T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DÜNYANIN İLK ANITSAL İNANÇ MERKEZİ: GÖBEKLİ TEPE

Mehmet Celal AVCI

ŞANLIURFA – 2019

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DÜNYANIN İLK ANITSAL İNANÇ MERKEZİ: GÖBEKLİ TEPE

Mehmet Celal AVCI

Danışman

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

ŞANLIURFA – 2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Tarih Anabilim Dalı 165224005 numaralı Celal Avcı'nın hazırladığı **"Dünyanın İlk Anıtsal İnanç Merkezi: Göbekli Tepe"** konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 11/06/2019 tarihinde, saat 10.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği / oy çokluğu ile karar verilmiştir.

11/06/2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ	KABUL	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM	Kabul	

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

22/07/2019
Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek ☐Almıştır ☒Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı Mehmet Celal Avcı
Öğrenci Numarası 165224005
Enstitü Anabilim Dalı Tarih
Programı Tezli Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe) Dünyanın İlk Anıtsal İnanç Merkezi: Göbekli Tepe

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 177 sayfalık kısmına ilişkin, 08/07/2019 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 7'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 6 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

08/07/2019
Mehmet Celal Avcı

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 08/07/2019

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL
Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı

ÖZET

DÜNYANIN İLK ANITSAL İNANÇ MERKEZİ: GÖBEKLİ TEPE

AVCI, Mehmet Celal

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Haziran, 2019, 177 sayfa

Bu çalışmada Şanlıurfa'da Mezopotamya'nın kuzeyinde Bereketli (verimli) Hilal'in tam ortasında Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlenen dünyanın ilk anıtsal inanç merkezi olan Göbekli Tepe'nin tarihsel kronolojileri ve belirleyici özellikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca ülkemizde Neolitik Dönem'e ait yerlerin özellikleri hakkında özet şeklinde bilgiler de verilmeye çalışılmıştır.

Dünyanın ilk anıtsal inanç merkezi olan Göbekli Tepe konusu öncesinde birinci bölümde Taş çağları, Neolitik Dönem ve Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'da Neolitik Dönem'in değerlendirilmesi konuları incelenmiştir. Göbekli Tepe benzeri yapıları barındıran arkeolojik alanlar ile Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült yapıları farklı açılardan ele alınmıştır. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi ve bu inanç merkezindeki kült yapıları hakkındaki bilgiler ise tezin ikinci bölümünde incelenmiş olup bir değerlendirme şeklinde sonuç kısmı ile sonlandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Anıtsal, İnanç, Kült, Yukarı (Kuzey) Mezopotamya, Bereketli (verimli) Hilal, Göbekli Tepe, Şanlıurfa.

ABSTRACT

THE FIRST MONUMENTAL CENTER OF FAITH IN THE WORLD: GÖBEKLİ TEPE

AVCI, Mehmet Celal

Master's Thesis

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

June, 2019, 177 pages

In this study, historical chronologies and distinctive characteristics of the Göbekli Tepe, the first monumental faith center of the world, which is dated back to the period without pottery in the Neolithic period in the center of Bereketli Hilal (the fertile crescent), located in the North of Mesopotamia, what is now in Şanlıurfa, were examined. In addition, it was aimed to give information about the characteristics of the Neolithic sites in our country in the study.

Before giving information about Göbekli Tepe, the first monumental center of faith in the world, the Stone Age, the Neolithic period and the Neolithic period in Upper (North) Mesopotamia were examined. The archaeological sites including structures like Göbekli Tepe and the cult structures in Göbekli Tepe monumental center of faith were discussed in terms of various aspects. The information about the Göbekli Tepe monumental center of faith and the cult structures in this site was examined in the second part of the study and included in the conclusion of the study in the form of an evaluation.

Keywords: Monumental, Faith, Cult, Upper (North) Mesopotamia, Bereketli Hilal (the fertile crescent), Göbekli Tepe, Şanlıurfa.

DÜNYANIN İLK ANITSAL İNANÇ MERKEZİ: GÖBEKLİ TEPE

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI II

ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ III

ÖZET IV

ABSTRACT V

İÇİNDEKİLER VI

KISALTMALAR VIII

TABLOLAR LİSTESİ IX

ŞEKİLLER LİSTESİ X

EKLER LİSTESİ XI

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

TAŞ ÇAĞLARI

1.1. Paleolitik Dönem 12

1.2. Mezolitik Dönem 16

1.3. Neolitik Dönem 18

1.4. Neolitik Dönemde Üretim ve Evcilleştirme 23

1.5. Neolitik Dönem Mimarisi ve İlk Yerleşim Birimleri 26

1.6. Neolitik Dönemde Anadolu'da Sosyal Yapı ve Gelişmeler 31

1.7. Medeniyetin Doğduğu Mezopotamya Toprakları: Bereketli Hilal 35

1.8. Yukarı Mezopotamya'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem 40
1.9. Mezopotamya'daki Göbekli Tepe Benzeri Neolitik Yapılar 46
1.9.1. Nevali Çori 49
1.9.2. Karahan Tepe 55
1.9.3. Hamzan Tepe 58
1.10. Mezopotamya'daki Neolitik Dönemin Değerlendirilmesi 60

İKİNCİ BÖLÜM
GÖBEKLİ TEPE

2.1. Göbekli Tepe'nin Coğrafi Yapısı ve Jeopolitik Konumu 65
2.2. Göbekli Tepe'nin Ortaya Çıkarılması 72
2.3. Göbekli Tepe'nin Önemi 78
2.4. Göbekli Tepe'deki Dairesel Yapılar 87
2.5. Göbekli Tepe'de Dinsel Otorite ve Yerleşik Hayat Düşüncesi 100
2.6. Göbekli Tepe'deki Dinsel Motifler, Simgeler ve Ana Tanrıça Kültü 106
2.7. Göbekli Tepe Hakkındaki Teoriler 113
SONUÇ 123
KAYNAKÇA 126
EKLER 133
SÖZLÜK 163

KISALTMALAR

ÇÇN	Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem (MÖ 10 bin-7 bin)
ÇÇNA	Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in ilk evresi
ÇÇNB	Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in geç evresi
Çev.	Çeviren
DNA	Deoksiribo Nükleik Asit
Ed.	Editör
EPPNB	İlk Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B (MÖ 8 bin 700-8 bin 200)
GPR	Yeraltı radarı
Hz.	Hazret
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
PPNA	Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A
PPNB	Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B
S	Sayı
s	Sayfa
ss	Sayfa numara aralığı
TAY	Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	Ve benzeri, ve bunun gibi
vd.	Ve diğerleri

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Bilinen En Eski Tapınaklar 81

Tablo 2: Dünyada Bilinen En Eski Mabetler 122

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Anadolu'da Tarih Öncesi Yerleşimler 14

Şekil 2: Bereketli (Verimli) Hilal 22

Şekil 3: Bereketli (Verimli) Hilal 39

Şekil 4: Yukarı Mezopotamya Neolitik Çağ C 14 Kronoloji Tablosu 42

Şekil 5: Mezopotamya'da Göbekli Tepe Benzeri Neolitik Alanlar 49

Şekil 6: Nevali Çori'de Tarım Hasadı Şenliği 53

Şekil 7: Karahan Tepe'deki T Şekilli Dikili Taşlar 56

Şekil 8: Karahan Tepe'de Çıkarılmaya Hazır Dikili Taş 57

Şekil 9: Mezopotamya'nın Tarih Öncesi Yerleşimleri 64

Şekil 10: D Kült Alanında 43 Numaralı Dikili Taş 98

Şekil 11: D Kült Alanı 99

Şekil 12: Ruh Deliği 111

EKLER LİSTESİ

Ek-1 Göbekli Tepe Kült Alanlarının Genel Görünümü ek s.1

Ek-2 Şavak Yıldız'ın Göbekli Tepe'den Şanlıurfa Müzesine Götürdüğü Cinsiyet ya da Üreme Tanrısı ek s.2

Ek-3 Üç Sepet, Kuşlar, Örümcek ve Çeşitli Kabartmalar ek s.3

Ek-4 Yüksek Kabartmalı Yırtıcı Hayvan Figürü ek s.4

Ek-5 Tilki Kabartması ek s.5

Ek-6 Bazı Soyut Semboller, İnsan Kollu Kabartma ve Kemer Tokası ek s.6

Ek-7 Sunak Yeri ek s.7

Ek-8 T Şekilli Dikili Taşta Stilize Yılan ve Boğa Bezemeleri ek s.8

Ek-9 Halka Taşı (Ruh Deliği) ek s.9

Ek-10 Aslan Kabartması ek s.10

Ek-11 T Biçimindeki Dikili Taşların Üst Kısımları ek s.11

Ek-12 Stilize Taşta Doğum Yapan Kadın Sahnesi ek s.12

Ek-13 C Kült Alanındaki Dikili Taşta Yüksek Kabartmalı Yırtıcı Hayvan ek s.13

Ek-14 Karahan Tepe'de Anıtsal Dikili Taşlar ek s.14

Ek-15 Mezopotamya'daki Bazı Neolitik Merkezler ek s.15

Ek-16 Göbekli Tepe'den 2010 Yılında Çalınmış İnsan Başı Heykeli ek s.16

Ek- 17 Göbekli Tepe'de Ziyarete Açık Kült Alanları ve Dikili Taşlar ek s.17

Ek-18 Göbekli Tepe'de Ziyaret Yeri ve Kadın Doğum Sahnesinin Bulunduğu Mekân ek s.18

Ek-19 Göbekli Tepe'nin Ovadan Görünümü ve Çevresindeki
Kireç Taşları ek s.18
Ek-20 A ve B Kült Alanları ek s.19
Ek-21 1986'da Erkeklik Organı Abartılı Tasvir Edilmiş Heykelin
Bulunduğu Alan ek s.20
Ek-22 1986'da Sürüngen Heykelinin Bulunduğu Alan ek s.21
Ek-23 E Kaya Kült Alanı ve Ritüel İle İlişkisi Olan Havuzlar ek s.22
Ek-24 Dilek Ağacına Bez Bağlama Geleneği ek s.22
Ek-25 Göbekli Tepe'de Ziyarete Açık F Kült Alanı ek s.23
Ek-26 Göbekli Tepe'de İki Heykele Takılan Şavak Yıldız'ın
Kara Sabanı ek s.24
Ek-27 Göbekli Tepe Keşfedilmeden Önce Ziyaret Edilen ek s.25
Kurban Kesilen ve Dualar Edilen Mekân
Ek-28 Göbekli Tepe'de Kazı Çalışmaları Devam Eden Arkeolojik
Sondaj Alanları ek s.26
Ek-29 Göbekli Tepe'de İki İnsan Kafatasının Tesadüfen
Bulunduğu Alan ek s.27
Ek-30 A, B, C, D Kült Alanları ek s.28
Ek-31 Şavak Yıldız'ın Göbekli Tepe'den Şanlıurfa Müzesi'ne
Götürdüğü Sürüngen Heykeli ek s.29

GİRİŞ

Dünyada coğrafik alanlara bakıldığında belli mekânlarda bulunan önemli ve özel şehirler vardır. Bu şehirler merkez şehirler olduğu gibi tarihin nabzını da tutup insanlığa yol göstermişlerdir. Akdeniz kültürü, Anadolu kültürü, Greko-Romen kültürü, İslam kültürü gibi kültürler dünya coğrafyasında bulunan birkaç önemli merkezi şehirlerden hareketle oluştuğu bilinmektedir. Medeniyet denilen gerçek, Atina, Roma, İskenderiye, Mekke, Medine, Kudüs, Bağdat, Şam, Halep, İstanbul, Urfa … gibi şehirlerden çıkmış olup devamlı ve dönüşümlü bir şekilde yer değiştirmiştir. Tarihsel süreçte Urfa'da çeşitli din ve ırklar beraber yaşadığından pek çok medeniyetin izlerini Urfa'da bulabilmek mümkündür. Urfa, meydana getirdiği kültürel kaynaşmadan dolayı dünyanın ilgisini çekmiş ve çekmeye de devam etmektedir (Kurtoğlu, 2006, s. 1).

Medeniyet tarihinde özel bir yeri olan Urfa ve çevresinin, yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazıları, bölgenin tarih, arkeoloji, turizm, sosyo-kültürel gibi daha birçok alanına katkı sağlayacak niteliktedir. Nitekim Urfa ve çevresinin jeopolitik konumunun önemli olduğunu gösteren kanıtlar ise, bulunan ve çıkarılan buluntulardır. Urfa ve çevresinin Tarih öncesine dair bilgilerin somutlaşabilmesi için yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılarla mümkündür. Urfa, zengin tarihi alt yapısıyla arkeolojik kazı çalışmalarının önemini vurgular niteliktedir (Ekinci, 2006, s. 1-3).

Genel çerçeveden bakıldığında Güneydoğu Anadolu Bölgesi, özel çerçeveden bakıldığında da Urfa'nın bulunduğu konum, doğu-batı dünyasını kültür ve ticaret yönünden birbirine bağlayan kadim ve önemli yolların düğüm noktasında yer almaktadır. Bu yüzden bu bölgede çok eski zamanlardan itibaren gelişmiş bir uygarlık seviyesinde kentlerin kurulmuş olmaları söz konusudur. Urfa'da 1894'te başlayan 1946'da Kılıç Kökten'le süren araştırmalar ve kazı çalışmaları sonucunda Paleolitik, Neolitik (MÖ 8 bin-5 bin), Kalkolitik (MÖ 5 bin-3 bin), Tunç (MÖ 3 bin-1200), Demir (MÖ 1200-330) Dönemlerine ait yüzlerce yerleşim merkezinin olduğu belirlenmiştir (Çelik, 2008, s. 2).

Urfa'da arkeolojik çalışmalar 1950'lerin başında Sultan Tepe, Harran ve Aşağı Yarımca Höyüklerinde kısa süreli kazılar haricinde genellikle 1970'lerin sonlarında başlamıştır. Urfa'nın önemini artıran başka bir özellik de Neolitik Dönem'den beri kurulmuş ilk yerleşim merkezlerine ve kült alanlarına ev sahipliği yapmış olmasıdır. Neolitik Dönem'den beri başlamış olan, Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaret yolunda bulunması da önemli bir etkendir. Bu önemli özellikler Urfa'nın ve bölgenin ticari ve kültürel açıdan zenginleşmesinin yanı sıra buralarda tarih öncesinden beri gösterişli uygarlıkların kurulmasına imkân sağlamıştır (Çelik, 2008, s. 3).

Tarih, geçmişte meydana gelmiş olay ve gelişmeleri yer, zaman gösterip neden sonuç ilişkisiyle araştıran bir bilimdir. Bu tarih bilgisini paylaşırken mümkün olduğu kadar anlaşılır bir şekilde izah etmek gerekir. Çalışmamıza konu olan Dünyanın İlk Anıtsal İnanç Merkezi: Göbekli Tepe'nin tarihimizde çok önemli bir yeri vardır.

Tarihimizde yer alan Göbekli Tepe, Şanlıurfa il merkezine yaklaşık 22 kilometre uzaklıkta bulunan bir kült (ibadet, ayin) merkezidir. İnsan eliyle dini amaçlı olarak yapılmış, dünyanın bilinen en eski, aynı zamanda ilk arkeolojik kült (ibadet) merkezidir. Göbekli Tepe Anıtsal İnanç Merkezi, Neolitik Dönem diye bildiğimiz Cilalı Taş Devri'nin Çanak Çömleksiz (akeramik) evresine tarihlenmektedir. Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresi, insanların henüz avcı ve toplayıcılıktan tam olarak yerleşik düzene geçmedikleri, ekip biçmeyi yani; tarımı tam olarak uygulayamadıkları bir zamana denk gelmektedir. Dolayısıyla Neolitik Dönem insanlarının, her şeyden önce dini inançlarından dolayı yaptıkları dairesel ve kare planlı kült yapılarını bu dönemin özellikleri açısından değerlendirmek gerekir. Bu noktadan bakıldığında Göbekli Tepe'nin, İlk Çağ ile ilgili insanlığın sahip olduğu genel bilgilerin yeniden sorgulanmasını gerektirecek özellikler taşıdığına şahit olunmaktadır. Örneğin, bu bölgede yaşayan insanlar tarafından kesici alet olarak sadece çakmak taşının kullanıldığı bilinen Neolitik Dönem'de, büyük ve deyim yerindeyse heykeltıraşları kıskandıracak şekilde gizemli, muhteşem eserler yaptıkları görülmektedir (Uludağ, 2019, s. 7).

Göbekli Tepe'nin bulunmasıyla, arkeolojik eserlere şimdiye kadar bildiğimiz tarih bakışı değişmiştir. Göbekli Tepe, yapılan araştırmalar sonucunda Neolitik Dönem'e ait olduğu belirlenen ritüel (ayin) merkezidir. Yani Göbekli Tepe, kült amacıyla yapılıp kullanılmıştır. Şu ana kadar bilinen bilgilere dayanılarak Göbekli Tepe, dünyanın ilk anıtsal inanç merkezidir. İnsanoğlunun yapısında, yerleşimden önce inanma ihtiyacının ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Göbekli Tepe'nin dinsel inançların da uygarlığın gelişmesine katkı sağladığını düşündürmektedir (Uludağ, 2019, s. 3).

Göbekli Tepe'yi inşa eden Neolitik Dönem insan topluluklarının sosyal, ekonomik ve siyasi durumlarından ziyade, o dönemin insanlarının dinsel yaşantıları ve inanç dünyaları ön plandadır. Neolitik Dönem insanı, yerleşmeye başlamadan ibadet mekânı yapmak için işbirliği yaparak devrine göre en görkemli ilk anıtsal inanç merkezini yapmıştır.

Günümüzden 12 bin yıl önce kaba taş devrinin sonlarında avcı ve toplayıcı dönemin insanları çanak çömlek yapmayı bilmeden yaklaşık 5,5 metre boylarında ve neredeyse 10-15 ton ağırlığında T şeklindeki stilize yekpare dikili taşları, Göbekli Tepe'nin çevresinde bulunan büyük kayalıklardan ayırıp kült alanına dikmişlerdir. Böylece, 12 bin yıl önce Neolitik Dönem insanları büyük bir mimari, sanat ve matematik bilgisine sahip olduklarını göstermişlerdir. İlk önce kireç taşını çakmak taşıyla kesip çok güzel ve orantılı olarak işlemişlerdir. Küçük kesici taş aletlerle T şeklindeki stilize yekpare dikili taşlara hayvan kabartmaları yapmasını biliyorlardı. Göbekli Tepe'deki eserler, Neolitik Dönem'de insanların muhtelif zamanlarda toplanıp dinsel törenler yaptıklarını ve bu törenlerin de yerleşik yaşama ve tarıma geçişi başlattığını kanıtlamaktadır (Kürkçüoğlu, 2005, s. 23).

Göbekli Tepe'de, her geçen gün sürpriz buluntular çıktıkça insanlar daha da meraklanmaktadır. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi taşıdığı nitelikler bakımından şaşırtıcı bulgular vermeye başlamıştır. İlk Çağ adına bütün bilgileri alt üst eden Göbekli Tepe, tarih öncesindeki çağlara ait bilgilerin yeniden sorgulanması gerektiğini gözler önüne sermiştir.

Göbekli Tepe, insanlık adına büyük bir keşif olup dünyanın ilk anıtsal inanç merkezidir. İnsanlığa dair toplumsal ve kültürel en önemli değişiklik Göbekli Tepe'de yaşanmıştır (Uludağ, 2019, s. 3).

İnanç merkezindeki kült alanlarındaki T şeklindeki stilize dikili taşlara yapılan kabartmalarda alçak ve yüksek kabartma teknikleri kullanılmıştır (Luckert, 2016, s. 96).

Göbekli Tepe'de bulunan ve ritüel anlam taşıdığı tahmin edilen insan ve hayvan heykellerinin yanı sıra T şekilli dikili taşlar üzerindeki çeşitli hayvan kabartmaları, İlk Çağ'ın resim dünyasının en eski örnekleri olmasından oldukça önemlidir (Kürkçüoğlu, 2005, s. 22).

Göbekli Tepe, dağın üzerinde kutsal bir alandır. Bu durumu Klaus Schmidt şöyle açıklamıştır: *"Göbekli Tepe'de çok sayıda buluntu ve yapıları gördükten sonra höyüğün dışındaki geniş kaya yüzeylerindeki izleri ve höyüğün içindeki yapı izlerini bir bütün olarak yorumladıktan sonra, buranın büyük olasılıkla Neolitik Çağ'a ait görkemli bir dağ kutsal alanı olduğu sonucuna vardık."* demiştir (Schmidt, 2007, s. 113).

T şekillerinde, insan kafası profil (yandan görünüş) olarak gösterilmiştir. T şekillerinin gövdesi de insan bedenini temsil etmektedir. Göbekli Tepe'deki hiçbir T şekilli dikili taşta, herhangi bir yüz tasvir edilmemiştir. Ayrıca T şekilli dikili taşlarda gözlerin, ağız ve burnun olmaması, T şekilli dikili taşların insanları temsil etmediği yorumunu da yaptırmaktadır.

Göbekli Tepe'den çıkarılan ve taşınabilen eserlerin bir kısmı Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. 1995-2018 yılları arasında 9 adet kült alanı açığa çıkarılmıştır. Ancak bir kısım kült alanlarında kazı çalışmaları devam ettiğinden A, B, C, D, F kült alanları ve Göbekli Tepe'nin girişindeki E kaya kült alanı ziyarete açıktır (Uludağ, 2019, s. 5).

A kült alanında; yılan kabartması, B kült alanında; tilki kabartması, C kült alanında; yaban domuzu kabartması, D kült alanında; kuş ve yılan kabartmaları ağırlıktadır. Göbekli Tepe'de şimdiye kadar çıkarılanlar arasında en geniş kült alanı 20 metre çapındadır (Notroff, Dietrich, Peters, Pollath ve Köksal Schmidt, 2015, s. 64).

Göbekli Tepe ilk anıtsal inanç merkezi, sadece Şanlıurfa'nın değil, Türkiye'nin ve tüm insanlığın sahiplenmesi gereken bir kültürel mirastır. 2011'den beri Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) Dünya Mirası Geçici Listesi'nde yer alan 'Dünyanın en eski anıtsal inanç merkezi Göbekli Tepe' Bahreyn'in başkenti Manama'da 01. 07. 2018 tarihinde gerçekleşen UNESCO 42. Dünya Miras Komitesi'nin toplantısında Türkiye'den 18. varlık olarak UNESCO'nun kalıcı listesine alınarak hak ettiği yeri almıştır (Uludağ, 2019, s. 7).

Tez konum olarak belirlediğim 'Dünyanın İlk Anıtsal İnanç Merkezi: Göbekli Tepe' meselesini bu çalışmamda iki bölümde ele almayı uygun gördüm: I. Bölüm'de Taş Çağları, çağlar meselesi, özellikle de Neolitik Dönem ve Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'nın özellikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Göbekli Tepe'nin de Neolitik (Cilalı Taş) Dönem'de yapılmış olması münasebetiyle Neolitik Dönem ve öncesi konuları Türkiye'de genel olarak ele alınmış olup genelden özele yöntemiyle Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'da Göbekli Tepe ve benzeri Neolitik yapıların yeri ve önemi üzerinde de ayrıntılı çalışılmıştır. II. Bölüm'de ise Göbekli Tepe ilk anıtsal inanç merkezi, farklı açılardan tanıtılmaya ve dünya tarihi açısından taşıdığı önem anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışma, konuyla ilgili genel bir değerlendirme içeren bir sonuç yazısıyla sonlandırılmıştır.

Neolitik Çağ, pek çok önemli gelişmenin oldukça çabuk yaşandığı çağdır. Fakat bu aşamanın, sadece besin üreticiliği ve buna bağlı artı ürün denilen ihtiyaçtan fazla ürünün insanlara verdiği rahatlık olarak anlaşılması yanlış olur. Çünkü toprağa yerleşme, mimari, mekânsal farklar ve teknikler, sosyal yapı, sanat, inanç sistemleri veya dini tutumları gibi olgular birlikte ele alındığında Neolitik Çağ'ın veya ilk tarımcı köy topluluklarının hayat şekilleriyle alakalı ortaya çıkan gerçekler son derece önemlidir (Gülnur, 2007, s. 9-10).

İnsanlık tarihinin çok uzun olan geçmişinde pek çok kültür ortaya çıkmış olup belli bir süre sonra da kaybolmuştur. Şüphesiz bu kültürlerin hepsi de geçmişi anlamak için oldukça önemlidir. Ne var ki bu kültürlerin bazıları günümüze dek gelmiş uygarlığın gelişim basamaklarını belirlemiştir.

Bu kültürler sadece bulundukları bölgeden ziyade günümüzdeki uygarlığın belirlenmesinde de küresel boyutta etkiler yaratmıştır. Bu kültür basamaklarının en belirginlerini devrim veya sıçrama noktaları olarak değerlendirilen Neolitik Dönem'dir.

Neolitik Dönem uygarlık tarihinin geçirdiği en önemli değişim olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden de Neolitik Devrim olarak tanımlanmaktadır. Neolitik Çağ, yaklaşık olarak günümüzden 13 binden başlayan ve MÖ 8 binlerde ise gelişimini tamamlayıp olgunlaşan bir süreçtir. Neolitik süreç sadece arkeologların ve kültür tarihçilerinin ilgilendiği bir konu değildir.

Neolitik süreç, doğal çevre şartları beslenme, teknoloji, yaşam şekli, insan ve doğal çevre ilişkileri, inanç sistemi gibi neredeyse bütün alanlarda meydana gelmiş karmaşık ilişkiler bütünü olduğundan sosyal, fen ve doğa bilim dallarıyla da ilişkisi olup önem arz etmektedir (Schmidt, 2007, s. 7).

Neolitik konusunun anlaşılması bakımından tarih öncesi dönemler kronolojik bir sıra ile verildikten sonra Neolitik kavramı açıklanmıştır. Neolitik kavramı, 1865'ten bu yana devamlı değişmiştir. Başlangıçta sadece ekonomiden yola çıkılarak kullanılan bu kavram, sonraki süreçte Mezolitik (Orta Taş) Dönem buluntuları ile Tunç Çağı arasındaki dönem için kullanılmıştır. Ancak süreç içerisinde yerleşik hayatın olmazsa olmazı durumundaki besin üretimi ile beraber anılmaya başlanmıştır. 1866'da ise Candolle, tarımın temelini oluşturan tahılların Neolitik Çağ'la beraber biyolojik bir değişim geçirdiğini ve tabiatta yabani şekilde var olan bazı türlerin bu çağda çeşitli özellikler sergilemeye başlandığını iddia etmesi, Neolitik kavramına yeni anlamlar yüklenmesini zorunlu kılmıştır (Gülnur, 2007, s. 8).

Anadolu coğrafyası, bulunduğu konum itibariyle tarihsel süreçte de köprü durumunda bulunduğundan Neolitik Çağ kültürel farklılıkları da coğrafyalara göre değişik özellikler barındırmaktadır. Neolitik Çağ'ın Çanak Çömleksiz evresinin varlığı Anadolu'da ilk olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bilinmesine karşın yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine ait yerleşim yerlerinin farklı bölgelerde de varlığı kanıtlanmıştır (Çoksolmaz, 2011, s. 1).

1908'de Amerikalı coğrafyacı ve kâşif Raphael Pumpelly'in ileri sürdüğü Yakın Doğu'da tarım ve hayvancılığın, vaha diye tanımladığı sulak, verimli ancak küçük yerlerde insan, bitki ve hayvanların birlikte yaşamak zorundalığından meydana geldiğini belirten Neolitik Çağ'ın başlangıcı adlı 'vaha teorisi' hem arkeologlar tarafından hem de diğer bilim dallarının temsilcilerince oldukça ilgi ve kabul görmüştür. Gordon Childe, bu teoriyi biraz daha geliştirerek 'Neolitik Devrim' diye adlandırarak yerleşik hayatın temellerini ekonomik temellerle birleştirip söz konusu oluşumu Yakın Doğu coğrafyasına taşımıştır.

Gordon Childe, ilk defa uygarlık tarihinde bulunan kültür safhalarının ekonomik temellere dayanabileceğini belirterek Yontma Taş ve Orta Taş Dönem'lerindeki insan topluluklarının, Neolitik Dönem insan topluluklarına oranla tabiata daha çok bağımlı olarak yaşadıklarını, günlük hayatlarını devam ettirebilmek için avlanmak, yenebilen bitki ve meyvelerin tohumlarını toplamak mecburiyetinde kaldıklarını ifade etmiştir. Bu yaşam şekli ise onları konargöçer kılmış ve bir yerlerde bulunan besin kaynaklarının tükenmesiyle de yeni yerlere göç etmelerinin yanı sıra bu hayat tarzını da binlerce yıl devam ettirdiklerini savunmuştur. Gordon Childe da Raphael Pumpelly gibi çiftçiliğe geçiş evrelerinde, insanların farklılaşan iklim şartlarının ve bu farklılaşmanın getirdiği zorunlu ekonominin etkili olduğunu ileri sürmüştür. Yakın Doğu coğrafyasının doğal çevre şartları kurak ve yarı kurak alanlardaki olumsuzluklardan kaynaklandığını da belirtmiştir (Gülnur, 2007, s. 9).

Yukarıda bahsi geçen 'vaha teorisi' Childe'a göre Neolitik Devrim'in meydana gelmesi için iklim, bitki örtüsü ve tarıma elverişli yerlerde insanların kültürel anlamda yetkinliğe ulaşmasıdır. Gordon Childe, söz konusu devrim niteliğindeki bu teorinin Fırat, Dicle, Nil gibi büyük nehirler boyunca gerçekleştikten sonra Avrupa ve dünyadaki diğer yerlere yayıldığını söylemektedir (Türkcan, Polat, Oransoy ve Tek, 2012, s. 9).

Türkiye'de Neolitik Dönem'e yönelik devam eden az sayıdaki arkeolojik kazılar dahi bilim dünyasında devrim sayılabilecek bir etki yaratmıştır. İlk zamanlar Hacılar (Burdur), Çatalhöyük (Konya), Can Hasan (Karaman) ve Çayönü (Diyarbakır) arkeolojik kazılarıyla sınırlı olan bilgilerimiz Aşıklı Höyük (Aksaray), Nevali Çori (Şanlıurfa), Cafer Höyük (Malatya) ve Hallan Çemi (Batman) arkeolojik kazı çalışmalarıyla sürpriz bir sıçrama yapmıştır.

Son 10 yılda yapılan pek çok yeni arkeolojik kazı çalışmaları içerisinde en çarpıcı sonuçları şüphesiz Göbekli Tepe vermiştir. Bilim dünyası, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkeziyle heyecanlandı ve sahip olunan bilgiler üzerine yeniden düşünmeye başladılar. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi hem bilimsel hem de popüler yayınlarda yer alıp büyük ilgi görmüştür (Schmidt, 2007, s. 9).

Bazı yerleşim alanları tarıma daha fazla bağlıyken diğer yerleşim yerleri halen avcılık ve toplayıcılıkla uğraşıp hayatlarını devam ettirebilmektedirler. Günümüz şartlarında da toplumlar arasında coğrafik şartlardan kaynaklı ekonomik, kültürel ve sosyal alanda bile pek çok fark bulunabilmektedir. Anadolu coğrafyasında Neolitik Çağ'da ekonomik, sosyal vb. birçok farklılığın olması da normal karşılanmalıdır. Anadolu coğrafyasında ve Levant'ta (Akdeniz'in doğu sahillerindeki geniş arazi) Neolitik kültürün coğrafi dağılımı Robert John Braidwood'un ileri sürdüğü "Doğal Yaşam Alanı'nın" dışına taşıp dağları, çölleri, dağ yamaçlarını kapsayacak şekilde genişlemiştir. Uzun süreler devam eden hatta tartışma mevzusu olan yerleşimin mi yoksa tarımın mı önce olduğu sorusu önemini kaybetmiştir. Besin üretiminin yerleşmelerin ön şartı olmadığının yanı sıra besin üretimine geçişin de Neolitik Çağ'ın başlangıcı için önem arz etmediği de anlaşılmıştır (Gülnur, 2007, s. 10-11).

Günümüzden neredeyse 14 bin yıl öncesinde yaşamış olan tarih öncesi insan topluluklarının kutsalla ilişkilerinden ötürü ritüel, sembolizm, ortak sembolik öğeler, ideoloji, ruhsal yaşam, dinsel sistem, inanç sistemi, mit sistemi, kült sistemi gibi pek çok tanımlamanın kullanıldığı ve hangi kullanımın ortak bir kararla daha doğru olduğu da pek bilinememektedir.

Neolitik Çağ'da anıtsal kült alanları ve bu kült alanlarının içlerinde T şekilli stilize yekpare dikili taşlar, bu taşların üzerlerinde ise oldukça gelişmiş biçimde yapılmış hayvan figürleri ve işaretlerden meydana gelen bir semboller dünyasının yanı sıra söz konusu kült alanlarında sembolik heykeltıraşlık buluntuları, bazı saygınlık eşyalarıyla alakalı dinsel sanat var ise Neolitik Çağ'da kutsalla olan ilişki, din diye tanımlanabilmektedir. Öte yandan Neolitik Çağ'daki din anlayışının detaylı bir tanımı ve net olarak ne olduğu günümüzde eldeki verilere göre açıklanamamaktadır (Özdöl, 2011, s. 176).

Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'deki kült alanlarıyla ilgili olarak; ortaya çıkarılan MÖ 10 bine ve 9 bine ait gösterişli kült yapılarının, herhangi bir köy yerleşimine veya sürekli ikamet edilen bir yerleşim alanına ait olmadıklarını belirtmiştir. Schmidt'e göre Göbekli Tepe'deki kült alanlarının bulunduğu mekânlar açık bir şekilde bir dinsel merkezdir (Özdöl, 2011, s. 178).

Klaus Schmidt'e göre, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, Neolitik devrimin doğduğu ilk önemli merkezlerden birisi olduğundan günümüz uygarlığının tarihi de Göbekli Tepe'de başlamıştır (Collins, 2017, s. 17).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarının inşasında büyük iş gücünün gereksinimini ancak dinsel yaptırımı olan seçkin, ruhban sınıfın organize etmiş olabilmesinden yola çıkılarak kült alanlarının belki de sadece belli bir seçkin tabakada olan ruhban sınıfına açık olabileceği tahmin edilmektedir (Özdöl, 2011, s. 191).

Günümüzden yaklaşık 12 bin yıl öncesinde Güneydoğu Anadolu'da yer alan Göbekli Tepe diye bilinen insan yapımı tepenin üzerindeki kült alanları, insanların avlanma ve toplama evriminde (gelişme sürecinde) bir zirvenin habercisiydi. Bu kült alanları, Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine aittir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, bir kült mekânı olarak avcılık ve toplayıcılıktan ehlileştirmeye ve aşırı ehlileştirmeye geçişin başlangıcını oluşturmaktadır (Luckert, 2016, s. 27).

Bu çalışmamızda yararlandığım Turan Yalçın'ın Arkeoloji Anabilim Dalı alanında yapmış olduğu 'Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler' adlı yüksek lisans tez çalışmasında ilk olarak Yukarı Mezopotamya'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem hakkında genel değerlendirmeler yapıldıktan sonra ülkemizin Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'taki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem alanları ile ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Hallan Çemi, Göbekli Tepe, Çayönü, Nevali Çori, Körtik Tepe, Mezra Teleilat, Akarçay Tepe gibi yerler arkeolojik bakış açısıyla ele alınmış olup ben de çalışmamda Göbekli Tepe kült alanlarıyla ilgili saha çalışması yapıp çekmiş olduğum fotoğraflarla zenginleştirdim.

Mehmet Emin Göler'in Felsefe ve Din Bilimleri alanında yazmış olduğu "Anadolu'nun İlk Tapınağı: Göbekli Tepe" adlı yüksek lisans tez çalışmasında coğrafi olarak Yukarı Mezopotamya'da bulunan Göbekli Tepe ve çevresindeki ilk Neolitik yerleşim alanları üzerinde detaylı durulmuş olup Neolitik Dönem'in erken evresi olan Çanak Çömleksiz evre üzerinde odaklanılmış ve bu dönemde yaşamış insanların dinsel yaşamları ön plana çıkarılmıştır. Ben de Göbekli Tepe hakkındaki teorileri bir tarihçi ve turizmci olarak biraz daha zenginleştirip dağınık olan bilgileri toplayarak zenginleştirmeye çalıştım.

Tolga Fahri Çakmak'ın Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı'nda "İnanç Turizminin Turistik Destinasyon Pazarlamasındaki Yeri ve Önemi: Göbekli Tepe Örneği" adlı yüksek lisans çalışmasında birinci bölümde; inanç kavramı araştırıldıktan sonra inanç ve turizm bağlantısı kurulmuştur. Ülkemizin inanç turizmi alanındaki değerleri semavi dinlerden öncesi ve sonrası durumları açıklanmıştır. İkinci bölümde; destinasyon (hedef) kavramının turizmle bağlantısı ve Şanlıurfa'nın sahip olduğu değerler incelenmiştir. Son bölümde ise Göbekli Tepe'nin uygarlık tarihi ve dinler tarihi bakımından önemi ve Şanlıurfa turizmine katkıları üzerinde kısmen durulmuştur. Ben de Göbekli Tepe'nin keşfedilmesinden önceki durumu ve Göbekli Tepe'nin Neolitik Dönem'e ait diğer alanlarla bağlantısının yanı sıra Şanlıurfa'da daha önce var olan dini, tarihi, turizm gibi birçok alanlarda mevcut bulunan değerlerine artı bir değer olduğunu düşünerek Göbekli Tepe konusunu biraz daha detaylı çalıştım.

Çalışmamda yararlandığım bir başka kaynak ise Gültekin Çalğan'ın Arkeoloji Anabilim Dalı alanında yazmış olduğu "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Seramiksiz Neolitik Döneme Ait Bir Buluntu Merkezi Karahan Tepe" adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada Şanlıurfa'da bulunan Karahan Tepe ile Ürdün, Suriye, Irak gibi ülkelerdeki Seramiksiz Neolitik Dönem kalıntıları incelenip Karahan Tepe üzerinden Anadolu coğrafyasında çağdaş buluntu merkezleriyle olan ilişkiler üzerinde durulmuştur. Ben de Göbekli Tepe'nin ardılları sayılabilecek Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Nevali Çori gibi Neolitik Dönem alanlarına benzerliklerini ayrıntılı olarak açıklamaya ve bilim dünyasına sunmaya çalıştım.

Ece Çoksolmaz'ın Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda çalışmış olduğu "Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı" adlı yüksek lisans tez çalışmasında Yakındoğu'yla Anadolu coğrafyasının coğrafi yönden yakınlığı sonucu meydana gelen kültürel etkileşimleri ve Anadolu'daki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim alanlarının dağılımları konulara ayrılarak incelenmiştir. Ayrıca Neolitik Dönem insanlarının nasıl yaşadıkları, kullanmış oldukları objelerin ve dini inançlarının tarihlendirilmesi üzerinde çalışılmıştır.

Ben de Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen Göbekli Tepe ve Göbekli Tepe'nin ardılları diyebileceğimiz Nevali Çori, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Yukarı Mezopotamya'da Neolitik Dönem'in değerlendirilmesini çalışmış olup Göbekli Tepe'nin Kuzey Mezopotamya'da olmasından ritüel amaçlı yapılan anıtsal bir inanç merkezi olduğu üzerinde detaylı çalıştım.

Genel olarak bu çalışmamız, literatür araştırmalarıyla elde edilen bilgiler ışığında oluşturulurken Göbekli Tepe ve diğer başlıklarla ilgili kitap, dergi, makale, yüksek lisans tezleri gibi yazılı kaynaklar ve saha çalışmalarından ve kısmen görseller için internetten yararlanılmıştır. Göbekli Tepe'nin tarih, turizm, coğrafya ve birçok alanda eksiklerin ve dağınıklıkların olduğunu tespit ettikten sonra bir yenilik ve katkı olacağını düşünerek Göbekli Tepe konusunu çalıştım. Ayrıca yüksek lisans çalışmasında esas olan, bilimsel araştırma yöntem ve tekniklerini öğrenmektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TAŞ ÇAĞLARI

1.1. PALEOLİTİK DÖNEM (ESKİ TAŞ-YONTMA TAŞ)

Palaios; eski, lithos; taş sözcüklerinden türetilmiş olup Paleolitik Dönem (Eski Taş-Yontma Taş Çağı) olarak da bilinen bu çağda yaşayan insanlar değişen iklim şartlarına uyum sağlamak için geniş coğrafik alanlara dağılmışlardır. Barınak olarak ilk önceleri doğal mağaraları, kaya altı sığınaklarını kullanıp sonraları açık havada dallar, çalı çırpılar ve hayvan postlarından meydana getirdikleri çok ilkel barınakları yaşam alanları olarak kullanmışlardır.

Bu barınaklarda sürekli bir oturma yoktu ve barınaklar besin kaynaklarına bağlı olarak bazen yer değişebiliyordu. Paleolitik Dönem insanları üretim konusunda hiçbir bilgi ve tecrübeye sahip değillerdi; ancak hayatlarını avcılık ve toplayıcılık yaparak idame ediyorlardı. Doğada hazır buldukları iri çakıl taşlardan kaba aletler yapıp günlük yaşamlarını kolaylaştırıyorlardı. Paleolitik Dönem, insanlık tarihinin en uzun dönemidir (Sevin, 2003, s. 7).

İnsanoğlunun ilk defa ortaya çıkmasından MÖ 10 bine kadar süren Paleolitik Çağ, tarih öncesi çağların ve tarih öncesindeki uygarlığın gelişim safhasında sosyal, kültürel ve ekonomik evrelerin süreç olarak en uzun olanı ve buzul devirlerin kültürel karşılığı olarak kabul edilir. Bu çağda insanlar farklı iklim koşullarına uyum maksadıyla geniş coğrafik mekânlara dağılmışlardır. Bu çağın insanları haliyle doğal mağaraları ve büyük kayaların altlarını sığınma mekânı olarak kullanmışlardır.

Giyeceklerini hayvanların postlarından; yiyeceklerini ise avcılık toplayıcılık yaparak temin etmişlerdi. Hayatlarını kolaylaştırmak için de tabiattaki taşlardan kaba aletler yapmışlardır (Ekinci ve Paydaş, 2008, s. 7).

İnsanlık tarihinin başlangıç evresidir. Bu çağ, yaklaşık iki milyon yılı kapsar ve oldukça uzun bir kültür sürecinden meydana gelmektedir. Bu dönem, kuvaterner denilen dördüncü jeolojik zamanın, pleistosen evresidir. İlk defa insanoğlu da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönem sürecinde insanın biyolojik ve kültürel evrimi önemli ölçüde gerçekleşmiştir (Türkcan vd., 2012, s. 4).

Homo Erectuslar ağaçlı bozkırlarda geliştikleri Afrika Kıtası'nda bir milyon dokuz yüz bin yıldan beri biliniyorlar. Homo Erectus insan türü uzun mesafeleri yürümek için yeterli donanıma sahip insanlardı. Anadolu Yarımadası'nda insanoğlunun en erken yerleşimi Alt Paleolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Günümüzden 900 bin yıla yakın bir zamandan önce Konya Dursunlu'da başlamış olup en eski insan türüne ait örnekler Afrika kökenli Homo Erectus'a ait olduğu anlaşılmıştır (Türkcan vd., 2012, s. 5).

Paleolitik Dönem'in buluntuları arasında; ağaçtan veya kemikten yapılmış olan mızrak uçları ve takıların yanı sıra idol denilen heykelcikler, mağara duvarlarına avla ilgili yapılmış olan resimler olarak önemlidir. Almanya'nın Schöningen kentinde ladin ağacından yapılmış mızrak uçları, hemen hemen 400 bin yıl öncesine tarihlenen tarih öncesi dönemde avlanma araçlarının en eskisi oldukları kabul edilirler. Paleolitik Dönem'e ait ilk mağaraların Avusturya, Fransa, İspanya ve İtalya'da keşfedildikten sonra araştırmalar sonucunda Güney Asya, Doğu Asya, Afrika ve Güney Anadolu'da da bu döneme ait bazı mağaralar bulunmuştur. Chauvet ve Lascaux (Fransa), Altamira (İspanya) Mağaralarında yer alan duvar resimleri Paleolitik Dönem resim sanatının en güzel örnekleri olarak değerlendirilir. Bu mağaraların duvarlarında; mamut, mağara ayısı, geyik, bizon ve at figürleri bulunmaktadır. Mağara duvarlarındaki çizimler bir tür av büyüsü olarak avın daha bereketli geçmesi için yapılmıştır. Fransa'da bulunan Tuc d'Audoubert Mağarası'ndaki bizon kabartmaları Paleolitik Dönem'in mağara sanatının hangi seviyede olduğunu gösteren önemli eserlerdendir (Karacan, Şele ve Söyleyici, 2016, s. 25).

Türkiye’de en eski Paleolitik yerleşmeleri belirtmek faydalı olacaktır. Bunlar; Dursunlu (Konya), Yarımburgaz (İstanbul), Karain Mağarası (Antalya), Şehremuz Sırtı (Şanlıurfa), Kaletepe Deresi (Kapadokya) gibi yerlerde Alt Paleolitik Dönem’e ait ‘Aşölyen’ adı verilen taş aletler tabakalaşmış bir şekilde bulunmuştur (Türkcan vd., 2012, s. 6).

Şekil 1: Anadolu’da tarih öncesi yerleşimler

Kaynak:
https://www.google.com.tr/search?q=antik+%C3%A7a%C4%9F+t%C3%BCrkiye&dcr=0&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiZwOrAjcjYAhUhIpoKHYZMBfUQ_AUICigB&biw=1366&bih=643#imgrc=CY4YPqwRMVaN9M: [08.01.2018].

Bu çağda ayrıca mağaralarda idol denilen pek çok heykelcik bulunmuştur. En bilinenleri şunlardır: Willendorf (Avusturya), Dolni Vestonice (Çek Cumhuriyeti), Brassempouy (Fransa) venüsleridir. Bu venüs heykelciklerin, üremedeki rolünün çok büyük olduğuna inanılmaktadır. Venüs kadın idolünü bereketin sembolü olarak kutsallaştırmak maksadıyla yapılmış oldukları tahmin ediliyor (Karacan vd., 2016, s. 26).

Bazı kavramları aşağıda açıklamak yerinde olacaktır:

Hominidae: Günümüzden 400 bin sene evvel Afrika'da ortaya çıkmış ve genel olarak insan ve insanın atalarını kapsayan aile için söylenilen bir kavramdır. İki ayağı üstünde dik yürüyebilen insanları ve insansıları belirtmek maksadıyla kullanılır. Bu ilk insanın yaşamıyla ilgili bilgiler sınırlıdır.

Homo Ergaster: Afrika Kıtası'nda, günümüzden 1 milyon 800 bin-1 milyon 600 bin yıl öncesindeki insan fosillerine bakarak Homo Erectus insan türüne oldukça benzerlik gösterir. Kafatası yüksek, kafa kemikleri ince, kafasının tepesinde ise çıkıntının olması Homo Erectus insan türünden ayrılan fiziksel özelliklerdir. Ayrıca boyları 130-170 santimetre arasında değişen beden yapıları da günümüzdeki insanlardan kaba ve daha kuvvetlidir (Tekçam, 2007, s. 97).

Homo Erectus: 1 milyon 900 bin yıldan beri Afrika Kıtası'nda ağaçlı step (bozkır) alanlarda gelişmiş oldukları bilinir. 1 milyon yıla yakın bir zamana doğru Homo Erectuslar Asya Kıtası'na ulaşmışlardır. Beyin kapasiteleri 850 cm^3'ün üzerindedir. Uzun mesafeli yolları yürüyebilmek için gereken güce sahip iki ayağı üzerinde dik durabilen kusursuz insan türüdür (Türkcan vd., 2012, s. 6).

Homo Habilis: İlk insan olarak bilinir. Günümüzden 2 milyon 400 bin yıl öncesinden 1 milyon 600 bin yıl öncesine kadar Afrika Kıtası'nda yaşamış ve yok olmuş bir insan türüdür. Homo Habilislerin yüzleri iri ve fırlak olup dişleri de iriydi. Homo Habilislerin boyları hemen hemen 130 santimetre, ağırlıkları ise yaklaşık 45 kilogram civarında olup kolları da günümüz insanlarınkinden uzundur.

Homo Neanderthalensis: 1848'de İspanya-Cebelitarık'ta, 1856'da Almanya-Neandertal Vadisi'nde ele geçirilen fosiller nedeniyle bu adı almıştır. Homo Neanderthalensis günümüzden evvel yaklaşık 200 bin ile 30 bin yılları arasında yaşamış bir insan türüdür. Orta Asya'dan Avrupa'ya ve Afrika Kıtası'ndan Anadolu'ya pek çok bölgede yaşamıştır. Kuvvetli bedenlere sahip olup kafaları ise yukarı taraftan aşağı taraf basık, yan taraflara doğru ise geniş ve iri bir görüntüsü vardı. Beyinleri günümüz insanlarınkinden büyük ve alnı basıktır. Homo Neanderthalensis türü insanların en belirgin özelliği ise art kafa kemiklerinin geri tarafa doğru uzanıp yumru şeklinde olmasıdır.

Ayrıca kaslı ve geniş omuzları, kalın enseleri, güçlü kolları ve kalın bacakları da dikkat çekicidir. Erkeklerin boyu 170 santimetre civarındayken kadınların boyu 150 santimetre civarındadır. Ağırlıkları ise 70-75 kilogram civarında değişmektedir. Bu türün vücutları ilk dönemlerde iri iken sonraki dönemlerde incelmiştir. Hızlı koşma kabiliyetleri ve gelişmiş tutma, sıkma, kavrama kabiliyetlerinin de oldukça iyi olduğu anlaşılmaktadır.

Ölülerini hocker (anne karnındaki pozisyon) konumunda gömmüşler. Bu ölü gömme kültürü bir ata kültürü olarak kabul edilir. Bu durumu ilk olarak bu türde görmekteyiz.

Homo Sapiens: Yaklaşık 35 bin-40 bin yıl öncesinde ortaya çıkan bu tür anatomik yönden günümüzdeki insanlara oldukça benzemesinden günümüz insanının direkt atası kabul edilir. Homo Sapiens insan türü uzun boylu idi. Erkeklerin boyu, 175 santimetre; kadınların boyu, 165 santimetre civarındadır. Bu insan türünün alnı dik ve geniş, yüzleri yassı, gözlerinin çukurları yuvarlak, burun delikleri dar ve burun sırtları düzdü. Paleolitik Çağ'ın Üst Paleolitik evresinde yaşayan Homo Sapienslerden itibaren insan davranışlarında önemli değişimler olmuştur. Günümüzdeki insanlar gibi sesle iletişim kurmuş olmaları günümüz insanlarının üzerinde yapılan DNA araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir (Tekçam, 2007, s. 98).

1.2. MEZOLİTİK DÖNEM (EPİPALEOLİTİK-ORTA TAŞ)

Epipaleolitik Dönem de denilir. Bu dönem, Paleolitik Çağ'dan Neolitik (Cilalı Taş) Çağ'a geçiş sürecidir. Mesos; orta ve lithos; taş sözcüklerinden türetilmiş olup Mezolitik, sözcüğünün anlamı Orta Taş veya Ara Taş Çağı'dır. Bu çağda, Paleolitik Çağ'ın alışılmış gelenekleri sürdürülürken hızlı ve daha küçük hayvan çeşitleri insanlara avcılıkta bazı önemli teknolojik gelişmeleri zorunlu kılmıştır (Sevin, 2003, s. 14).

Mezolitik Çağ'daki insanların en belirgin özellikleri 'mikrolit' diye bilinen çakmak taşı, obsidyen vb. taşlardan yaptıkları küçük taş aletlerdir. Taş aletlerin yanı sıra kemikten yapılan aletlerin çeşitlenmesi ve kullanımı artmıştır. Ön Asya'da halen yaşamlarını besin toplayarak devam ettiren yeni insan topluluklarının olduğu bu dönemde Anadolu için detaylı bilgi yoktur. Anadolu'daki Mezolitik Dönem'e ait yerleşme yerlerinin birçoğu Torosların güneyi ile Marmara Bölgesi ve Batı Karadeniz'de yoğunlaştığı görülmektedir (Sevin, 2003, s. 15).

Mezolitik Çağ'da yerleşim alanlarında sürdürülen kazılarda yabani tahılların toplandığını gösteren fazla sayıda orak benzeri kesici aletlerin, havanellerinin ve havan taşlarının bulunmuş olmasının yanı sıra ok ve mızrak uçlarının da bulunmuş olması avcılığın hala devam ettiğini göstermektedir (Karacan vd., 2016, s. 26).

Mezolitik (Orta Taş) Dönem'in kültürleri Anadolu ve Ön Asya'da bir geçiş dönemi olarak değerlendirilmektedir. MÖ 10 binden sonra Anadolu'da ve Ön Asya'da ilk yerleşik insan topluluklarının meydana çıkmasıyla artık Anadolu'da ve Ön Asya'da Neolitik Dönem başlar.

Fakat Avrupa'nın kuzeyi hemen hemen MÖ 5 bin yıllarına kadar Mezolitik Dönem'i yaşar. Mezolitik Dönem'in, Ön Asya'da Üst Paleolitik Dönem'den çok farklı olmayışından ve kısa oluşundan Epi-Paleolitik diye adlandırılmıştır (Türkcan vd., 2012, s. 7).

Paleolitik Çağ ile Neolitik Çağ arasında bir geçiş sürecidir. Bu çağ, günümüzden yaklaşık 15 bin yıl öncesinde Avrupa'da başlamış küresel ısınma sonucunda ekolojik (çevre bilimsel) değişimlerle birlikte meydana gelen kültürel değişimleri anlatır. Mezolitik Çağ, genel olarak insanın doğayı denetime almaya başlaması olup besin üretimi öncesindeki devirdir. Bu çağda, Anadolu'da büyük bir kuraklığın yaşandığı bilinmektedir. Bu çağın en belirgin özelliği, çakmak taşı, obsidyen vb. taşlarla yaptıkları taş aletleri kullanmalarıdır. Bu çağa ait buluntuların yer aldığı yerlerin başında Şanlıurfa'nın Bozova ilçesindeki Söğüt Tarlası ve Biris Mezarlığı gelmektedir (Ekinci ve Paydaş, 2008, s. 10).

Mezopotamya'da, Paleolitik (Yontma Taş-Eski Taş) Çağ'dan beri insanlar yaşamaktaydılar. Mezopotamya'nın da içinde bulunduğu Kuzey Yarım Küre, buzullarla kaplı iken Mezopotamya, bu soğuk iklimden etkilenmemiş olup insanların yaşaması için elverişli bir ortam olmuştur. Günümüzden 12 bin-11 bin yıl evvel buzul iklimi sona erince, Mezopotamya'da günümüzdekine yakın ılıman bir iklim hüküm sürmekteydi. Bitki ve hayvan çeşitliliği artmış. İnsanlar, hayvanları beslemeye ve onları ehlileştirmeye başlamıştır. Bundan böyle, mağaralardan çıkıp tarım ve hayvancılık yapabilecekleri besin kaynaklarına yakın, geçici, gösterişsiz olağan barınma yerleri inşa etmeye başladılar. Bu çağa, Mezolitik veya Epipaleolitik Dönem yani; Ara/Orta Taş Çağı denilmektedir (Sivas, Aydın, Yılmazel, Özer, Tek, Elam, Pınar, Altunan, Bingöl ve Koylu, 2013, s. 28).

Mezolitik Dönem hakkında her bölgede detaylı bilgiye rastlanılamamaktadır. Daha çok bu çağa ait yerleşmeleri Toroslar'ın güneyi ve Batı Karadeniz ve Marmara'da yoğun bir şekilde olduklarını görebilmekteyiz.

Örneğin; Belbaşı, Beldibi, Karain, Kumbucağı ve Öküzini (Antalya)

Şarklı Mağara (Gaziantep)

Baradız (Burdur)

Derviş'in Hanı (Konya)

Söğüt Tarlası ve Biris Mezarlığı (Şanlıurfa) açık hava yerleşmeleri

Ağaçlı, Büyük ve Küçük Çekmece Yöresi (Marmara Bölgesi) Mezolitik (Orta Taş) Çağ'ın bilinen yerleşim merkezleridir (Türkcan vd., 2012, s. 8).

1.3. NEOLİTİK DÖNEM (YENİ TAŞ-CİLALI TAŞ)

Neos; yeni, lithos ise taş demek olup bu iki sözcükten türetilerek Neolitik, kavramı oluşmuş olup yeni taş anlamına gelmektedir. Bu dönem için ülkemizde en çok kullanılanı ise 'Cilalı Taş Devri' kavramıdır. Bu devir, insanlık tarihinin kültürel anlamda değişimindeki en önemli süreçtir. Çünkü bu önemli süreçte insanların yaşamında ve geçim tarzlarında köklü değişiklikler yaşanmıştır.

Günümüzdeki uygarlığın temelleri bu döneme dayandırılmaktadır. Neolitik Dönem'de geçici doğal barınma alanlarından kalıcı olan köysel yaşama alanlarına gittikçe de avcı-toplayıcı durumdan üretim yapan yani tarımın ve hayvancılığın başlamasına geçilmiştir. Artık insanoğlu beslenebilmek için faydalı bitki ve hayvan çeşitlerini çoğaltarak üretebilen yapıcı konumuna geçmiştir. İlk defa Yakın Doğu'da filizlenen Neolitik Çağ bazen 'Neolitik Devrim' olarak da bilinmektedir. Ne var ki bu gelişme bir defadan olmamıştır. Yaklaşık olarak MÖ 10 bin 500-7 bin yılları arasındaki süreçte yavaş yavaş ve devamlı olarak süregelen evrim sonucunda oluşmuştur (Sevin, 2003, s. 18).

Parlatılmış ya da cilalanmış taş aletlerin çok yoğun şekilde kullanılmasından bu döneme yeni taş manasına gelen 'Neolitik' ismi verilmiştir. Neolitik kavramı bir taş teknolojisini anlatmaktan ziyade farklı anlamlar da içermektedir. Bu kavram aynı zamanda besin üretimine dayalı bir ekonomiye geçişi de ifade eder. Bu çağda insanlığın geldiği kültür seviyesi en büyük devrimlerdendir. Bu yeni yaşama şekline neden olan en büyük gelişme ise, Buzul Çağı'nın bitmesi, iklimin ılımanlaşması, bitki örtüsünün ve hayvan türlerinin ortaya çıkmasıdır.

İlk Üretimciliğe Geçiş Evresi olarak da isimlendirilen Neolitik Çağ'ın en önemli özelliği, besin sorunlarının çözümünün büyük bir devrim niteliğinde olmasıdır. Ziraatın yapılması ve hayvanların ehlileştirilmesi ile bağlantılı olarak yerleşik hayat başlamış olup ilk köyler de oluşmuştur. Neolitik Dönem'in önemli bir diğer yeniliği ise, seramik üretimidir (Ekinci, 2006, s. 15).

Neolitik (Cilalı-Yeni Taş) Çağ kendi arasında ikiye ayrılır:

1- Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ (MÖ 10 bin-7 bin)
    a- Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ A
    b- Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ B
    c- Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ C
2- Çanak Çömlekli Neolitik Çağ (MÖ 7 bin-6 bin)
    a- Erken Çanak Çömlekli Neolitik Çağ
    b- Orta Çanak Çömlekli Neolitik Çağ
    c- Geç Çanak Çömlekli Neolitik Çağ (Çelik, 2008, s. 7).

Anadolu'da Neolitik kültür, kendini iki safhada göstermektedir. Erken Neolitik Dönem'de seramik, tek renkli olup Geç Neolitik Dönem'de tek renkli seramiklerle birlikte çanak çömlekler de görülmüştür (Ekinci, 2006, s. 16).

Neolitik Dönem'le beraber meydana gelen en önemli olgu, hızlı ve köklü olarak değişen süreçtir. Bu yüzden genel olarak ortaya çıkan bu köklü değişimlere 'Neolitik Devrim' denilmektedir. Neolitik Çağ'dan önceki çağlarda insanların yaşamındaki değişim süreçleri oldukça yavaş gerçekleşmekteydi. Bu dönem, birçok yeni arayışların gerçekleştiği günümüzdeki kültürün de bütün öğelerinin devamlı olarak şekil değiştirdiği çok hareketli bir süreçtir. İnsanlık tarihinin bu gelişim sürecinde ilk önemli kırılma noktasının olduğu farklı yaşam şeklidir.

İlk defa ABD'li arkeolog James Henry Breasted'in 'Bereketli Hilal' diye adlandırdığı yay şeklindeki geniş coğrafyada, küresel ısınma ve iklimin değişmesi ile bağlantılı olarak yıl boyu yeterli yağışların yağması sonucu dağ yamaçlarında, ova ve vadilerde tahılların yabani şekilde yetişmesinin yanı sıra dağlar ve dağların arasındaki ovalarda yer alan ormanlıklarda da yabani hayvan türlerinin barınması gerçekleşmiştir.

James Henry Breasted, Bereketli Hilal'in sınırlarını; batıda, Doğu Akdeniz kıyılarından başlayıp Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi üzerinden Zağros Dağları boyunca Basra Körfezi'ne kadar uzanan coğrafya diye belirtir (Türkcan vd., 2012, s. 8).

İnsanlar da önce yabani tahılları doğadaki ortamlarından biçip bu tahıllardan yararlanmış sonraki zamanlarda da bu tahılları ekip biçmeye başlamışlardır. Hayvan türlerinden de ilk olarak keçi sonraları ise koyun, domuz ve sığır evcilleştirilmiştir.

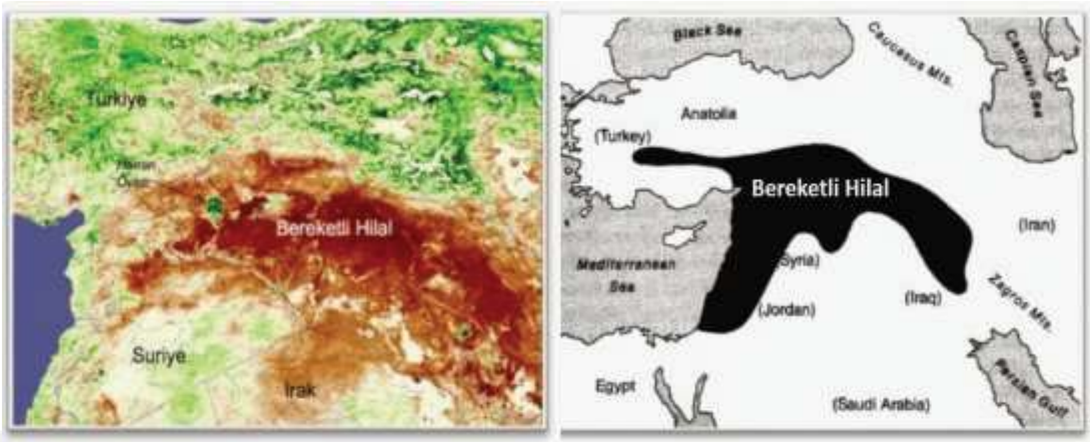
Anadolu Yarımadası'nın Neolitik Dönem insan yaşamının oluşum bölgesi dışında kaldığı öngörülürken; ancak Neolitik Çağ'ın uygarlık tarihi bakımından üstlendiği önemi ilk defa ve en anlaşılır şekilde vurgulayan Avustralyalı arkeolog, Vere Gordon Childe olmuştur. Vere Gordon Childe'ın kuramı "Neolitik Devrim'dir." Childe'a göre Neolitik Devrimin oluşabilmesi için gereken şartlar; iklimin ve bitki örtüsünün tarım için elverişli olmasıdır. Bu devrimin ise Fırat, Dicle ve Nil Nehirleri gibi büyük nehir kenarlarında gerçekleştikten sonra ilk olarak Avrupa sonra dünyanın diğer alanlarına yayıldığını belirten "Çekirdek Bölgeler Teorisi'ni" savunmuştur. Fakat ABD'li arkeolog Robert John Braidwood ise iklimin ılımanlaştığı Neolitik Dönem'de tarıma ilk başlayan insanların çöllerde su bulunan alanlar olan vahalar veya nehir kenarlarının aksine fazla yağış alan dağların yamaçlarında yaşamış olduklarını belirterek "Doğal Yaşam Bölgesi" diye bilinen teorisine varmıştır (Türkcan vd., 2012, s. 9).

Prof. Dr. Klaus Schmidt, Vere Gordon Childe'ın Bereketli (verimli) Hilal boyunca ehlileştirme kültürüne geçişteki zorunluluğun iklim ve ekonomik krizden kaynaklandığı kuramına itiraz etmiştir. Klaus Schmidt, Buzul Çağı'nın sonlarında hayatın gelişmesinde önemli olan doğal dış faktörlerin insanlar ve hayvanlar için gittikçe düzeldiğini düşünmektedir (Luckert, 2016, s. 70-71).

İnsanların toprakla bağlantısı onları yeni keşiflere yönlendirmiştir. Güneşte kurutulan çamurun dayanıklı olduğunu tecrübe ettikten sonra duvarları ve konutları kuruttukları çamurdan yapmaya başladılar. Böylece insanlar yaşadıkları mağaraları terk etmeye başladılar ve günümüzdeki şehirciliğin başka bir deyişle medeni yaşamın ilk adımlarını atmışlardır.

Yakın Doğu'da geçici yaşadıkları alanlardan yerleşik yaşama, avcı toplayıcı durumdan üretici duruma nerede ve nasıl geçtikleri net olarak bilinememektedir (Sevin, 2003, s. 18-19).

Şekil 2: Bereketli (Verimli) Hilal

Kaynak:

https://www.google.com.tr/search?q=bereketli+hilal&dcr=0&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiOs8W2y8rYAhWEIJoKHZMrCBkQ_AUICigB&biw=1366&bih=643#imgrc=Iviclin7QhPUhM: [09.01.2018].

Günümüzden on yıl öncesine kadar yaygın kanı olarak üretici ekonomiden sonra yerleşik yaşamın çıktığı görüşü savunuluyordu. Bundan dolayı da bazen bu döneme, 'İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi' denilmiştir. Hâlbuki Güneydoğu Anadolu'da yapılan araştırmalar sonucuna dayanılarak bu terimin uygun olmadığı anlaşılmıştır. Buna karşılık yerleşik düzene geçmiş ancak halen avcı-toplayıcı insan gruplarının varlığı kanıtlanmıştır.

Yerleşik avcı-toplayıcı durumdan üretici ekonomiye geçmek için ilk olarak, Neolitik Dönem insanlarının yetiştirebilecek uygun buğday, arpa vb. hububatları ve evcilleştirebilecek koyun, keçi gibi hayvanları doğal ortamda bulabilmesi ve uygun coğrafi bir ortamın da olması gerekmektedir (Sevin, 2003, s. 20).

1.4. NEOLİTİK DÖNEM'DE ÜRETİM VE EVCİLLEŞTİRME

Paleolitik ve Mezolitik Çağ'dan sonra çağımızın sosyal ve ekonomik sisteminin temelini teşkil ettiği insanoğlunun kültür evresine Neolitik (Cilalı Taş- Yeni Taş) Çağ denilir. İnsanlar yoğun olarak avcı-toplayıcı bir yaşamdan yaklaşık MÖ 10 binden önce üretime geçiş yaptığı evreyi ilk üretimciliğe geçiş evresi diye adlandırmışlardır.

Neolitik Çağ'ın en büyük özelliği, besin sorunlarına çözüm bulmalarıdır. Bu olaya da 'Neolitik Devrim' denilmektedir. Yani çiftçiliğin icadı ve hayvanların ehlileştirilmesidir (Ekinci ve Paydaş, 2008, s. 10).

İnsanoğlu, bugünkü fiziksel yeteneklere ulaşabildiği halde kültürlü denebilecek duruma, neredeyse 10 bin yıl önce MÖ 8 binlerde, yerleşik duruma geçtikten sonra ulaşabilmiştir. Dünyanın pek çok yerinde Neolitik Çağ'dan kalmış küçük yerleşim yerleri gün ışığına çıkarılmıştır. Bu yerleşim yerlerinden 5 tanesi en ileri seviyededir. Bunlar; Çayönü (Diyarbakır), Çatalhöyük (Konya), Hacılar (Burdur), Norşun Tepe (Elazığ) ve Niğde'deki Köşk Höyük'tür.

Neolitik Dönem'de bu süreçte MÖ 10 binden sonra Holosenle birlikte iklim değişikliği yaşanmış, sıcaklıklar artmıştır. Değişen bu iklim koşulları, hızlı bir şekilde Ön Asya ve Anadolu'da etkisini göstermeye başlayınca bu alanlarda bitki örtüsü çeşitlenmişti. İlk önceleri sadece göl kenarlarında yaşayan Mezolitik Dönem'in avcı-toplayıcı konargöçer insanları artık nehir kenarlarına taşınıp ve ilk defa yerleşik düzene geçmişlerdir. Neolitik Dönem'de yerleşme alanları seçilirken, genel olarak hayatlarını devam ettirebilmeleri için besin hammaddesine yakınlık ve yıl boyu akan su kenarlarındaki yüksek yerler tercih edilirdi. Ayrıca yıl boyu akan akarsu ve derelerin su seviyelerinin sık sık azalması da önemli bir etkendir.

Bu yüzden Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Fırat ve Dicle Nehirleri'nin kenarlarında yağışların çok düşük ve nehirlerin su seviyelerinin düşük olmaması yerleşim için tercih sebebidir. Değişen iklim ile çevre koşullarına uyum sağlayan insanlar bilhassa tahılları ehlileştirmeye başlayınca yerleşik düzene geçiş süreci en az 3 bin yıl sürmüştür. Bu süreç, insanlık tarihinde kısa bir evredir.

Yakındoğu'da Bereketli (Verimli) Hilal'in etrafı dağlarla çevrili, yağışların ise 200 milimetreden fazla olan alanlarında Neolitik Dönem insanlarının başlattığı süreç, Sanayi İnkılabı'na kadar devam eden sürecin temeli sayılan üretim ekonomisinin temelini oluşturmuştur (Türkcan vd., 2012, s. 10).

Anadolu'da Neolitik Dönem, hem evrim hem de devrim dönemidir. Neolitik Dönem'in en önemli özelliği, insanların sadece avcılık ve toplayıcılık yaparak sürdürdüğü hayattan sıyrılıp daha az yorucu olan üretici yaşama geçmesidir. İnsanoğlu ilk defa bu çağda tabiata egemen olmaya başlamış olup tabiattaki bazı hayvanları ve bitkileri ehlileştirerek üretim aşamasına geçmiştir.

Bu geçiş sürecine bazı bilim insanları 'devrim' bazıları ise 'evrim' demiştir. Üretimle beraber gelen yerleşik hayat gayreti, ilk köylerin ve süreç içerisinde kentlerin kurulmalarını sağlamıştır. Bilimsel verilere göre, günümüzden yaklaşık 12 bin yıl kadar önce Neolitik Dönem'de Anadolu'da pek çok önemli kentler ve uygarlık merkezlerinin varlığı bilinmektedir. Üretici ve yerleşik hayata geçiş sürecinde, Anadolu coğrafyasında Diyarbakır ve Şanlıurfa çevresinde, Tuz Gölü'nün güneyinde, Isparta ve Burdur'daki Göller Bölgesi'nde ve Konya Ovası'nda Neolitik Dönem'e ait yerleşim ve gelişim dikkat çekmektedir. Anadolu'da bilinen en eski yerleşim yeri Çayönü'dür. Çatalhöyük ve Hacılar ise Neolitik Çağ'ın en gelişmiş yerleşim örnekleridir (Uçankuş, 2000, s. 259-260).

Einkorn buğday çeşidinin yanı sıra keçi ve koyunun evcilleştirilen ilk örnekleri, Şanlıurfa'da bulunan Nevali Çori, yerleşim alanında görülmüştür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi yabani tahılların ataları bakımından Yakındoğu'da bulunan en zengin alanlardandır. Tahıllar açısından zengin olması ise yüksek yağışlara bağlıdır. Şanlıurfa ve Diyarbakır arasında bazalt ve sönmüş bir volkanik dağ olan Karacadağ'da görülen en eski tahıl, einkorn buğday çeşididir. Einkorn türü buğday, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bilinen yerleşim alanlarında yaşayan insanların besin gereksinimlerinin önemli bir kısmını karşılamıştır.

Zaman içerisinde daha fazla ürünün sağlanmasını ve hayvanların da evcilleştirilip yerleşim alanlarında tutulmasını hızlandırmıştır. Neolitik Dönem insanları, edindikleri tecrübeler sonucunda evcilleştirmek için sığır, koyun, keçi gibi uysal hayvanları seçmişlerdir.

Seçtikleri bu hayvanların üremelerini kontrol altına alarak bazen de bunların çiftleşmelerine müdahale edip faydalı türleri elde ettikleri tahmin edilmektedir (Türkcan vd., 2012, s. 11).

Yerleşik yaşama geçen insan, 'dünyayı' göçebe yaşayan insandan farklı algılar. Tarımla uğraşan için ise 'gerçek dünya' içinde ikamet ettiği, yaşadığı (bazen ev, bazen köy, bazen de ekili tarlalar) yerlerdir. 'Dünyanın Merkezi' ritüellerle, dualarla kutsanmış meydanlardır. Çünkü insanüstü varlıklarla iletişimin burada gerçekleştiğine inanılmaktadır (Eliade, 2003, s. 60).

Neolitik Çağ'da Avrupa'nın ve Yakın Doğu'nun pek çok bölgesinde ya ziraat ya da hayvan ekonomisine geçiş yaşandı. Avcılıkla veya balıkçılıkla geçimlerini sürdürenler kuzey bölgelerde varlıklarını sürdürmekteydiler.

Neolitik kabileler, istikrarlı bir şekilde ekonomik temelleri ile yerleşik düzende ya da yarı yerleşik düzende gruplar olmuşlardır. Toplumda artık eşitsizlik başlamışsa bile henüz toplumsal bölünme olmamıştır. Ancak yeni yaşam şeklinin getirdiği şartlar, süreç içerisinde din alanında da kendini gösterecektir (Tokarev, 2006, s. 51).

Son bilgiler, Epipaleolitik (Orta Taş) devirde evcilleştirilen köpeğin dışında evcilleştirilen ilk hayvanın domuz olduğunu kanıtlamaktadır. Neolitik Dönem'in ilk yerleşim alanlarında, tarım yapılan tarım arazileri yokken yerleşik düzene geçmiş köylere yiyecek bulmak için gelen yabani domuzların evcilleştirildikleri düşünülmektedir. Şu zamana kadar olan bilgilere göre, domuzun en erken evcilleştirildiği yer Batman'daki Hallan Çemi'dir. Domuzdan sonra evcilleştirilen ilk hayvanlar ise; keçi ve koyundur. İç Anadolu Bölgesi'nde ise sığırın evcilleştirildiği bilinmektedir. Kedinin ise Kıbrıs'ta ÇÇNA diye bilinen Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresinde evcilleştirildiği belirlenmiştir (Türkcan vd., 2012, s. 12).

1.5. NEOLİTİK DÖNEM MİMARİSİ VE İLK YERLEŞİM BİRİMLERİ

Neolitik Çağ'da, tahminen MÖ 5 bin-3 bin arasında insanlar her şeyden önce mağaralardan çıkıp çadırlarda, kulübelerde ya da su üzerine yapılmış evlerde yaşamaya başlamışlardır. Su üzerine evler güvenlik maksatlı yapılmışlardır. Bu çağda köylerin ve evlerin çevresini çitlerle veyahut hendeklerle çevirmişlerdir. Su ihtiyaçları için de kuyular kazıp çeşmeler yapmışlardır. Neolitik Çağ'da avcılık tam anlamıyla terk edilmemiştir. İnsanlar bu çağda daha çok çiftçi ve çobandı. Tarım, kulübe inşası, toprağı ekip biçmek için yapılan çalışmalar ve hayvanları avlamak yeni araç-gereç yapımını zorunlu kılmıştır. Bu yüzden, bilhassa yapı malzemeleri ve kesip biçme işleri için sert taştan yaptıkları cilalanmış baltalar ve dişli testereler kullandıkları bilinmektedir. Böylece; Taş Devri'nin de en gelişmiş evresi olan Neolitik Dönem başlamış oluyordu (Özçelik, 2006, s. 25).

Neolitik Dönem'de tarım yapılan topraklar daha çok ovalarda bulunmaktaydı. Mağaralardan ya da kaya sığınaklarından tarım için uzak ovalarda bulunan tarlalarda (topraklarda) çalışıp üretmenin zorluğunu gören Neolitik Çağ insanı zorunlu ihtiyaçtan dolayı konut yapma gereksinimi duymuştur. Besinlerin üretilmesi ve ilk yerleşik köy topluluklarının meydana gelmesi, insanlık tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı sayılmıştır.

Ziraat, oldukça fazla bir uğraş ve uzun bir zaman gerektiriyordu; ancak üretimle birlikte açlık riski de kalkmıştı. İnsanlar çiftçilikle uğraşmadıkları vakitlerde farklı işlerle ilgilenebiliyorlardı. Ne var ki; Neolitik Çağ insanlarının hepsi toprağa bağlı olmamakla birlikte bu çağda avcılık, hayvancılık ve balıkçılık yapan konargöçer topluluklar da bulunmaktaydı. Zor durumlarla karşılaşan ve bu zorluklar karşısında tecrübeler edinen Neolitik Çağ insanları bilgi ve tecrübelerini sonraki kuşaklara aktarmışlardır (Yıldırım, 2000, s. 19).

Neolitik yerleşim yerlerinin Anadolu coğrafyasında üç bölgede belirlendiği görülmüştür. Bunlar;

- Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şanlıurfa ve Diyarbakır başta olmak kaydıyla Toros Dağları'nın güneyinde, Yukarı Fırat'ta ilk yerleşimin izleri görülmektedir. Ayrıca, Zagros Dağları'ndaki ve Levant (Akdeniz'in doğu sahilleri) koridorundaki gelişmelere paralel benzerlikler de mevcuttur.

- Torosların kuzeyindeki platoda Aksaray, Konya ve Göller Yöresi'ni içine almaktadır. Kültür olarak, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kültürden farklıdır. Çanak çömlek benzerliği bakımından Yunanistan'a kadar yayılabilecek ve Teselya kültürünü Güneybatı Anadolu'ya taşımaktadır.

- Batı Anadolu hakkındaki bulgular neredeyse son 20 yıldaki süreçte elde edilmiş olup İzmir çevresinde yeni bulunan bulguları da kapsamaktadır. Batıdaki kıyı bölgelerle Ege Bölgesi bağlantısı da açıkça bellidir. Anadolu'nun kuzeyi ve kuzeydoğusu Neolitik yerleşim yerlerinden yoksun durumdadır (Sagona ve Zimansky, 2015, s. 40-41).

Buzul Çağı'ndan sonra Cilalı Taş Çağ'da; tarım, hayvancılık, yerleşik hayat, çanak çömlek üretimi ve tapınak inşası gibi önemli olan ilk adımlar, Yukarı (Kuzey) Mezopotamya ve Doğu Akdeniz kıyılarında gerçekleşmiştir. Bu önemli adımlar, milyonlarca yıl tabiatın takdim ettikleriyle yetinmesini başaran insanoğlunun üretim aşamasına geçmesini ve yerleşik yaşamı başlatmasını sağlamıştır. Bununla beraber, yerleşik yaşam da insanoğlunun tecrübelerini ve kazanımlarını kendisinden sonraki nesillere aktarımını kolaylaştırıp gelişimleri hızlandırmıştır (Köroğlu, Harmankaya ve Sivas, 2013, s. 100).

Neolitik Dönem'e ait en eski yerleşimlerin, ilk önceleri belirlenen bir plan dâhilinde yapıldığı ve sert bir biçimde uygulanmış yerleşim düzenlerinin olduğunu sonraki süreç içerisinde söz konusu düzenlerin meydana gelen gelişmelere göre yeni baştan tasarlandığını gösterir. Bu durumun ilk izleri Hallan Çemi'de (Batman) kamu yapıları diye bilinen dairesel yapılı binalarda görülmüştür. Fırat ve Dicle Nehirleri kıyılarında bulunan Nevali Çori ve Çayönü gibi yerleşim yerlerinde Neolitik Dönem insanları yaşam konutlarına ve tapınak diye bilinen dini yapılara da sahiptiler.

Dini amaçlı yapılmış yapıların tapınma amacıyla yapıldıklarının en önemli kanıtları ise yaşam için inşa edilmiş konutlardan büyük ve tek mekânlı olmalarıdır.

1995'ten beri kazı çalışması yapılan Göbekli Tepe'de (Şanlıurfa) şimdiye kadar Ön Asya'da benzeri olmayan ve dünyanın en eski tarihli dini amaçlı yapılmış tapınak olma ihtimali olan anıtsal yapılar gün yüzüne çıkarılmıştır.

MÖ 9 bin yılının ikinci yarısından beri Göbekli Tepe'deki anıtsal yapıların varlığı Anadolu'da Neolitik insanların tarım ve evcilleştirme süreçlerinin başlangıcında, tarımcı köy insanlardan çok farklı bir şekilde organize olmuş ve gelişmiş bir toplum olduklarını göstermektedir. Göbekli Tepe'deki dairesel yapıların genişlikleri 10 metreden fazla, taş duvarlı, yuvarlak planlı yapılmış yapıların orta kısımlarında boyları 2-5 metre arasında değişen merkezdeki iki adet T şeklinde stilize anıtsal dikmenin yanı sıra yine bu iki stilize anıt dikme taşın etrafında da sayıları 10-12 arasında değişebilen T şeklindeki dikili taşlarla çevrili bu kült yapıların tapınmak için yapılmış bir toplanma yeri olduğunu düşündürmektedir (Türkcan vd., 2012, s. 13).

Toplumların ulaşmış olduğu Neolitik atılım farklı coğrafyalarda değişik süreçlerde gerçekleşmiştir. Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye ve Kuzey (Yukarı) Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'nun güney kısımları MÖ 11 binden itibaren Neolitik Çağ'ını yaşamıştır. Ne var ki, Neolitik Çağ'ın yeni yaşam şartlarının tam olarak görülmesi, MÖ 6 binlerde yaşanmıştır. Ülkemizde İç (Orta) Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Neolitik süreçteyken Batı ve Kuzey Anadolu bu sürece girememiştir (Mutluay, 2011, s. 17).

Neolitik Çağ'da insanlar, düşüncelerini daha iyi betimlerken resim ve heykel tekniklerini de ileri seviyeye taşıdılar. İlk olarak, çömlekçi çarkını bulduktan sonra çömlek üzerine pek çok motif yaptılar. Avlanmada ve tarımda kullanılan araç gereçler önceki çağlara göre daha kaliteli yapılmış olup kadınlar için de süs eşyaları ve takılar çok miktarda yapılmıştır. Neolitik Dönem insanları, daha fazla ekip biçip hayvan güttükleri için dokumada da ileri seviyeye ulaştıklarından yerleşik düzene geçmişlerdir. Yerleşik yaşam, hayatı güvenli ve rahat kıldığından buna bağlı olarak nüfus artması da yaşanmıştır. Toplumda insanlar arasında ilk kez iş bölümü meydana gelmiştir.

Gerek üretim çeşitliliği gerekse coğrafyalardaki iklim çeşitliliği ticaretin gelişmesini, ticaret de insanların sosyal ve ekonomik alanda olduğu gibi dinsel inançlarını da etkilemiş olup farklılaştırmıştır. Bu çağda daha çok dişi bir tanrıya tapıldığı bilinmektedir (Özçelik, 2006, s. 26).

Yerleşim yerlerinde bu süreçte artık bir köy yaşantısı görülebilmektedir. Konutlar yapılmış, tahıl üretimine başlanmıştır. Ayrıca ehlileştirilen hayvanlar da ekonomik yaşama katılmışlardır. Anadolu'da üretime geçilmesine rağmen Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz bu evresinde halen avcılık ve toplayıcılık da sürmekteydi (Mutluay, 2011, s. 18).

Anadolu'da bulunan ilk köyler sonraki süreçte kültür tabakalarının üst üste birikmesiyle höyük diye isimlendirilen tepe görüntüsü almıştır. Anadolu coğrafyasında henüz kazılmamış pek çok höyük vardır. Bu höyükler TAY (Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri) projesiyle 1993'ten beri envanterleri yapılarak haritalandırılmaktadırlar. Höyükler yerleşim süreçleri bakımından birbirlerinden farklı yapıdadırlar. Bu yerleşim süreçleri yapılan kazılarla gün yüzüne çıkarılmaktadır. Bir kısım höyük yerleşimlerinde, birden fazla kültür tabakası bulunmasının yanı sıra terk edilebilmiştir. Höyüklerin bir kısmında ise yerleşmeler aralıklı ya da aralıksız devam edebilmiştir. Neolitik Çağ, bu höyük yerleşim süreçlerinde en alt tabakadadır. Bu sebeple kazısı sürmekte olan höyüklerde Neolitik Çağ'ın varlığı, kazı sonlanmadıkça öğrenilemez. Kazı çalışması yapılan höyüklerde yerleşim tabakalarının ayrılması bazen bir bilim insanının akademik hayatının tamamını alabilir.

Bundan dolayıdır ki ülkemizdeki höyüklerin hepsinin kazılması çok uzun sürecektir. Ülkemizde kazı çalışması yapılmayan höyüklerin yapı tabakaları bilinmezse de bu höyükler eski köyler (yerleşimler) olarak ilgi görebilmektedir (Doğaner, 2013, s. 32).

Ülkemizde dört yüz civarında Neolitik Dönem yerleşmesi vardır. Bu yerleşimlerin hepsinin kazılması için imkân ve yeterli bilim ekibi bulunmamaktadır. Fakat korunarak gelecek nesillere miras bırakıldığı takdirde kazılmaları yüksek ihtimaldir. Türkiye'de Neolitik höyük olarak yerleşimin görüldüğü otuz altı alanda kazı çalışması yapılmıştır.

Neolitik Çağ'ın en önemli buluntularına şu kazılarda rastlanılmıştır:

- MÖ 11 bin Hallan Çemi (Batman)

- MÖ 10 bin Çayönü (Ergani-Diyarbakır)

- MÖ 10 bin Göbekli Tepe (Şanlıurfa)

- MÖ 9 bin Aşıklı Höyük (Aksaray)

- MÖ 9 bin Pınarbaşı (Nigde)

- MÖ 8 bin 600 Nevali Çori (Hilvan-Şanlıurfa)

- MÖ 8 bin 300 Cafer Höyük (Malatya)

- MÖ 8 bin Akarçay (Birecik-Şanlıurfa)

- MÖ 8 bin Musular (Aksaray)

- MÖ 8 bin Mezraa-Teleilat (Birecik-Şanlıurfa)

- MÖ 7 bin 400 Çatalhöyük (Konya)

Yapılan kazı çalışmaları neticesinde ülkemizde konargöçer yaşamdan köy yaşamına geçişin en erken safhaları MÖ 11 bin Hallan Çemi (Batman) höyüğünde görülmüştür. Hallan Çemi'de yaşamış insanlar avcı toplayıcı olmalarına rağmen yerleşik yaşama geçtikleri tespit edilmiştir (Doğaner, 2013, s. 33-34).

Dicle Nehri üzerinde yapılmış üçüncü baraj olan Batman Barajı gölünün suları altında kalmış Hallan Çemi yerleşiminde 1991-1999 yılları arasında kazı çalışmaları yapılmıştır. Kazı çalışmalarında bulunan eserler Diyarbakır Müzesi'ne götürülmüştür (Doğaner, 2013, s. 34).

1.6. NEOLİTİK DÖNEM'DE ANADOLU'DA SOSYAL YAPI VE GELİŞMELER

Bir kültürün sosyal yapısı araştırılırken en önemli veri kaynakları; ölü gömme adetleri, mimari tarzları gibi bazı uygulamalar ve önemli eşyalarının buluntularıdır. Yakın Doğu'da Bereketli Hilal (Fırat, Dicle ve Ürdün Nehirleri havzalarında) denilen yerde, Neolitik Dönem'in başlarından beri bütün yerleşmelerde son derece zarafetli, anıtsal ve aşırı karmaşık olan bir dinsel sanat anlayışı ve nesneleriyle karşılaşılır. Bu arkeolojik yerleşim mimarilerinde, günlük kullanım yapıları olarak evlerin; dinsel, törensel içerikli yapılmış kamusal yapılar olarak kullanılmış kült yapıların farkları gözlenebilmektedir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült yapıları için Klaus Schmidt, ortaya çıkarılan ihtişamlı yapıların, bir köy yerleşim yerine veya devamlı olarak ikamet edilen bir yerleşim yerine ait bir alan olmadığını ifade eder. Schmidt'e göre, Göbekli Tepe kazı alanı, açıkça dinsel bir merkezdir (Özdöl, 2011, s. 177-178).

Neolitik Çağ'daki aşırı nüfuslanmanın nedenini bazı bilim insanları, yiyeceklerin depolanmasının bir sonucu olarak değerlendirmektedirler. Ancak günümüzde ise tersi bir düşünce söz konusudur. Tarımda fazla ürün, nüfusun artmasına neden olmadığı gibi tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilmesi için bilinçli olarak daha fazla çocuk doğumu gerçekleşmiştir.

Çünkü tarımsal faaliyetler fazla insan gücüne ihtiyaç duymaktadır. Tarım toplumlarında kadınlar fazla çocuk yapmaları, erkeklerin de birden fazla eş edinerek fazla çocuk sahibi olmaları ancak tarım toplumlarına faydalı olacaktır. Belki de Neolitik Çağ sanatında doğurgan kadın figürlerinin oldukça fazla olması bu sebeptendir (Sivrioğlu, 2017, s. 17).

Anadolu coğrafyasında Neolitik Dönem'de farklı alanlarda uzman duruma gelmiş zanaatkârlara rastlanılır. Yapı ustaları da bu uzmanlaşmış önemli zanaatkârlardandır. Bu çağın gezen yapı ustaları Anadolu coğrafyasında birçok yerleşim yerinde farklı inşaatlarda çalışmışlardır. Yapılan benzer yapılar ve mimari nitelikler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Neolitik Dönem'de Anadolu'da görülen önemli değişimlerden biri de toplumda ön plana çıkan ve daha itinayla yapılmış konutlarda oturan sosyal bir yapılanmanın ortaya çıkmaya başlamasıdır.

Bu seçkin tabakanın kamusal alanda bazı fonksiyonlar yüklendiği cenaze ve sihir merasimlerini yürütüp toplumsal alanda sivrildikleri anlaşılmaktadır. Anadolu, sosyal hareketlilikle birlikte çok erken zamanlarda bazı teknolojik gelişmeler de yaşamıştır. Mesela; maden işlemeciliğinin temeli, Anadolu Neolitik Dönem'ine dayanır. Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresinde madenin kullanılmaya başlanması Anadolu coğrafyasını diğer coğrafi bölgelerdeki Neolitik Dönem kültürlerinden farklı kılmaktadır. Anadolu coğrafyasındaki teknolojik ilerlemeye örnek olarak kirecin yakılarak beton sertliğindeki yapı malzemesinin bulunması gösterilebilir (Mutluay, 2011, s. 6).

Birçok özelliğin yanı sıra, Neolitik Dönem kültürünün Batı'ya taşınmasında Anadolu aracılık etmiştir. Neolitik Dönem kültürü, Anadolu'da geliştikten sonra sırasıyla; Marmara Bölgesi, Balkanlar ve Avrupa içlerine aktarılmıştır (Mutluay, 2011, s. 7).

Neolitik Çağ'da, Ön Asya ve Anadolu'da köy yaşamına geçilmesiyle birlikte büyüyen insan topluluklarının aralarındaki anlaşmazlıklar meydana gelince bu sorunların çözümü ve toplulukların huzuru için toplumsal kurumlar geliştirilmiştir. Hallan Çemi'de (Batman) ilk örneklerini görebildiğimiz ortak kamusal yapıların yerleşik köy yaşantısının başlamasıyla birlikte Erken Neolitik Dönem'in sosyo-politik yapıları olarak düşünülebilir.

Toplumda ilk yerleşik sistem, Neolitik Dönem'de başlamıştır. Bu dönemde, anıtsal yapıların oluşturulması insan gruplarının uzmanlık alanlarının olduğu ve iş bölümü yaparak çalıştıklarını gösterir. Bu durum da Neolitik Dönem'de insan topluluklarının oldukça gelişmiş ve organize olmuş bir toplum yapısının temelinin oluştuğunu gösterir (Türkcan vd., 2012, s. 19).

Neolitik yerleşim alanlarında, üretim etkinlikleri, bilhassa sosyal hayatta hareketliliği ve insanlar arası dayanışmayı getirmiştir. Zirai üretime geçişle birlikte tarım hasatlarının kaldırılması köyde yaşayan halkın işbirliği yapmalarını sağlamıştır. İş birliği de toplumdaki insanların birbirlerine yakınlaşmalarına imkân sağlamıştır. Köşk Höyük'te (Niğde) bulunan çömlekler üzerinde yer alan kabartmalardaki kompozisyonlar üretim faaliyetleriyle ilgilidir.

Çömleklerin üzerindeki kabartmaların birinde el ele tutuşmuş dans eden kadın figürünün yer alması hasat şenliği olarak yorumlanabilmektedir. Neolitik Dönem'de yapılan halk şölenleri, sosyal yaşamı çeşitlendirmektedir. Hallan Çemi'de (Batman) bulunan bazı özel kaplarla havanellerin bu yerleşim alanında yapılmış halk şölenlerinde kullanıldığını düşündürmektedir (Mutluay, 2011, s. 141).

Birçok bölgede farklı merkezlerin geçim faaliyetlerinin aynı olmaması yerleşim şeklinin ve toplumsal örgütlenmelerinin farklı olduğunu gösterir. Neolitik Dönem'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde oluşturulan anıtsal büyüklükteki kült yapılarında yer alan zengin simgeler, avcı ve toplayıcı insanların çok gelişmiş dini kurumlara sahip olduklarını ve barınaklardan çok öte gelişkin yerleşim konutlarının varlığının yanı sıra gelişmiş bir toplum yapılarının olduğunu da kanıtlamaktadır. Söz konusu kamusal yapılar, yerleşik köy yaşamı ile meydana gelen sonraları ise gelenek haline gelen sosyo-politik sisteme hizmet eden unsurlardır. Bu unsurlar büyük ihtimalle, insanlar arasındaki karar mekanizması görevi görüp birliği sağlarlardı (Türkcan vd., 2012, s. 20).

Neolitik Dönem'de Anadolu'da yerleşim alanlarındaki bazı bulgulara bakılarak yaşam alanlarında büyük ailenin mi yoksa küçük dediğimiz çekirdek ailenin mi oturduğu değerlendirilebilmektedir. Neolitik Dönem toplumlarının sosyal yapısı hakkında da bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Mesela; Çayönü (Diyarbakır) yerleşim alanında benzer yerleşim yapıları burada yaşayan insanların eşitlikçi bir anlayışa sahip olduklarının yanı sıra Çayönü'nün batı tarafındaki yapıların daha küçük; doğu tarafındaki yapıların ebatlarının ise biraz daha büyük olması burada ikamet eden iki grup için toplumsal bir ayrışmanın olabileceği kanısını da uyandırmaktadır. Ayrıca söz konusu büyük yapıların kamusal binalar olabileceği de tahmin edilmektedir (Mutluay, 2011, s. 143).

Nevali Çori'de (Şanlıurfa) bulunan törensel amaçlı inşa edilmiş yapının oluşu rahipler sınıfının varlığını da düşündürmektedir. Buna benzer kamusal yapılarda; doğum, evlilik, cenaze törenleri… gibi merasimlerin düzenlenmiş olabileceği yapılan yorumlar arasındadır. Neolitik Dönem'de, Nevali Çori veya diğer yerleşim alanlarında gördüğümüz özel yapılar buralarda yaşayan insanlar için önemliydi.

Bazı dini törenler ya da başka kültürel faaliyetler bu çağda buralarda icra edilmekteydi (Mutluay, 2011, s. 144).

Neolitik Dönem'in ÇÇNA denilen Çanak Çömleksiz evresinde günümüzdeki çimento sertliğindeki ve sağlamlığındaki teknolojiye Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çayönü'ne ve İç Anadolu Bölgesi'nde Aşıklı Höyük'e ait tapınakların taban döşemelerinde rastlanılmaktadır.

İnsanlar en eski dönemlerden beri belli eşya ve ürünlerde değiş tokuş yaparlardı. Neolitik Dönem'de de değiş tokuş yapılan mallar çeşitlenmiştir. Bunlar; tahıl, et, saz, ahşap, deri, yün gibi organik ürünlerin yanı sıra çanak çömlek, tuz, kil vb. ürünler de değiş tokuş sistemiyle takas edilmiştir. Bu durum da ticaretin olduğunu kanıtlamaktadır. Volkanik kökenli olan obsidyen taşlar Neolitik Dönem'in başlarından beri kullanılmış olup Filistin'de bulunan Eriha (Jericho) yerleşmesine bile taşınmıştır. Obsidyen taşından, işlendiği takdirde, çok keskin uçlar elde edilir ve çakmaktaşından daha kalitelidir.

Obsidyen taşı Neolitik Dönem'in son zamanlarına kadar önemli bir taş olarak yer bulmuştur. Kapadokya Bölgesi'ndeki obsidyen kaynağı Hasan dağı çevresinde bulunan Kala Tepe'dir. Buradan elde edilen obsidyen taşlardan Neolitik Dönem'deki ticaretin Kuzey Suriye ve Kıbrıs'a kadar benimsenip sık kullanıldığını ve Paleolitik (Yontma Taş) Çağ'dan beri obsidyen taşının tam olarak işlendiğini göstermektedir. Neolitik Dönem'de tahıllar ilk kez ezilerek un haline getirilmiştir.

Bu işi yaparken de püskürük bir kayaç türü olan bazalt taşından yararlanmışlardır. Bazalt taşından öğütme taşları ve dibekler yapmışlardır. İlk örnekleri; Siirt'te bulunan Gusir Höyük ile Batman'da bulunan Hallan Çemi ve Diyarbakır'da bulunan Körtik Tepe'de görülmektedir. İşlenmesi çok zor ancak kaliteli olan taşlardan; Gabro, Serpentin, Mermer, Granit yapmışlardır.

Önceleri çanak ve havanellerde (tokmaklarda) sonraları ise bilezik ve boncuklarda da bu taşların kullanıldıkları görülmüştür. Çatalhöyük'te (Konya) dünyanın en eski keten dokuma örneklerine rastlanılması İç Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem'in Çanak Çömlekli evresinden itibaren dokumaların üretildiğini kanıtlamaktadır. Neolitik Dönem'de bulunan damga mühür geleneği Anadolu coğrafyasında şimdiye değin devam eden ahşap boyama damgaları (nişan veya işaret basmaya yarayan araç) olarak kullanıldığını düşündürmektedir (Türkcan vd., 2012, s. 22).

Sosyal düzenlemelerin gelişiminde ve topluca yapılan faaliyetlerin gerçekleşmesinde ziyafet, zorlayıcı güç görevi görmüştür. Ziyafetlerin, basit oluşumlu toplumların meydana getirdikleri enteresan başarılara da katkısı olmuştur.

Efsanevi ziyafetler, hem tarihi dönemlerde hem de avcılık-toplayıcılık döneminde, insanların hayatını, bir orkestra şefinin çubuğu gibi düzenlemeyi sağlamıştır (Luckert, 2016, s. 11).

Ana unsuru bir tanrıça olan Bereket kültünün Neolitik kültürde yer alması tarımla ilgilenen bir topumun kadına verdiği önemi ifade etmektedir. Ayrıca bu çağda, kadınların kendilerine baktıkları ve bakımlı oldukları kadınların mezarlarından çıkan obsidyenden ayna, makyaj araç gereçleri ve boya paletleri gibi bulgularla anlaşılmaktadır (Mutluay, 2011, s. 145-146).

1.7. MEDENİYETİN DOĞDUĞU MEZOPOTAMYA TOPRAKLARI: BEREKETLİ HİLAL

Mezopotamya; Basra Körfeziyle Babil arasındaki coğrafya Fırat ve Dicle Nehirlerinin on binlerce yıldan beri taşıdıkları alüvyonlarla dolmasıyla oluşmuş bereketli topraklardır. Nasıl ki Nil Nehri Mısır'a hayat vermişse Fırat ve Dicle Nehirleri de Mezopotamya topraklarına hayat verip bu coğrafyada kent yaşamının gelişmesine uygun bir coğrafya oluşturmuştur (Köroğlu, 2008, s. 16).

Arkeolog Gordon Childe’ın ileri sürdüğü ‘Neolitik Devrim’ ve James Henry Breasted’in ‘Bereketli (verimli) Hilal’ kavramları oldukça önemlidir. Bu iki önemli kavram Ön Asya’daki Neolitikleşmeyle birlikte anılmaktadır (Schmidt, 2007, s. 50).

Neolitik Dönem hayat tarzının başlangıcını, nehirlerin geçtiği vadilerde ve Yakındoğu’nun vaha diye tanımlanan çöllerdeki suya bağlı küçük tarım veya yerleşim alanlarında aramak yerine Neolitik Dönem’de ehlileştirilmiş hayvanların yabani olanlarının bulunduğu Toroslar’ın yüksek kısımları ile Zagros Dağları’nın olduğu alanda yani; Bereketli Hilal’in kalbinde Çekirdek Bölge’de aramış kişiler, Robert ve Linda Braidwood çiftidir. Çekirdek Bölge, Bereketli (verimli) Hilal’in sınırındaki Yukarı (Kuzey) Mezopotamya, Neolitik araştırmaların merkezi konumundadır (Schmidt, 2007, s. 51).

Mezopotamya kavramı, tarihi geçmişiyle ve insanoğlunun yaşamış olduğu zorlu maceranın aşamalarıyla ilgilenen herkes için dikkat çeken uygarlıkları ve üretmiş oldukları gösterişli anıtsal eserleri hatırlatır. Bu fikrin meydana gelmesinde başta British, Belin ve Louvre gibi Avrupa’nın birçok ünlü müzesi olmak üzere neredeyse dünyadaki büyük koleksiyonlarda sergilenmekte olan Mezopotamya kökenli üstün eserler önemli roller oynamaktadırlar. Mezopotamya diye bilinen coğrafyada yaşanmış ve etkileri günümüze dek devam eden pek çok gelişme bulunmaktadır (Köroğlu, 2008, s. 11).

‘Mezopotamya’ sözcüğü, Yunanca olup bu kavram iki ayrı sözcükten oluşmuştur. Türkçeye ‘Nehirler Ovası’ şeklinde çevrilir. Sözü edilen iki nehir ise Doğu Anadolu Bölgesi’nden doğan Fırat ve Dicle Nehirleridir. Mezopotamya denilen yer de Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan bölgedir. Mezopotamya dediğimiz bölgeye Araplar ‘Beynnennehr’ demişlerdir. Mısır yazılı kaynaklarında ‘Nhin’ şeklinde geçmektedir. Eski (Antik) Çağ’da Fırat ve Dicle Nehirleri’nin isimleri farklı şekillerde söylendikleri görülmüştür:

- Sümerler Fırat Nehri’ne ‘Burnaum’ ; Akadlar ‘Purattu’

- Sümerler Dicle Nehri’ne ‘Idıgna’ ; Akadlar ‘Idıglad’ demişlerdir.

Fırat Nehri'ne Murat, Karasu, Habur ve Tohma suları; Dicle Nehri'ne Büyük ve Küçük Zap, Diyale, Kerha ve Karun suları karışmaktadır. Yeri gelmişken Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde kurulmuş olan barajları da belirtmek gerekir. Fırat Nehri üzerinde beş tane baraj mevcuttur. Bunlar sırasıyla; Keban, Karakaya, Atatürk, Birecik ve Karkamış Barajları'dır. Dicle Nehri üzerinde de beş tane baraj bulunur. Bunlar da; Kralkızı, Dicle, Batman, Ilısu ve Cizre Barajları'dır.

Fırat ve Dicle Nehirleri, daha önceleri birleşmeden ayrı ayrı Basra Körfezi'ne dökülürken daha sonraki süreçte iki nehir birleşerek Şatt'ül-Arab/Birleşik Arap Suyu ismini aldıktan sonra ikisi birlikte Basra Körfezi'ne dökülmeye başlamıştır. Basra Körfezi'ne Arap Körfezi de denilmektedir. Fırat ve Dicle Nehirleri arasında bulunan topraklar verimli olduğundan Bereketli (verimli) Hilal olarak da bilinmektedir.

Mezopotamya'nın bu verimli topraklarında oldukça çok hububat yetiştirilmektedir. Kutsal kitapta (Tevrat) Mezopotamya bölgesinin isminin Sincar diye geçtiği de görülmektedir. Mezopotamya'nın güney kısmına Irak; kuzey kısmına ise El-Cezire de denilir.

Mezopotamya'nın doğusunda; İran Dağları, batısında; Suriye Çölü, kuzeyinde ise Anadolu'nun dağlık bölgeleri bulunmaktadır. Mezopotamya'nın kuzey bölgesi çöl karakterinde olduğundan yerleşmeye pek uygun değildir. Öte yandan Mezopotamya'nın güneyi yerleşmeye uygundur. Bir yüzyıl öncesine kadar Mezopotamya'nın tarihi yalnız Tevrat'taki bilgilerden ve Yunanlı yazarların eserlerinden öğrenilmekteydi. Ancak yakın zamanlarda yapılan incelemeler ve kazılar neticesinde yer altında uzun süre saklı kalmış eserlerin bulunmasıyla bilimsel bilgilere ulaşılmıştır. Kazı çalışması yapılan bazı yerlerin isimleri ise; Adap, Cemdet Nasır, Eridu, Kalhu, Kınuva, Lagaş, Bismiye, Sammara, Tel-El-Hafaçia ve Umma'dır (Yaşarbaş, 2000, s. 96).

Mezopotamya; Antik yazarların, Fırat ile Dicle Nehirleri arasında bulunan günümüzde Irak devletinin topraklarının bir kısmını belirtmek maksadıyla mesos (orta) ve potamos (ırmak) kelimelerini birleştirip türettikleri bir isimdir. İlk zamanlarda bölgenin güney bölümü; Sümer, sonra ünlü Babil kentinden ötürü Babilonya, bölgenin kuzeyi ise Assur ülkesi olarak bilinmekteydi.

Ünlü coğrafyacı Strabon (MÖ I.-MS I. yüzyıl) Fırat ile Dicle Nehirleri'nin suladığı alanın kuzey kısmını Mezopotamya; güney kısmını Babil diye isimlendirmiştir. Yunanlılar Tevrat'ı dillerine çevirince Mezopotamya'yı Harran civarında Hz. İbrahim Peygamber'in yaşadığı yer diye düşünmüşlerdir. MS I. yüzyılda Plinius, Mezopotamya'nın tanımının sınırlarına Irak'ı da dâhil etmiştir.

Günümüzde Mezopotamya ismi kuzeyde, Toros Dağları; güneyde, Basra Körfezi; doğuda, Zagros Dağları; batıda, Suriye Çölü ile çevrelenmiş alan için kullanılmaktadır. Aslında Mezopotamya'nın kültürel sınırları net çizgilerle belirlenememektedir. Mezopotamya, coğrafi bir kavram olmakla birlikte Sümer, Akkad, Assur, Elam ve Babil gibi uygarlıkların sentezi olan kültürel bir kimliği de belirtmektedir (Köroğlu, 2008, s. 11-12).

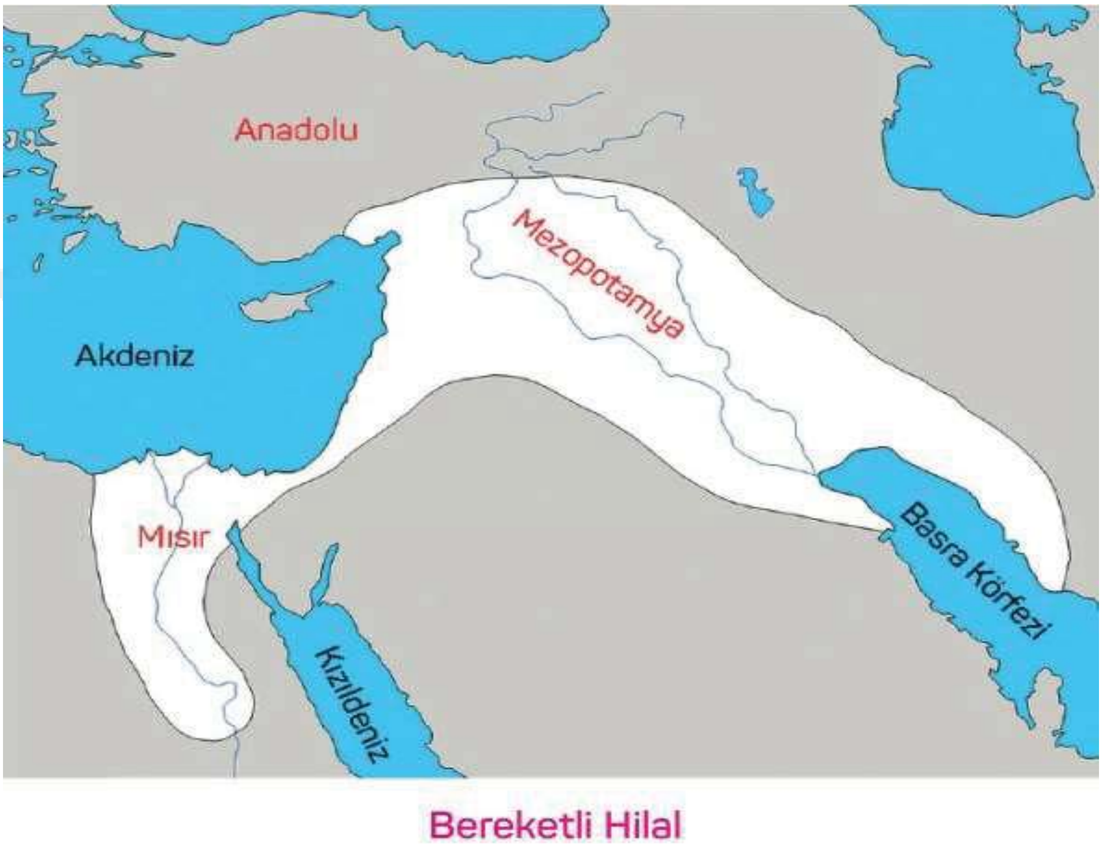
Mezopotamya, Eski Çağ Tarihi Coğrafyası'nda Fırat ve Dicle Nehirleri'nin dağlık olan Doğu Anadolu Bölgesi'nden ayrıldıkları yer ile bunların Eski Babil veya günümüzdeki Bağdat şehri yakınlarında birbirlerine 30 kilometre civarında yakınlaştıkları bölge arasındaki alan olarak bilinmektedir. Fırat ve Dicle Nehirleri, Eski Çağ'da günümüzdeki deniz kıyısından yaklaşık 200 kilometre içerden ve ayrı ayrı Basra Körfezi'ne dökülmekteydiler.

Günümüzde ise Fırat ve Dicle Nehirleri 145 kilometrelik Şatt'ül-Arab isminde bir akarsu ile Basra Körfezi'ne dökülmektedirler. Şatt'ül-Arab akarsuyunun biriktirdiği alüvyonlarla ortalama her 1000 yılda denizden 30 kilometre yer kazanılmaktadır. Ayrıca günümüzdeki Irak ve Kuzey Suriye'yi de içine alan Toroslardan Basra Körfezi'ne uzanan bütün bölgeye de Mezopotamya denilmektedir (İplikçioğlu, 2013, s. 45).

İlk uygarlıkların tarih sahnesine çıkmalarında, devamlı akan ve büyük olan ırmakların etkisi çok büyüktür. Nil Nehri, Afrika'da; İndus Irmağı, Hint Bölgesi'nde; Sarı Irmak, Çin Bozkırlarında; Fırat ve Dicle Nehirleri ise Mezopotamya'da hayat kaynağı olmuştur. Nehirlere yakın yerlerde oluşan medeniyetlerin insanlık için önemli katkıları vardır. Çin Medeniyeti, pragmatist (faydacı) anlayışın; Hint Medeniyeti, metafiziğin ve tasavvufi anlayışın; Mezopotamya Medeniyeti ise astronominin, astrolojinin ve dinin öncülüğünü yapmışlardır (Göler, 2016, s. 18-19).

Bereketli (verimli) Hilal diye bilinen ilk üreten köy topluluklarının meydana çıktığı Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye, Kuzey (Yukarı) Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin güney kesimleri Neolitik Dönem uygarlığında, son derece önemli bir yer tutmaktadır (Mutluay, 2011, s. 31).

Şekil 3: Bereketli (Verimli) Hilal

Kaynak: https://www.google.com.tr/search?q=bereketli+hilal&dcr=0&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiOs8W2y8rYAhWEIJoKHZMrCBkQ_AUICigB&biw=1366&bih=643#imgrc=DlxxVMKdLl6SyM: [09.01.2018].

1.8. YUKARI (KUZEY) MEZOPOTAMYA'DA ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM

Neolitik Dönem, Taş Çağları'nın sonuncusu olarak bilinir. Neolitik Dönem'de yaşanmış olan kültürel gelişimler taş aletlerde yapılan yeniliklerden daha fazlasını ifade eder. Bu dönemde tarımın başlaması ve hayvanların ehlileştirildiği görülür. Neolitik Dönem'in kronolojik tarih olarak başlangıcı ve bitişi kesin olarak sınırlandırılamadığı gibi bu dönem, ziraatın ilk defa başladığı ve hayvanların evcilleştirildiği kültür safhasıdır.

Bu gelişmeler dünyanın farklı coğrafyalarında farklı zamanlarda yaşanmıştır. Bu dönemdeki bir başka yenilik ise çanak çömleğin yapılmasıdır. Çanak çömleğin yapılması, Neolitik Dönem'in ortalarında gelişen bir durum olduğundan Neolitik Dönem iki evreye ayrılmaktadır. Bunlar; Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'dir (Aydın, Sivas Yılmazel, Uğurlu Özer, Tek, Elam, Pınar, Altunan, Bingöl ve Koylu, 2013, s. 16).

Şanlıurfa bölgesi, bereketli (verimli) hilal denilen yerin kuzeyinde en fazla girinti yaptığı ve en büyük genişliğe ulaştığı orta kısmını oluşturmaktadır. Neolitik Çağ'da kullanılan hammaddeler; çakmaktaşı ve obsidyen olup çağın ortalarına doğru taştan ve ahşaptan yapılmış kapların yerini seramik alacaktır. Yabani tahıllardan biriktirilen tohumları ekip biçerek tarımda ilerleme kaydetmişlerdir. Gelişen tarımla birlikte hayvanların bazıları evcilleştirilerek yerleşik hayata geçmişlerdir.

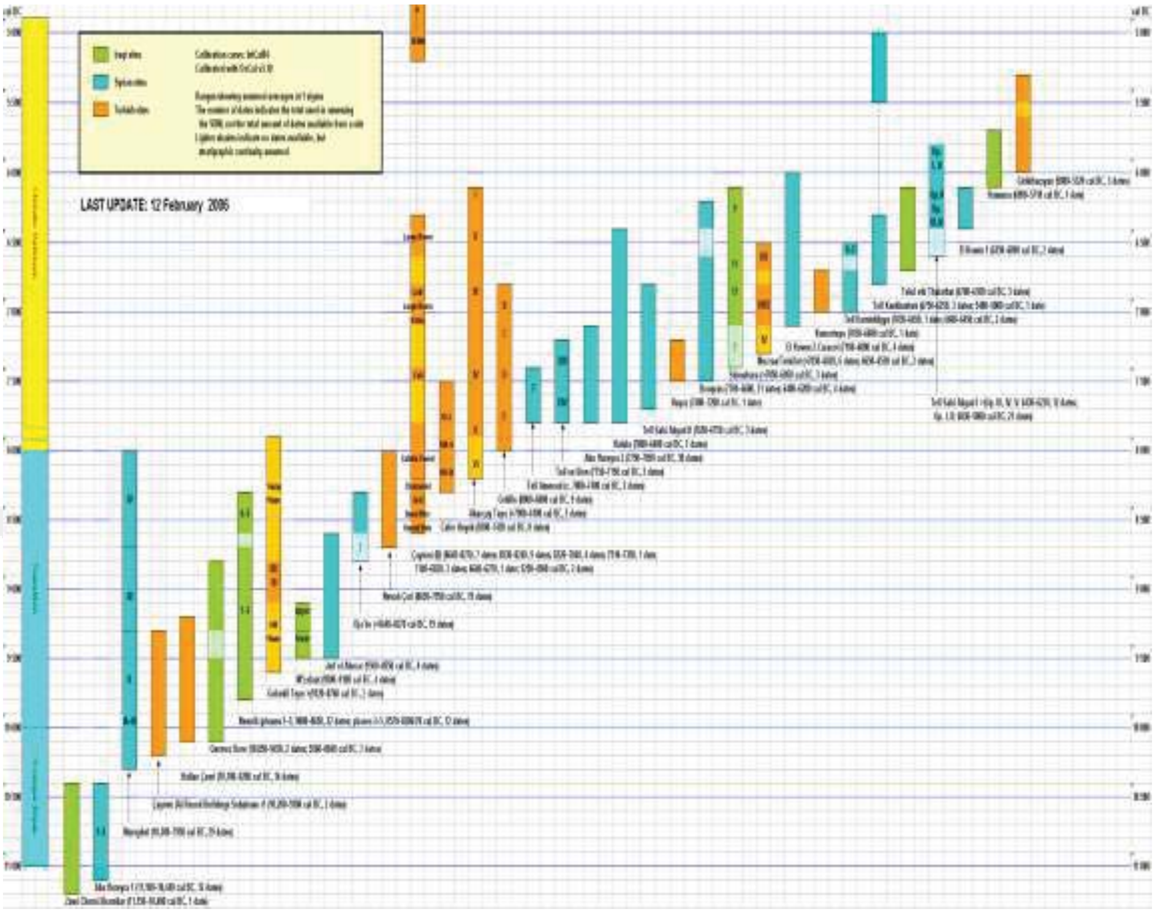
İlk üretimciliğe geçiş safhası olarak da isimlendirilen Neolitik Çağ'ın en belirgin ve önemli özelliği, besin sorununun devrim gibi bir nitelikte gerçekleşmesi ve çözülmesidir. İnsanoğlunun tarihinde yerleşik yaşamın başladığı ilk evredir. Bu nedenle 'Bereketli Hilal' denilen yerde oldukça fazla sayıda köy yerleşim alanı kurulmuştur. Bu yerleşim alanlarında yaşayan insanlar da yoğun olarak yürüttükleri tahıl toplayıcılığı kültürden üretimci bir ekonomiye geçmişlerdir. Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'da Bereketli Hilal'de bulunan Şanlıurfa ilinde Göbekli Tepe, Nevali Çori, Sefer Tepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Balıklı Göl (Yeni Mahalle) Höyüğü, Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlenen önemli yerlerdendir (Çelik, 2008, s. 6).

Yukarı (Kuzey) Mezopotamya sözcüğü ile ülkemizin güneydoğusundan güneydeki sınırımıza kadar devam eden Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan dağlık alan tanımlanmaktadır. Dağlık arazi bu noktadan sonra Orta Mezopotamya'nın ovalarına bağlanmaktadır. Sonuçta Yukarı (Kuzey) Mezopotamya sınırı ise doğuda; Zağros Dağları, batıda; Kahramanmaraş vadi kesintisine kadar devam ederken Kilikya'yı ve Levant'ı (Doğu Akdeniz kıyısı) da içine alan bölgede bir kültür ve iklim değişim noktası olarak her zaman net biçimde kendini gösterebilmektedir. Yukarı Mezopotamya, kuzeyde tarihi Mezopotamya denilen yeri yani Assur ve Babil'i de içine almaktadır.

Yukarı Mezopotamya coğrafyası, Doğu Toroslar'ın, Fırat ile Dicle Nehirleri'nin ve yan kollarının aktığı oldukça fazla sayıda ovanın yer aldığı yüksek dağlardan meydana gelmektedir. Yukarı Mezopotamya iklim olarak, karasal-yarı Akdeniz ikliminin görüldüğü bitki örtüsü bakımından ise her zaman yeşil yapraklı orman ağaçları ile iğne yapraklı ormanların yanı sıra güneye doğru kışların ılık geçtiği yan bozkırlarla çevrilmiştir. 1960'larda Bob Braidwood çalışmalarıyla Yukarı Mezopotamya bölgesinin Ön Asya Neolitikleşmesindeki önemini belirtmişse de Türkiye'nin Tunç Çağı'ndan önceki kültürlerin varlıkları görmezden gelinmiştir (Schmidt, 2007, s. 51).

Arkeolog Kenyon'un Eriha kazısı dünya arkeoloji bilim tarihinde 'Levant merkezci' bir yol açıp diğer bölgelerin Neolitik (Cilalı-Yeni Taş) hayat şeklinin meydana çıkmasında bir tür, kenar bölgeler olarak gözükmesini sağlamıştır (Schmidt, 2007, s. 51-52).

Şekil 4: Yukarı Mezopotamya Neolitik Çağ C 14 Kronoloji Tablosu

Kaynak:

https://www.google.com/search?q=canew+upper+mesopotamia+chart&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiq8Y3j8pHdAhWJliwKHUk6AN0Q_AUICigB&biw=1366&bih=662#imgrc=0Nuv8R4r8A6QDM: [29.08.2018].

Neolitik Dönem, dünyamızın her yerinde aynı anda başlamamış olup bu döneme ilk önce giren bölgeler Ortadoğu, Ön Asya ve Uzakdoğu'da akarsuların sulamış olduğu bereketli ovalar olarak bilinmektedir. İlk yerleşimlerin Anadolu coğrafyasında Çatalhöyük (Konya), Eriha (Filistin) en eski ve en gelişmiş ilk yerleşimler olarak kabul edilmektedir. Bu tarihlerde Mezopotamya ve Çin'de höyük kültürleri henüz başlamıştır (Özsel, 2016, s. 33).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yerleri Mezolitik Dönem'e ait Natufyen yerleşim yerlerinin devamıdır. Bu yerleşim alanlarının bazılarında Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da da kısmen avcılık ve toplayıcılık sürmüştür. Bu durum ise bir geçiş sürecinin yaşandığını kanıtlamaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da tarımın ilerlediği ilk yer Orta Doğu coğrafyasında bereketli (verimli) hilal diye bilinen bölgedir. Bereketli (verimli) hilalin sınırları; Filistin'den başlayıp Suriye'nin kuzeyi ve batısını, Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'yı, Urfa, Diyarbakır ve Dicle Nehri'nin doğusundaki Zağros Dağları'nın batı yamaçlarını kapsar.

Yapılan son araştırmalar, tarımda kullanılan buğdayın ilk kez yetiştiği yer, Karacadağ'dır. Bunun yanı sıra tarımın (ziraat) dünyanın başka coğrafyalarında ABD ve Güneydoğu Asya'da, sonraki süreçte birbirlerinden bağımsız bir şekilde başladığını görmekteyiz. Tarım (ziraat) günümüzden takriben 10 bin yıl önce Orta Doğu coğrafyasında, günümüzden 8 bin yıl önce ise Güneydoğu Asya coğrafyasında ve günümüzden 5 bin yıl önce de Orta Amerika'da başlamış olup bu farklı coğrafyalarda tarımda kullanılan ilk bitki türlerinin aynı olmadıkları bilinmektedir.

Orta Doğu coğrafyasında; buğday ve arpa

Güneydoğu Asya'da; pirinç

Orta Amerika'da; mısır tarımı yapılan ilk bitki türleridir.

Bu merkezlerde tarım yapıldıktan sonra seri bir şekilde başka yerlere de yayılmıştır. Tarımın ortaya çıkmasına kadar bütün insanların asıl geçim şekli olan avcılık-toplayıcılık gittikçe azalmış ve toplumda aykırı bir duruma gelmiştir. Suriye'nin kuzeyi, Doğu Akdeniz, Yukarı (Kuzey) Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki etkin hububat toplayıcılığına bağlı Mezolitik (Orta Taş) Dönem'e ait yerleşimler, zaman ilerledikçe tarımda üretime geçip Neolitik Dönem'in yerleşim yerlerine dönüşmüşlerdir.

Jeriko ve Jarmo (Filistin), Mureybet (Suriye), Çayönü (Diyarbakır), Hallan Çemi (Batman), Nevali Çori ve Göbekli Tepe (Şanlıurfa) bereketli (verimli) hilal üzerinde yer alan Neolitik Dönem'e ait köy yerleşim yerlerinin en önemlileri sayılmaktadırlar. Ancak yerleşik düzen, tarımın ortaya çıkmasından önce başlamıştı. Yabani tahılların toplanmasına dayalı bir geçim şekli yerleşik yaşama geçmeyi mecburi hale getirmiştir.

Ne var ki insanların yerleşik yaşama geçmesi ve ilk köylerin kurulmasıyla birlikte toplumda nüfus artmıştır. Köylerde artan nüfusu beslemek için tahıl toplayıcılığı yeterli gelmemiştir. Bu yüzden insanlar beslenme sorunlarını gidermek maksadıyla yeni arayışlara başvurmuş ve yabani bitkileri ehlileştirerek üretici duruma geçmişlerdi. Tarımın ortaya çıkmasında en önemli unsur doğada yabani tahılların oldukça fazla olmaları ve insan topluluklarının bu yabani tahılları da topluyor olmalarıdır. Orta Doğu'da tarımı yapılan ilk bitkiler; buğday ve arpa idi. Buğday ve arpayı mercimek, nohut, bakla ve diğer bitkiler takip etmiştir.

Neolitik Dönem, üretici ekonomiye geçişin dönemidir. Avustralyalı arkeolog Vere Gordon Childe'a göre insanlık tarihinde en önemli gelişme, besin üretiminin başlamasıdır. Bu yüzden Gordon Childe, tarımın ortaya çıkmasını (keşfini) bir 'devrim' diye ifade etmiştir. Neolitik Çağ'daki gelişmelere 'Neolitik devrim' denilmesi bu yüzdendir. Neolitik Dönem'deki en büyük yenilik tarımdı. Tarımdan sonraki önemli yenilik ise hayvanların ehlileştirilmesidir. Mezolitik Dönem'de köpek evcilleştirilmişti. Bu yüzden evcilleştirilen ilk hayvan köpektir. Neolitik Dönem'de beslenmek için evcilleştirilen hayvanlar; koyun, keçi, domuz ve sığırdır. İnsanoğlu evcilleştirdiği hayvanlardan et, süt ve yün gibi ihtiyaçlarını gidermiştir. Evcilleştirme sürecinde kolay uyum sağlayan hayvanların yanı sıra daha fazla et ve süt veren hayvanların seçildiği dikkat çekmektedir. İlk önceleri evcil hayvanların sayısı az olduğundan avcılık da sürmüştür (Aydın vd., 2013, s. 17-18).

Neolitik Dönem'e tarihlenen yerleşim yerlerinde yapılan kazılar ve bilimsel incelemeler, Neolitik Çağ'ın teknolojisi ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Bu dönemin ilk evresinde çanak çömlek ya hiç kullanılmamış veya çok az kullanılmıştır. Akeramik evre denilen bu Çanak Çömleksiz evrede Anadolu coğrafyasında bazı Neolitik yerleşim yerlerine rastlanılmaktadır.

Anadolu'da bugüne kadar bilinen en eski yerleşim merkezi Çayönü Tepesi'ndeki köydür. Ancak Anadolu coğrafyasında Çatalhöyük ve Hacılar yerleşim yerleri de en gelişmiş örnekleri olarak kabul edilmektedirler. Çayönü Tepesi'nde Anadolu'nun en eski çiftçileri yaşamıştır (Akyıldız, 1987, s. 26-27).

Neolitik Dönem’in Çanak Çömleksiz (MÖ 10 bin-7 bin) evresinin en iyi derecede ve devamlı olarak izlendiği kazı yeri Çayönü yerleşmesidir. Çayönü yerleşimi, en sıkı dönemini Neolitik Dönem’de geçirmiş olup bu yerleşim yeri Demir Devri’ne kadar devamlı iskân (yerleşme) görmüştür. Çayönü yerleşmesi Dicle Nehri’nin bir kolu olan Boğazçay’ın kuzeyinde yer alır. Çayönü su kaynaklarına yakın olması ve çevresel faktörlerle birlikte ele alındığında yerleşime müsait bir alandır (Doğaner, 2013, s. 34).

Zaman ilerledikçe evcil hayvanlar da artınca avcılık gittikçe azalmıştır. Bölgelere göre evcilleştirilen hayvan türü de farklıdır. Afrika’da evcilleştirilen hayvanlar, keçi ve sığır; Doğu Asya’da evcilleştirilen hayvan, domuz; Güney Amerika’da ise evcilleştirilen hayvan, lama’dır. Ancak deve, at ve kümes hayvanları sonraki zamanlarda evcilleştirilebilmiştir. İnsanlar Neolitik Dönem’in Çanak Çömleksiz evresinin ilk başlarında dairesel kulübeler yapmışlardır. Bu kulübelerin üstlerini dal ya da kamışlarla örtüp çamurla sıvamışlardır. Yuvarlak planlı inşa edilen bu barınaklar sonraları dikdörtgen planlı olarak asıl evlere dönüştürülmüşlerdir. Evlerin içerisinde mutfak ve kiler olarak kullanılan başka odalar da bulunmaktadır. Bu evlerle beraber düzenli bir yerleşim şekline sahip olan köyler meydana gelmiştir. Oluşturulan bu yerleşim alanlarındaki bazı yapılar da dini amaçlı yapılmış tapınak ya da kutsal mekânlar idi. Bu çağdaki insanlar, ölülerini evlerinin zeminine çocuğun anne karnındaki pozisyona benzer bir halde gömmüşlerdir. Ölülerinin yanına çeşitli süs eşyaları ile boncuklar bırakmışlardır. Bu süs eşyaları ve boncuklarda çeşitli maddeleri kullanmışlardır. Bunlar; renkli taşlar, deniz kabukları, bakır, kemik ve fildişleridir. Bazı yerleşim alanlarında ise ölülerin etleri çürüyene kadar doğada bekletip sonra ölülerin kemikleri toplanıp gömülürlerdi. Çayönü yerleşim yerinde ölülerin kafatasları bedenlerinden ayrılırdı. Ayrılan bu kafatasları başka bir mekâna, özel bir yapı içine konulmuştur. Bu yapıya kafataslı yapı denmektedir. Bu durumun da büyük olasılıkla inançla bir ilgisi vardır (Aydın vd., 2013, s. 18).

1.9. MEZOPOTAMYA'DAKİ GÖBEKLİ TEPE BENZERİ NEOLİTİK YAPILAR

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezine benzeyen diğer merkezler içinde; Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Sefer Tepe gibi yerlerin isimleri sayılabilir. Bu merkezlerde hiçbir kazı çalışması yapılmamış olup bulunan buluntular daha çok yüzeyde ele geçirilmiş buluntulardır. Söz konusu yerleşim yerlerindeki T şekilli dikili taşların, dinsel bir öneminin olduğunu düşündürmektedir.

Bu yerleşim yerlerinde bulunan T şekilli dikili taşların boyutları, Göbekli Tepe'de bulunan T şekilli dikili taşlardan biraz daha küçüktür. Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Sefer Tepe'den çıkarılan dikili taşlar, Göbekli Tepe'nin geç evrelerinde yapılmış kült alanlarında çıkan T şekilli dikili taşlara benzemektedir. Neolitik Çağ'a ait olan Göbekli Tepe benzeri bu yerleşimler, şimdiki bulgulara göre Göbekli Tepe'nin tarihi kadar erken tarihli değillerdir. İlerleyen zamanlarda yapılacak kazılarla bilgi değişikliğinin olması tahmin edilmektedir (Özdöl, 2011, s. 179).

Günümüzde de halen süren yüzey araştırmaları bazı yorumları getirebilmektedir. Buna istinaden Urfa bölgesinde bulunan ve Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlenen yerleşimler dört kategoride incelenebilir:

- Göbekli Tepe, Karahan Tepe ve Gre Hut gibi büyük ve devasa yerleşimler.

- Bu yerleşimlerin arasında 7-12 dekar şeklinde yer alan T şekilli dikili taşların bulunduğu orta ölçekli yerleşimler.

- Dairesel planlı yapılar ve orta ölçekli yerleşim alanlarının çevresinde bulunan 5-10 dekar şeklinde yer alan yerleşimler.

- Büyüklükleri 2-5 dekar şeklinde değişebilen orta ve büyük ölçekli yerleşimlerle dairesel planlı yerleşimlerin çevresinde bulunan ve genellikle güneye bakan yamaçlardaki yerleşimler (Çelik, 2015, s. 97).

Neolitik Dönem'de insanlar artık Paleolitik ve Mezolitik Dönemlerdeki insanlar gibi besinlerini doğadan dolaşarak toplamıyorlardı. Çiftçilikle beraber yerleşik yaşamın doğduğunu ve bu duruma paralel olarak da köylerin kurulmaya başladığını görebilmekteyiz. Şanlıurfa ve çevresindeki Neolitik Dönem'e ait alanlarda yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında elde edilen buluntular Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Neolitik alanların sadece Çayönü ile sınırlanmadığını kanıtlamıştır.

Şanlıurfa'nın ilk olarak Neolitik Dönem'in Erken evresine ait bir höyük üzerine kurulduğu, 1997 yılında Vali Fuat Caddesi'nde (Büyük Yol, Yeni Mahalle) bulunan Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nun hemen alt tarafında bulunan bir kesitle anlaşılmış olup çıkarılan bu kesit Şanlıurfa yerleşim tarihinin, MÖ 9 bin-8 bin yıllarına kadar uzandığını kanıtlar niteliktedir. Şanlıurfa'da bulunan Göbekli Tepe inanç merkezi de Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz (akeramik) evresine tarihlendirilmektedir. Şanlıurfa'da bulunan Gürcütepe Höyükleri dört tepeden oluşmaktadır. Bu höyüklerden sadece birinde Neolitik Dönem'e ait çanak çömlek bulunmuştur. Diğer üç höyükte yapılan araştırmalar sonucunda söz konusu üç höyük ise Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlenen yerleşim yerleridir (Ekinci ve Paydaş, 2008, s. 10-11).

Şanlıurfa'da Neolitik Dönem üzerine yapılmış araştırmalar 1960'larda başlamış olsa bile asıl araştırma ve kazılar 1990'lı yılların başlarına uzanmaktadır. Bilhassa Nevali Çori kazılarında ulaşılan yeni bulgulara dayanılarak bölgede heykel sanatının ve kült yapılarının tekrar düşünülmesinin gerektiğini göstermiştir. 2 bin yılından beri Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün de katılımlarıyla bölgedeki kültürel envanter çalışmalarında Neolitik Dönem'e ait birçok yerleşim alanı belirlenmiştir. Söz konusu çalışmalarda en önemli olan yerleşim yerleri; Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Taşlı Tepe yerleşim yerleridir. Bu yerleşimlerin ortak özellikleri ise hepsinde Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin ikinci tabakasında ve Nevali Çori'de bulunan dikili taşlarla aynı büyüklükte, boyları ise hemen hemen 1,5 metre olan dikili taşların bulunmasıdır (Çelik, 2015, s. 92).

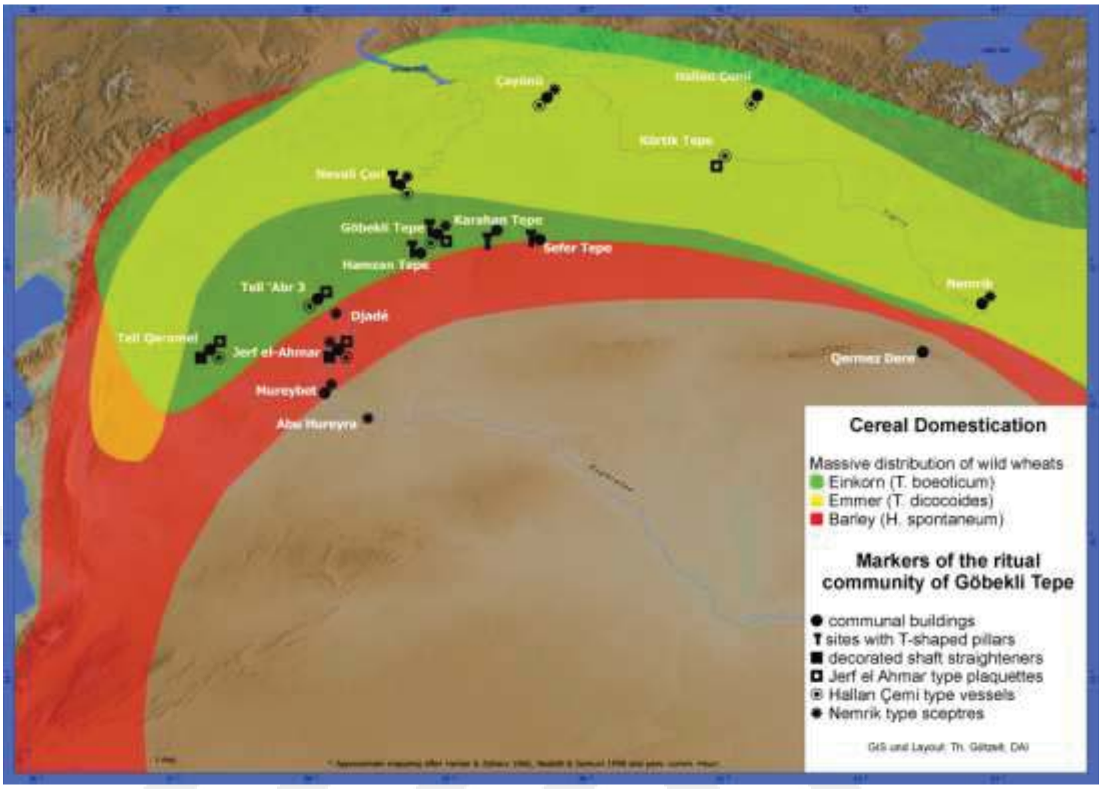
Üretime ilk defa geçen insan topluluklarının besin ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikleri barındıran Harran Ovası'nda Neolitik Dönem yerleşimlerinin olması büyük bir ihtimaldir. Ancak bu alanlarda Neolitik Dönem'e ait eserlerin çok az bulunması düşündürücüdür. Zira büyük olasılıkla Neolitik Dönem yerleşim yerleri katmanların oldukça altındadır. Son zamanlarda Şanlıurfa'da Balıklı Göl, Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Sefer Tepe gibi ören yerlerinde yapılan gerek yüzey araştırmaları gerekse kazı çalışmalarında ulaşılan bulgular bu düşünceyi kanıtlayabilecek niteliktedir.

Bilhassa Göbekli Tepe'de yapılan kazılarda elde edilen eserlerle MÖ 10 bin yılına tarihlenen dünyanın ilk anıtsal inanç merkezinin kalıntılarına ulaşılması Şanlıurfa'nın 'tek tanrıcı' dinlerin yanı sıra oldukça önemli bir 'çok tanrıcı' inancın da merkezi olabileceğini düşündürmektedir (Ekinci ve Paydaş, 2008, s. 12).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezine yakın Hamzan Tepe, Karahan Tepe ve Sefer Tepe gibi arkeolojik buluntu alanlarında Göbekli Tepe'dekilere benzer şekillerde T şekilli dikili taşların bulunması Göbekli Tepe'nin uyduları olarak değerlendirilebilir (Ildız, 2006, s. 27).

Şanlıurfa'nın eski kent merkezinde bulunan Balıklıgöl civarında 1997'de tesadüfen rastlanılan bir kesitte Şanlıurfa Müzesi ve Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün ortaklaşa on beş gün süren bir kurtarma kazı çalışması yapılmış olup dairesel planlı yapılara ait bezemesiz mozaik diye bilinen bazı terrazzo tabanlara, çok miktarda çakmak taşı uçlarına rastlanmıştır. Bu çakmak taşı uçlarının benzerlerine Tell Mureybet ve Tell Aswad (Suriye) yerleşimlerinde de görülmüştür. 1993'te ise Balıklıgöl alanında yol yapım çalışması ve çevre düzenlemesi sırasında Urfa Heykeli bulunmuştur. Bu heykel, Şanlıurfa'nın Yeni Mahalle semtinin ilk sakinlerinin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in insanları olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yeni Mahalle'de yapılan çalışmalarda T şekilli dikili taş parçalarına rastlanılmasının yanı sıra Urfa Heykeli de T şekilli dikili taş geleneğinin devamı olarak düşünülmektedir (Çelik, 2015, s. 92).

Şekil 5: Mezopotamya'da Göbekli Tepe Benzeri Neolitik Alanlar

Kaynak :

https://www.google.com.tr/search?q=hamzan+tepe&dcr=0&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjv16TlzPDYAhVFBiwKHVbEChQQ_AUICigB&biw=1366&bih=643#imgrc=vQ_qiodjLTz82M: [24.01.2018].

1.9.1. Nevali Çori

Nevali Çori, 'veba vadisi' anlamına gelmektedir. Neval vadi anlamına gelmektedir. Çor sözcüğüyle bilinen domates hastalığı yani domates vebası anlatılmak istenmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşim yerleri ile alakalı çok önemli yerleri barındırır. Bu önemli yerlerden biri de Nevali Çori'dir. Nevali Çori yerleşim yerinin yaşandığı Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresi, hem teknoloji hem de kültüre ilişkin birçok yönden yeniliğin ve zenginliğin safhasını oluşturmaktadır. 1980'de H. Gebel idaresindeki yüzey araştırmalarında bulunmuştur.

Şanlıurfa ilinin Hilvan ilçesinde bulunan Gülüşağı Köyü'nün yakınlarındaki Kantara Çayı'nın iki kenarında bulunan Nevali Çori, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine ait ilgi çekici eserleriyle ön plana çıkan bir yerleşim yeridir.

Nevali Çori'deki kazılar 1983'te Heidelberg Üniversitesi ve Şanlıurfa Müzesi'nin beraber yürüttüğü bir proje ile başlamıştır. Arkeolojik kazılar 1983, 1985-1987, 1989-1991 tarihleri arasında 7 kazı sezonu sürmüştür. Nevali Çori yerleşim alanı 1992 yılından bu yana Fırat Nehri üzerinde kurulmuş üçüncü baraj olan Atatürk Barajı'nın suları altında kalmıştır (Çoksolmaz, 2011, s. 53).

1979'da Lidar Höyük kazı başkanı Harald Hauptmann tarafından görevlendirilen Hans Georg Gebel Fırat Nehri kıyısında yaptığı yüzey araştırmaları sonucunda Nevali Çori'nin Neolitik Çağ yerleşmesi olabileceği kanısına varmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a tarihlenen Nevali Çori yerleşiminin keşfi Yakındoğu'da Neolitik tarihinde önemli ses getirmiştir (Schmidt, 2007, s. 71-72).

1983'te Urfa Müzesi Müdürü olan Adnan Mısır ve Harald Hauptmann, Nevali Çori'deki kazı çalışmalarını başlattılar. Nevali Çori yerleşim yeri, 1991-1992 kış mevsiminde Fırat Nehri üzerinde kurulan üçüncü, Türkiye'nin ise en büyük baraj gölü olan Atatürk Barajı'nın suları altında kalmıştır (Schmidt, 2007, s. 73).

Nevali Çori ve Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin mimarisinin ana ögesini T şekilli dikili taşlar oluşturmakta olup bu anıtsal buluntu gruplarıyla Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'dan başka kültürde görülemeyen üslupta semboller söz konusudur. T şekilli dikili taşlar stilize edilmiş insanı simgeleyen antropomorfik buluntulardır (Çoksolmaz, 2011, s. 56).

Nevali Çori, Fırat Nehri'ne katılan Kantara Çayı'nın kenarında 1983-1991 yılları arasında neredeyse tümünde kazı çalışması yapılabilmiş bir yerleşim yeridir. Nevali Çori'de beş tabaka izlenebilmiştir. Ayrıca Nevali Çori, insanoğlunun yaşamında önemli değişikliklerin olduğu bir döneme tanıklık etmiştir. Avcı toplayıcı yaşamdan üretici çiftçi yaşama geçişin izlerini barındırmaktadır.

Nevali Çori'deki özel kült alanları dörtgen şekle yakın bir planla inşa edilmişlerdir. Bu özel kült alanlarının tabanları terrazzo tabanlıdır. Terrazzo tabanlı bu özel yapıda; kuş, insan, hayvan karışımı heykellere rastlanılmıştır.

Büyük ihtimalle bu özel kült alanlar; dini törenler için insanların bir araya geldiği o dönemin inanç ve ruhsal dünyasıyla ilgili mekânlar olarak değerlendirilmektedir. Nevali Çori yerleşimindeki konutların tabanlarının altlarında bulunan kafatasları da kafatası kültünün belirtisi olarak kabul edilmektedir (Hauptmann, 2017, s. 35).

Nevali Çori'de Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine ait beş yapı evresinin olduğu belirlenmiştir. Bu yerleşimlerin Çayönü'ndeki ızgara planlı ve hücre planlı yapılmış olan yapıların arasındaki geçiş evresiyle aynı dönemde yapılmış olabilecekleri düşünülmektedir. Nevali Çori'deki üçüncü yapı tabakasında, hücre planlı ve ızgara planlı inşa edilmiş yapıların yan yana oldukları görülmüştür. Söz konusu iki yapıdan, ızgara planlı inşa edilmiş birinin depo, diğerinin ise bir konut olarak kullanılmış olabilecekleri tahmin edilmektedir (Mutluay, 2011, s. 49).

Nevali Çori kazılarındaki araştırmaların ilk sonuçlar, bu yerleşim yerinde yaşayanların MÖ 9 binde avcılıkla birlikte tarım yapıp hayvanları ehlileştirerek geçimlerini sağladıklarını göstermektedir. Ayrıca kült yapılarındaki T şekilli dikili taşlar ve küçük heykelcikler, Nevali Çori'de yaşamış insanların Kantara Çayı'nın kenarında dinsel bir merkez oluşturduklarını kanıtlamaktadır. Mevcut bilgilere göre Nevali Çori yerleşim yerinin tarihi, MÖ 8 bin 400-8 bin 100 arasında olduğu belirtilmektedir (Ekinci, 2006, s. 18).

Nevali Çori yerleşim yerinde, kült (dini tören) yapılarına da rastlanılmıştır. Dördüncü yapı tabakasında, yerleşim alanının doğusundaki kutsal yapının dörtgen şekilli planla yapıldığı görülür. Bu kült yapısının salonuna basamaklı olan bir kapıdan girilir. Salon itinalı bir işçilikle yapılmış ve terrazo üslubunda bir tabanı da bulunmaktadır. Bu terrazo tabanın en büyük özelliği ise beton sertliğinde olmasıdır. Salon duvarlarının ön tarafında ise sekilerin (taş veya çamurdan yapılan set) bulunduğu gözlemlenmektedir. Tapınaktaki adakların bu kült merkezinde sunulmuş olabilecekleri düşünülmektedir. Nevali Çori yerleşimindeki kült merkezinin ortasında, T şeklinde stilize yekpare bir dikili taşın bulunduğu görülür.

Bu dikili taşın üzerinde uzun kollu bir insanı tasvir eden kabartma bulunmaktadır. T şeklindeki bu dikili taşın başka bir özelliği de çatıyı destekleyen payanda (düz destek) görevi görmüş olabileceğidir. Ortadaki T şeklindeki dikili taşlardan daha küçük olanları ise sekiler boyunca sıralanmaktadır.

Kült alanında ayrıca insan ve kuşu tasvir eden heykeller de bulunmuştur. Kabartma ve heykellerin bulunduğu bu mekânın törensel bir fonksiyonunun olduğu anlaşılmaktadır. Eğer kutsal bir yerde törensel nitelikli yapılar varsa bu kutsal yerlerde seçkin sınıfın ya da rahipler sınıfının olabileceği düşünülmektedir (Mutluay, 2011, s. 50).

T şeklindeki stilize yekpare dikili taşlarının geniş yüzeylerinde çeşitli kabartmalar bulunmaktadır. Dikili taşların dar yüzeyinde, ellerini bağlayan bükülmüş iki kol tasviri bulunmaktadır. T şekilli dikili taşların, atalarının veya kötü ruhların görünüşü olarak insan şeklinde yapılmış olabilecekleri de yapılan tahminler arasındadır. Nevali Çori ve başka Neolitik yerleşim alanlarında bulunan benzer kült yapılarında; doğum, evlilik, cenaze törenleri vb. etkinliklerin düzenlenmiş olabilecekleri de akıllara gelmektedir. Özel amaçlı yapılan bu kült yapılar, Neolitik Dönem insanlarının yaşamında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu kült merkezi bazı ritüel (ayin) törenlere ve farklı kültürel etkinliklere mekân olmaktaydı. Nevali Çori'deki yerleşim yerlerinde yapılan kazılardan ele geçirilen bitki kalıntılardan edinilen bilgilere göre Nevali Çori'de kültüre alınan bitkilerin içerisinde en sık rastlanılan 'einkorn' buğday bitkisidir. Ayrıca arpa yabani şekilde tespit edilmiş olup nohut, mercimek ve bakla gibi türlere de rastlanılmıştır. Yapılan araştırmalar ve incelemeler sonucunda Nevali Çori'de yaşayan insanların, tahıl ve baklagil tarımı yaptıklarının yanı sıra gelişmiş bir tarım ekonomilerinin olduğunu da kanıtlar niteliktedir. Nevali Çori'de gelişmiş durumla birlikte toplayıcılık da sürmekteydi. Bu yerleşim yerinde Şam fıstığı, badem ve üzümün yanı sıra yabani otların ve kızıl buğdayın da toplanmış olduklarını anlayabilmekteyiz. Nevali Çori yerleşim yerindeki kazılarda bulunan insan kemikleri üzerinde yapılan izotop analizleri sonucunda Neolitik Dönem'de burada yaşayan insanların beslenmesinde bitkisel ürünleri tüketmenin oldukça önemli olduğu anlaşılmıştır (Mutluay, 2011, s. 51).

Şekil 6: Nevali Çori'de Tarım Hasadı Şenliği

Kaynak :

https://www.google.com.tr/search?dcr=0&biw=962&bih=530&tbm=isch&sa=1&ei=0n5oWp7PE4LpsQGVpIOQDw&q=nevali+%C3%A7ori&oq=nevali+%C3%A7ori&gs_l=psy-ab.3..0l3j0i24k1l7.301983.307058.0.307353.22.13.0.3.3.0.195.1353.0j9.9.0....0...1c.1.64.psy-ab..10.12.1383...0i67k1.0.lfA-Zf1T_fg#imgrc=Lu1REJfkTx2mBM: [24.01.2018].

Yerleşim yerindeki kazılarda fazla miktarda av silahlarının bulunması beslenmede avcılığın da önemli bir etkinlik olduğunu göstermektedir. Avlanan hayvanlara ait buluntular incelendiğinde en çok ceylana ait kemiklere ulaşılmıştır. Ayrıca bu yerleşim yerinde boğa, yabani domuz, kızıl geyik ve alageyik, yabani koyun, keçi, yabani eşek gibi hayvanların avlandığının yanı sıra koyun ve keçinin evcilleştirildiklerini de yapılan araştırmalar sonucundan öğrenebilmekteyiz. Nevali Çori yerleşiminde, kızıl tilki kalıntılarına ulaşılmakla birlikte sığırın evcilleştirildiği kesin değildir. Sonraki süreçte hayvan yetiştiriciliği de artınca avcılık azalıp eski önemini yitirmiştir. Nevali Çori yerleşim yerinde, aletlerin önemli bir yerinin olduğunu görebilmekteyiz. Bu aletlerin bir kısmını ok uçları oluşturur. Bu ok uçları ise avcılığın yapıldığının kanıtlarındandır. Yerleşim yerinde, orak da çok sayıda bulunmuştur.

Ancak kazıyıcı, delici, dilgi ve yonga türü aletler az sayıda bulunmuştur. Nevali Çori'de yaşayan insanlar, volkanik camı (obsidyen) da biliyorlardı. Ne var ki bu yerleşimde obsidyen taşı az kullanılmıştır.

Yerleşim yerinin çevresinde bol miktarda çakmak taşı kaynağının olmasından bir süre sonra, Nevali Çori, 'Çakmak Taşı Endüstri Merkezi' durumuna gelmiştir. Bu yerleşim alanında çakmak taşının çok olması, obsidyen taşının sınırlı kullanılmasına neden olduğu tahmin edilmektedir. Yassı baltalar, çakmak taşından yapılmış toplar, bezemeli ok sapı düzelticilerinin yanı sıra öğütme ve havaneli Nevali Çori yerleşim yerinde bulunan buluntular arasındadır. Ayrıca taştan boncuklar ve kalkerden figürinlere de rastlanılmıştır. Buna karşın Nevali Çori'de kemik aletlere az rastlanılmıştır (Mutluay, 2011, s. 51-52).

Kazılarda bulunan kanatlı bakır boncuk ise gelişmiş bir teknolojinin varlığına işarettir. Yalnız, bu bakırın farklı yanı ise bakırın dövülmeden yapılmış olmasıdır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yerlerinden olan Nevali Çori'de kazı çalışmaları sonucunda elde edilen buluntulardan birisi de taştan ve kilden yapılmış heykellerdir. Taştan yapılmış heykeller arasında natürel ve stilize yüzleri olan insan başları önemlidir. Aslan ve panterler, yaban domuzları, yabani atlar, ayılar ve akbabalar kazı yerinde bulunan hayvan heykelciklerindendir.

Bulunan eserlerin büyük bir çoğunluğu ya başlarıyla ya da gövdeleriyle tasvir edilmişlerdir. Kilden heykelciklerin büyük çoğunluğu insan tasviri biçiminde olup hayvan şekilli olanları da bulunmaktadır. Nevali Çori'deki erkek heykelciklerinin bir kısmı, ayakta durur pozisyonda bir örtüye sarılmış şekildedir. Kadın heykelleri ise oturur durumda çıplak tasvir edilmişlerdir. Ayrıca gebe kadın heykelcikleri ve anne-çocuk süsleyici öğelere de rastlanılmıştır. MÖ 9 bin yılının sonlarına doğru Nevali Çori yerleşim yeri, Neolitik Dönem insanları tarafından terk edilmiş olup terk edilme nedeni bilinememektedir (Mutluay, 2011, s. 52-53).

1.9.2. Karahan Tepe

Karahan Tepe, Şanlıurfa iline 63 kilometre uzaklıkta bulunan Tek Tek Dağları Milli Parkı sınırları içerisinde yer alan yaklaşık 50 dönümden meydana gelen buluntu alanıdır. Karahan Tepe, 1997'de Arkeolog Bahattin Çelik tarafından keşfedilmiştir. Karahan Tepe'de henüz bir kazı çalışması yapılmamıştır. Ancak Karahan Tepe'de kaçak kazılar sonucu bazı buluntuların gün yüzüne çıkması ile bu alanlarda yapılan yüzey araştırmaları sonucu bazı bulgulara ulaşılmıştır.

Bulunan bazı buluntular bugün Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'ndedir. Arkeolog Dr. Bahattin Çelik, Karahan Tepe'de bulunan bulgulara dayanarak Karahan Tepe buluntu alanının Göbekli Tepe'nin ikinci tabakasının olabileceğini düşünmektedir. Bulunan buluntular Hamzan Tepe, Nevali Çori, Sefer Tepe, Taşlı Tepe ve Yeni Mahalle'dekilerle benzer niteliktedir. Benzerliklerden yola çıkarak Karahan Tepe'nin Seramiksiz Neolitik Dönem'e tarihlendiği düşünülmektedir (Çalğan, 2015, s. 114).

Şekil 7: Karahan Tepe'deki T şekilli dikili taşlar

Kaynak :

https://www.google.com.tr/search?tbm=isch&q=g%C3%B6bekli+tepe+benzeri+yerler&chips=q:g%C3%B6bekli+tepe+benzeri+yerler,online_chips:arkeoloji&sa=X&ved=0ahUKEwjni-fsmcjYAhXDB5oKHdyhAe0Q4lYILSgG&biw=1366&bih=643&dpr=1#imgrc=WczphwDkFcikZM: [08.01.2018].

2000 yılından beri Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü ve Ardahan Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün katkılarıyla Urfa Bölgesi'nde yapılan saha çalışmalarında birçok Neolitik Çağ yerleşim alanı belirlenmiştir. Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Sefer Tepe ve Taşlı Tepe gibi yerleşimlerin ortak yönü ise hepsinde, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinden ve Nevali Çori kült alanlarından bildiğimiz T şekilli anıtsal dikili taşların bulunmasıdır. Karahan Tepe yerleşim alanının, Tek Tek Dağları alanında yer alması Neolitik Dönem yerleşmelerin Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki gibi dağlarda ya da yüksek plato alanlarında da olabileceğini kanıtlamıştır (Çelik, 2015, s. 92-94).

Karahan Tepe, 140 dekarlık bir alandan oluşmaktadır. Henüz kazısı başlanmamış olan bu yerin batısında ana kayaya oyulmuş şekilde hemen hemen 5 metre uzunluğa sahip T şekilli dikili taş ocağı yer almaktadır. Karahan Tepe yerleşim yerinin, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi kadar önemli bir kült yeri olduğunu kanıtlar niteliktedir. Karahan Tepe, ilk defa 1997'de keşfedilmiştir. 2000 yılında yayını yapılmış olup 2013'te ise kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve buluntuları içeren alanlar net olarak belirlenebilmiştir. Karahan Tepe yerleşim alanı, Harran Ovası'nın doğal sınırında yer alan Tek Tek Dağları diye adlandırılan bölgede bulunmaktadır. Bu bölge yoğun biçimde toprak erozyonuna uğrayıp aşınmış, kaya platolar, tepeler ve tepelerin arasındaki vadilerden oluşan bir alandır. Ayrıca bu bölge yabani hayvan çeşidi açısından da çok zengindir. Ceylan, keklik, kurt, tavşan ve tilki bölgede yaşayan hayvanlardandır. Bölgenin kuzeyi ise 2011'de milli park ilan edilmiştir. Burada yabani fıstık (menengiç, çitlembik) ağaçları da halen bulunmaktadır. Karahan Tepe, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezine kuş uçuşu hemen hemen 38 kilometre uzaklıkta ve Göbekli Tepe'nin doğusunda bulunmaktadır (Çelik, 2015, s. 94-95).

Şekil 8: Karahan Tepe'de çıkarılmaya hazır dikili taş

Kaynak :

https://www.google.com.tr/search?q=karahan+tepe&dcr=0&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwjqqNez-azaAhXMDZoKHZnICmcQsAQIPQ&biw=1366&bih=637#imgrc=LFdGy0dBPI0QUM: [09.04.2018].

Karahan Tepe'de bulunan buluntulara bakılarak Karahan Tepe'nin, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin üst seviyeleri olduğu ve Nevali Çori ile aynı çağda yapıldığı söylenebilir. Karahan Tepe, Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresiyle çağdaştır (Çoksolmaz, 2011, s. 75).

Karahan Tepe buluntu alanında, çakmak taşlarından yapılmış buluntuların usta bir işçilikle ve kaliteli olarak yapıldığı görülmektedir. Ne var ki henüz çakmak taşlarının getirildiği taş ocağı bulunamamıştır. Karahan Tepe'de önemli olan ayrı bir yapı ise tepe noktasında bulunan kaya çanaklarıdır. Bu kaya çanakları havuz açacak biçimde yirmili ve otuzlu gruplar olarak ana kayaya oyulmuştur. Kaya çanaklarının derinlikleri 10-30 santimetre arasında değişebilmektedir. Aslında, kaya çanaklarını Göbekli Tepe inanç merkezinden ve Hamzan Tepe'den bilmekteyiz. Bu çanaklar havuz yapmak için kullanılan bir yapım tekniğidir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde sarnıç diye tanımlanan havuzlar Karahan Tepe'de de bulunmaktadır. Karahan Tepe'de bulunan bu havuzların üstleri açık ancak ne için yapıldıkları bilinmemektedir.

Havuz yapıları, Göbekli Tepe ve Hamzan Tepe'de de bulunmakta olup su gereksinimi için küçük olduğundan bu havuzların sunak amaçlı yapıldıkları tahmin edilmektedir (Çalğan, 2015, s. 119).

1.9.3. Hamzan Tepe

Hamzan Tepe, Şanlıurfa il merkezinin güneyinde ve il merkezine 10 kilometre uzaklıkta doğu batı eğimli, erozyon sonucu meydana gelmiş kalkerli bir ana kayada bulunmaktadır. Bu tepenin yüksekliği 600-700 metre olup burada bozkır ikliminin özellikleri hâkimdir. Hamzan Tepe'de, Paleolitik Dönem'in Alt Paleolitik evresi ile Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlenen bulgulara rastlanılmıştır. Hamzan Tepe'nin, çakmak taşı kaynaklarına uzak olmaması bu alana yerleşilmede önemli bir faktördür. Hamzan Tepe'de, çakmak taşından yapılmış olan araç gereçler oldukça fazladır.

Hamzan Tepe yerleşim alanında, önceki yaşananlarca oluşturulmuş çöküntü alanları da mevcuttur. Çöküntü alanlarının çapları, neredeyse 10 santimetre olup derinlikleri de 5-8 santimetre arasındadır. Bu çöküntü alanların yanlarında da 1,5-3 metre arası değişen çaplara sahip, ana kayaya oyulmuş 40-60 santimetre derinliklere sahip üç tane dairesel, havuza benzer çukur alanlar da görülmüştür. Havuza benzer çukur alanlar, Karahan Tepe'nin doğu ve kuzey taraflarında, Göbekli Tepe'nin kuzey ve güneybatı taraflarında da görülmüştür (Çoksolmaz, 2011, s. 75-76).

2000'de keşfedilen bu buluntu alanında henüz bir kazı çalışması başlatılmamıştır. Hamzan Tepe, Neolitik Dönem'in Seramiksiz evresine tarihlenmektedir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezine ise 25 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. Hamzan Tepe, 30° eğimli bir ana kaya üzerindedir. Hamzan Tepe, su kaynaklarına sahip olmayan bir alanda kalkerli taşların bulunduğu bir görünümdedir. Hamzan Tepe'de günümüze kadar korunabilmiş alan 5 bin metrekare civarındadır (Çalğan, 2015, s. 99).

Hamzan Tepe'de ele geçirilen T biçimindeki dikili taşlardan birisi Karahan Tepe, Nevali Çori ve Göbekli Tepe kazılarında çıkarılanlarla benzerdir. Ancak Hamzan Tepe'de bulunan T şeklindeki dikili taş, diğer kazı alanlarında çıkarılanlara göre biraz daha küçüktür. Hamzan Tepe'deki dikili taş, Karahan Tepe, Nevali Çori ve Göbekli Tepe ve Kilisik'teki (Adıyaman) gibi tapınak ibadet geleneğinin burada da olduğunu kanıtlamaktadır. Hamzan Tepe yerleşim alanında ilk olarak, çömelmiş hayvan tasviri olan bir dikili taşa ulaşılmıştır. Ayrıca; alanda bir tapınak ve havuza benzer ana kayaya oyulmuş küçük çukurlara da rastlanılmıştır. Alanda çok miktarda çakmak taşının bulunmuş olup ana kayaya oyulmuş havuza benzer çukurlar ve çöküntüler Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindekiyle paralellik göstermektedir (Çoksolmaz, 2011, s. 76-77).

Hamzan Tepe'deki küçük buluntulardan yola çıkarak burada, iki yerleşim evresinin bulunduğunu kanıtlamaktadır. İlk aşaması; Paleolitik Dönem'e ikinci aşaması ise Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlendirilmektedir. Az miktarda obsidyen ve çakmak taşı dilgilerin yanı sıra dere çakılından yapılmış taş kap parçaları ve el baltaları da ele geçirilmiş eserler arasındadır (Çoksolmaz, 2011, s. 77).

1.10. MEZOPOTAMYA'DA NEOLİTİK DÖNEM'İN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mezopotamya, insanların ilk avcı toplayıcı durumdan yerleşik yaşama geçtiği, buğdayı, arpayı ve hayvanı ehlileştirip üretime geçtiği sonraki süreçte kalabalık nüfuslu yerleşim alanları inşa ettiği, yazıyı, takvimi kullandığı ve uygarlığın ilk tohumlarının atıldığı önemli bir coğrafyadır. Mezopotamya'nın, tarihte pek çok ilklere ev sahipliği yapmasında Fırat ile Dicle Nehirleri'nin yanı sıra bereketli alüvyon toprakların ve elverişli coğrafi faktörlerin de etkili olduğu söylenebilmektedir (Göler, 2016, s. 21).

Eski Ön Asya Uygarlığı'nın merkezini Mezopotamya oluşturmaktadır. İran, Anadolu ve Suriye'deki kültürler genellikle Mezopotamya'yı tekrar etmiştir. Sadece Mısır Uygarlığı, Mezopotamya Uygarlığı'ndan farklı ve özgün bir kültür geliştirmiştir (Sivrioğlu, 2017, s. 23).

Neolitik Çağ ile meydana gelen sosyal ve ekonomik yapılanma gittikçe gelişip çiftçi köy yaşamı şehirleşme, devletin meydana gelmesi, İmparatorlukların ortaya çıkmasından Sanayi İnkılabı'na kadar geçen süredeki düzenin alt yapısını teşkil etmiştir (Özdoğan, 2015, s. 41).

İnsanoğlunun günümüzden 3 milyon sene öncesine kadar dayanan çok uzun bir tarihi geçmişi vardır. Bu zaman sürecinde insan ve insanın içerisinde yaşadığı tabii (doğal) çevre de devamlı surette değişmiş olup bu değişim neredeyse dünyanın her yerindeki arkeolojik kazılarla izlenebilmektedir. Bu uzun süreçten sonraki kültürel dönemlerin zeminini hazırlayan devrim niteliğinde 'kırılma noktaları' bulunmaktadır.

Cümledeki devrim kelimesi değişikliğin aniden olup bitmesi anlamından ziyade ortaya çıkardığı sonuçların önemi anlamında kullanılmaktadır. Neolitik Dönem denilen Cilalı Taş Çağı da buna benzer kırılma noktalarındandır. Gordon Childe, bu sürece 'Neolitik Devrim' demiştir.

Neolitik Çağ'ın en basit tanımlaması insanların avcılık-toplayıcılık yerine besin üretimine, gezgin hayattan yerleşik hayata geçtiği, toplumun bütün kurumlarıyla yeni baştan şekillendiği bir çağı simgelemesidir (Özdoğan, 2015, s. 41-42).

İnsanların avcı-toplayıcı şekilde yaşadığı göçebe hayattan yerleşik sisteme geçip mimarinin ilk örneklerinden olan köyleri kurduğu, hayvanları ehlileştirdiği, ilk defa tarım yaparak üretime geçtiği Neolitik Çağ, aynı zamanda dünyada ilkel dinlerin ilk defa ortaya çıktığı dönem olarak da bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığı zaman Şanlıurfa, dinler tarihi ve sanat tarihi bakımından dünya kültüründe oldukça önemli bir konumdadır (Kurtoğlu, 2016, s. 284).

Bir başka yönden değerlendirildiğinde Neolitik Dönem, Son Buzul evresinin ardından yeni iklim şartlarıyla birlikte insanların yaşam şekillerinin de iklime göre ayarladıkları dönemi ifade eder. Buzul devrinden sonra dünyanın her coğrafyasında, iklim ve tabiat değişikliğinden insanlar da zorunlu olarak kendi hayatlarını iklime uydurmuşlardır. Yakın Doğu'nun bazı alanlarında dünyadaki diğer yerlerden ayrı olarak beslenmek maksadıyla tahıllara yönelme başlamıştır. Bu yönelme süreç içerisinde tarımı, hayvancılığı ve köy yaşamını başlatmıştır.

Çiftçiliği başlatan bu yeni yaşam şeklinin, MÖ 12 bin yıl önce, yeni yaşamdaki ilk belirtileri görülmektedir. Bu yenilik, 5 bin yıl aynı coğrafyada kalarak gelişmiştir. MÖ 7 bin 500'de artık tahıl tarımına bağlı besin üretiminin ve hayvancılığın yanı sıra yerleşik hayatın, yeni yaşamın zorunlu bir gereği olarak mimari ve teknolojiler oldukça gelişmiştir. Yeni yaşam şekli 3 milyon yıl geçmişinden oldukça farklı olarak, sosyal ve ekonomik bir yapılandırmayı meydana getirmiştir.

Tarım; toprak sahipliğini, miras düzenini, ailede ve toplumda yeni bir iş bölümü durumunu, tahılların avcılık yaparken elde ettikleri besinlerden farklı olarak depolarda muhafaza edilebilir olması ise ihtiyaçtan fazla ürünlerin ticaretini, sosyal sınıf farklılaşmasını ortaya çıkararak nüfuzlu insanların ve yönetici sınıfın doğmasına sebep olmuştur.

MÖ 7 bin 500'den başlayarak oluşum bölgesi olan Yakın Doğu bölgesinden taşan bu durum, ulaşım teknolojisinin gelişmesine paralel dünyanın farklı yerlerine yayılarak küresel bir örnek olmuştur. Yakın Doğu'nun Neolitik kültürünü, dünyanın farklı yerlerindeki Neolitik oluşumlardan farklı kılan bu özelliktir.

Neolitik terimi, 1866'da taş aletlerin yontularak değil de sürtünerek şekillendirilmesini ifade etmek maksadıyla söylenmiş olup dolayısıyla teknolojiyi belirten bir adlandırmadır (Özdoğan, 2015, s. 43).

Söz konusu bu yeni teknolojinin çiftçi hayatı ile bağdaştırıldığı anlaşılmış olup sonraki süreçte de Neolitik tanımlaması, besin (tarım) üretimine geçen toplumlar için kullanılmaya başlandığı görülmüştür. 1952'de Kathleen Kenyon'un Eriha Höyüğü'ndeki çalışmaları çanak çömlek kullanımından önce de Neolitik yaşam şeklinin olduğunu göstermiştir. Bu yüzden Neolitik Dönemi; Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli diye ikiye ayrılmıştır. Daha sonra da Robert John Braidwood'un Jarmo kazıları ise Kathleen Kenyon'un değerlendirmesini destekleyici nitelikte sonuçlar vermiştir.

Neolitik Dönem araştırmaları çok yakın bir zamana kadar Güney Levant diye bildiğimiz Ürdün, Filistin ve İsrail gibi ülkelerde yoğunlaşmış iken Suriye ve Irak gibi ülkelerde ise bu araştırmalar sınırlı yürütülmüştür.

Kathleen Kenyon'un Eriha (Jericho) Höyüğü'ndeki kazılarda Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlenen 8 metre yükseklikteki taş kule Neolitik Dönem insanlarının basit insan toplulukları olmadığını göstermektedir. 1964'te Halet Çambel'in ve R. J. Braidwood'un ortaklaşa başlattıkları Çayönü kazılarının, Neolitik Dönem için farklı bir bakış açısı kazandıran ilk önemli kazı olduğu söylenebilir (Özdoğan, 2015, s. 43-44).

MÖ 10 binin başlarında Paleolitik Dönem'deki avcılık-toplayıcılıktan, insanlık tarihinin en önemli aşamalarından biri olan besin üretimi evresine geçiş yaşanmıştır. Bu çağda, insanlar ilk köyleri kurmaya başlamıştır. Dal ve kamış üzerine çamur sıvalı veya taş temelli kerpiç evler yapmaya başlamışlardı. Bu durumu, buğday, arpa, mercimek ve bezelye tarımı takip etti. Koyun, keçi, sığır, köpek, domuz gibi hayvanlar da ehlileştirildi. Mezopotamya'da olmayan obsidyen, ticaretle Doğu Anadolu Bölgesi'nden getirilmiştir.

Ticaret ile ilgili ilk mühürleri Neolitik Dönem'de görmekteyiz. Çanak çömlek, MÖ 7 binlerde yapılıp kullanılmaya başlandı. Kuzey (Yukarı) Mezopotamya'daki Çayönü (Diyarbakır), Nevali Çori ve Göbekli Tepe (Şanlıurfa), Cermo (Jermo) (Kuzey Irak), Neolitik Çağ'ın önemli ören yerleri ve yerleşim yerlerindendir.

Nevali Çori ve Göbekli Tepe'de ilk dinsel yapılar olan kült yapıları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca; Neolitik Çağ'da şehirlerin etrafının surlarla çevrilmesi de ilk defa görülmüştür (Sivas vd., 2013, s. 28).

Neolitik Dönem inanç dünyasında ayrı bir ortamın oluştuğunu, ölü gömme adetlerinden ve neredeyse her yerleşmede konutlardan ayrı ve daha özenli yapılan kült yapılarından anlayabilmekteyiz. Çayönü'ndeki (Diyarbakır) toplu gömütler, kafatası kültü diye bilinen törensel/inançsal uygulamaları ve Körtik Tepe'deki (Diyarbakır) iskeletlerin alçı ile kaplanması, inanç konusunda Neolitik Dönem yaşamının ayırt edici niteliklerindendir.

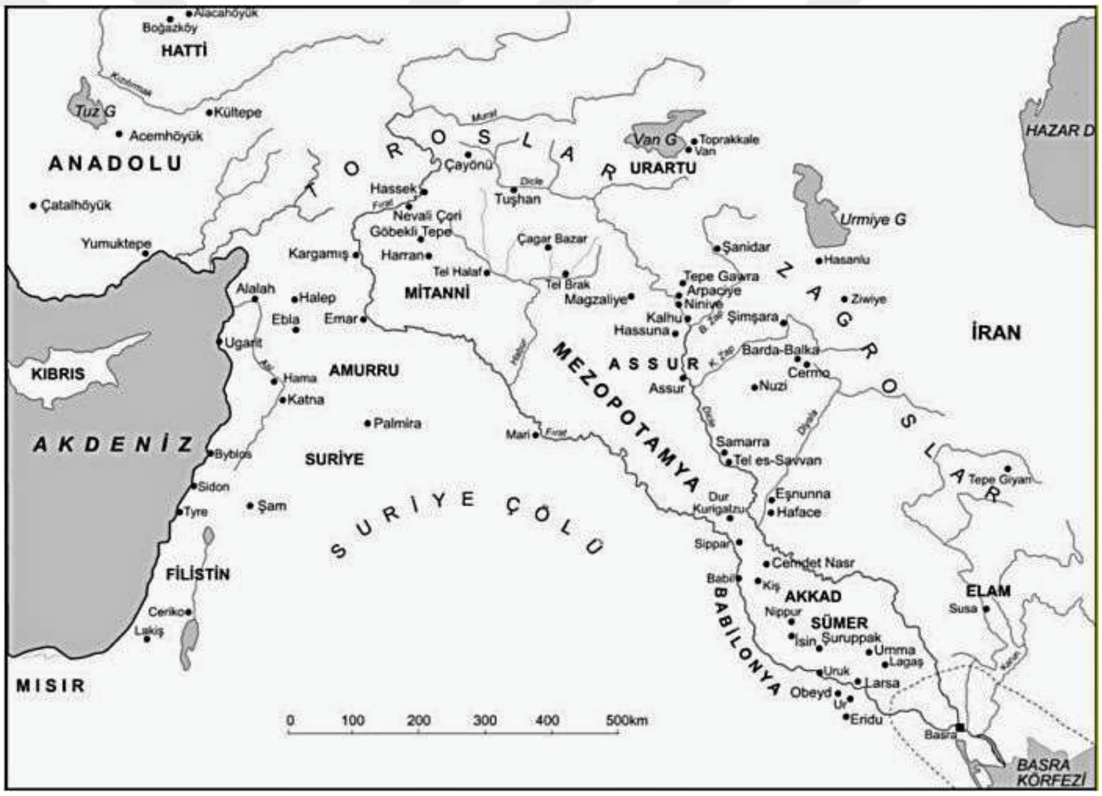
Çayönü'nde (Diyarbakır) insan kafataslarının ayrı bir odada toplandığı bina ile Nevali Çori ve Göbekli Tepe (Şanlıurfa) kült alanlarındaki anıtsal boyutlarda olan ve üzerlerinde çeşitli semboller, kabartmalar bulunan dikili taşlar Neolitik Dönem insanının dinsel alanda bıraktığı, olağanüstü ilk eserler olarak değerlendirilmektedir (Özbaşaran, Alparslan, Alparslan, Köroğlu, Sivas, Kaya ve Baz, 2011, s. 7-8).

Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlenen kültür, MÖ 10 bin 500'den Neolitik Dönem'in Çanak Çömlekli evresine MÖ 7 bin 200'e kadar aralıksız devam eder. Bu kültür, yaklaşık 3 bin yılı temsil eden bir süreçtir. Ayrıca bu kültürün Ön (Proto) Neolitik, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A (PPNA), Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B (PPNB) diye üç belirgin safhası bulunmaktadır. Özgün Neolitik kültürün yayılma sahaları tam olarak belirlenememiştir. Ancak Fırat ve Dicle havzalarında yoğunlaşan tahminen de Tunceli'nin kuzeyini, batıda ise Amanos Dağları'nı geçmediği söylenebilmektedir. Bu kültürün yayılım alanının doğuda nereye kadar yayılmış olabileceği ve Batı İran'a da yayılıp yayılmadığı bilinmemektedir. Suriye'de Tell Abr, Tell Qaramel, Jerf el Ahmar, ve Dja'de gibi yerlerde yapılan kazı sonuçları Yakın Doğu Neolitik kültürünün en güneydeki türlerini yansıtmaktadır (Özdoğan, 2015, s. 47).

Güney Levant (Ürdün, Filistin, İsrail) diye bilinen bölgedeki Ön (Proto) Neolitik, Anadolu'da bilinenlerden daha eski dönemlere tarihlenmekteyse de Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'i açıklayan kültürel devrimin kaynağının Güneydoğu Anadolu Bölgesi olduğu kesin olarak kabul edilmektedir (Özdoğan, 2015, s. 47-48).

Mezopotamya coğrafyasında Neolitik Çağ'ın sonlarına doğru tarımla ilgili bir diğer keşif de mayalanmadır. Mayalanma bilhassa arpa üzerinde denenmiş ve ilk bira elde edilmiştir. Sonraki zamanlarda 'arpa suyu' diye adlandırdıkları biranın sarhoş edici özelliğinden ötürü Tanrılara has bir içecek olarak görülmüştür (Sivrioğlu, 2017, s. 16).

Şekil 9: Mezopotamya'nın Tarih Öncesi Yerleşimleri

Kaynak:
https://www.google.com.tr/search?tbm=isch&q=mezopotamya%27n%C4%B1n+tarih+%C3%B6ncesine+ait+yerle%C5%9Fmeleri&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwjOscSC0MrYAhWNa5oKHer2AdsQBQg7KAA&biw=1366&bih=643&dpr=1#imgrc=H4NnRDwb2Dud5M: [09.01.2018].

İKİNCİ BÖLÜM

GÖBEKLİ TEPE

2.1. GÖBEKLİ TEPE'NİN COĞRAFİ VE JEOPOLİTİK KONUMU

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, Şanlıurfa il merkezine 15 kilometre uzaklıkta Fırat ve Dicle Nehirleri'nin arasında Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ve arkeolojide 'Bereketli (verimli) Hilal' diye adlandırılan bölgenin tam ortasında bulunmaktadır. Tarih boyunca farklı uygarlıkların egemenliğine girmiş olan ve Antik dönemden beri önemli bir kent olan Şanlıurfa, süreç içerisinde Urhai, Edessa, Ruha … gibi isimleri de almıştır. Bütün tek tanrılı dinlerden izler barındıran Şanlıurfa'da, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin de bulunmasının tesadüf olmadığı düşünülmektedir (Sepici, 2013, s. 55).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde ele geçirilen çok sayıda bulgu ve kült alanları, Göbekli Tepe'nin Neolitik Dönem'e ait kusursuz bir dağ kutsal alanı olduğunu kanıtlamıştır. Göbekli Tepe uzun zamanlardan beri bölge insanları tarafından kendi inanışlarına göre ziyaret edilmekteydi. İlk Çağ insanlarının farklı varlıklara taptıkları bilinmekte olup taptıkları tanrıları da insan ya da hayvan suretinde olabildiği gibi çeşitli doğa varlıkları da olabilmektedir. Her kavmin ve beldenin tanrı inançları farklı olabileceği gibi Göbekli Tepe'de yer alan kült yapıları ve kabartmaların da bölgesel bir inancın taşlara yansıması olarak düşünülebilir. Kült alanlarındaki T şekilli dikili taşların her birinin o dönemin insanlarının tanrılarından birini temsil ettiği tahmin edilmektedir (Karakaş, 2009, s. 33).

Göbekli Tepe'deki buluntular, buranın Neolitik Dönem insanlarının dinsel amaçlı yaptıklarını kanıtlamakla birlikte Göbekli Tepe, Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'da daha önceki bilinenlerin aksine o zamana kadar hiçbir yerde görülmeyen hatta Nevali Çori'de de olmayan yoğunlukta ritüel buluntuları içermektedir (Schmidt, 2007, s. 107).

Göbekli Tepe inanç merkezi, şüphesiz son zamanların en önemli arkeolojik kazı alanlarının başında gelmektedir. Göbekli Tepe'deki kült alanlarında bulunan T şekilli stilize dikili taşlar ve bu dikili taşların üzerlerindeki sembol, kabartma gibi figürler, yapıldığı zamanla birlikte düşünüldüğünde her insanı etkileyebilmektedir.

Göbekli Tepe'de yapılan kazılarla birlikte gün yüzüne çıkan kültürü, 1964'teki Çayönü kazılarıyla tanımaya başlarken, 1978'de ise Nevali Çori kazılarıyla bilim dünyasındaki Neolitik kültüre ait bilgiler biraz daha pekişmiştir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde bulunan arkeolojik kalıntılar diğer arkeolojik alanlarda bulunan buluntulara göre oldukça ihtişamlı ve iyi korunmuş durumdadır (Özdoğan, 2015, s. 40).

Göbekli Tepe alanının yüzeyinde oldukça fazla görülen çakmak taşının varlığı Göbekli Tepe'nin erken zamana tarihlenen bir yerleşim yeri olduğu fikrini düşündürmüştür. Alanın topoğrafik özellikleri incelendiğinde alışık olunmayan bir yer seçimi dikkat çekmiştir. Göbekli Tepe'de, diğer taş çağı yerlerinde olduğu gibi, su kıyısı, vadi veya ova gibi herhangi bir yerleşme yoktur. Göbekli Tepe için seçilen mekân, kuzeyde Harran Ovası'nı uzun ve yüksek bir yükseltide görebilen hâkim bir tepedir. Göbekli Tepe'nin her yerinde kolayca rastlanılan ve insanlar tarafından yapılmış, itinayla yerleştirilen oldukça büyük kireç taşı bloklarının varlığı önceleri Göbekli Tepe'nin bir mezarlık kalıntısı olarak yorumlanmasına neden olmuştu. İlk önceleri bu kadar anıtsal mimarilerin ve en eski yerleşim izlerinin aynı dönemde birlikte bulunabilmesi ihtimali yoktu. 1995'ten beri süren arkeolojik araştırmalar neticesinde Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin anıtsal, mimari kalıntıları ile Neolitik Çağ'a ait bir mekân olduğu kanıtlanmış olup bu kült merkezi eşsizliğini günümüze kadar korumuştur. Göbekli Tepe'deki anıtsal mimariler, İngiltere'deki Stonehenge'de bulunan gösterişli mimariden hemen hemen 7 bin yıl daha eskidir (Yalçın, 2011, s. 11).

Göbekli Tepe, henüz Neolitikleşmemiş bir yer olmakla birlikte avcı-toplayıcı olarak yaşayan insanların dünyasına aittir. Neolitik Dönem, insanlık tarihi bakımından oldukça önemli bir dönemdir. Neolitik devrimin gerçekleştiği evre, insanların bilinçli üretici konumuna geçip besin sağlama; yani çiftçilik yaptıkları evredir.

Yeraltı radarı diye bilinen Jeoradar (GPR: Ground Penetrating Radar) araştırmalarında, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde en az 20 tane dairesel, anıtsal kült yapının olduğu tespit edilmiştir (Yalçın, 2011, s. 14).

Göbekli Tepe'de ulaşılan en eski evre, MÖ 9 bine tarihlenen üçüncü tabakaya aittir. İkinci tabaka dolgusu tarafından kaplanmıştır. İkinci tabakada köşeli alanlarda, 1,5 metre yükseklikteki dikili taşlar bulunur. Birinci tabaka, en üst kısmı oluşturmaktadır. İlginç olan buluntular, şüphesiz T şeklindeki dikili taşlarda, kabartma tekniğiyle işlenen kol ve el motifleridir. Bundan dolayı T şekilli dikili taşların stilize edilmiş insan figürlerini temsil ettiği tahmin edilmektedir. T şekilli dikili taşlar, grup olarak genelde daire biçimindedir. Kült alanlarındaki merkezlerde yer alan iki dikili taş, serbest dururken; bu iki merkezi dikili taşın çevresinde daire oluşturan diğer dikili taşlar, taş duvarlarla ve taş banklarla birbirlerine bağlanarak bir daire oluşturmuşlardır. Dikili taşların üzerlerinde genelde hayvan kabartmaları görülmektedir. En fazla bulunan hayvan kabartmaları ise; tilki, kuş, yaban domuzu ve yılandır (Yalçın, 2011, s. 12).

Nadir olarak yaban sığırı, gazel, yaban eşeği bir de kurbağa ve örümcek kabartmalarıyla da karşılaşılmaktadır. Dairesel kült alanlar, kabartmalı dikili taşlardan ve büyük ebatlardaki kireç taşlardan oluşturulmuşlardır. Betimlenen hayvan türleri, kazılarda bulunan hayvan kemikleri arasında tespit edilmiştir (Yalçın, 2011, s. 12-13).

Yeryüzünün ilk sanayicileri diye nitelendirilen Neolitik Dönem toplumunun taş ustaları, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde 20'den fazla tapınak veya Luckert'in ifadesiyle, avcılar ve çakmak taşı yontucuları için ayrıcalıklı kült locaları (özel bölme) inşa ettiler. Bu insanlar, çakmak taşından kesici aletler ve silah uçları ürettiler.

Çakmak taşı yumrularına ulaşmak maksadıyla da kireç taşlarını yerlerinden kaldırıp kırdılar. Göbekli Tepe insanlarının, çakmak taşı madenini işlemek için burada toplanan avcılar olduğu düşünülmektedir (Luckert, 2016, s. 58).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında T şekilli dikili taşlarda yer alan hayvan kabartmalarından yola çıkılarak bu hayvanların, bu topraklarda ortaya çıkan uygarlıkların düşünce dünyalarında çok zengin anlamları olduğunu göstermektedir. T şekilli dikili taşların üzerlerindeki hayvan kabartmaları, avcı-toplayıcı durumda yaşayan insanların inandıkları tanrıları ya da sahip oldukları mitolojik dünya ile ilişkili olduğu tahmin edilmektedir (Göler, 2016, s. 58).

Göbekli Tepe'de yapılan keşiflere bakıldığında, Neolitik Dönem insanlarının göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçerken, yaşayacakları kentlerden önce arkeolojik, anıtsal inanç mekânları inşa ettiklerini göstermektedir. Göbekli Tepe, yapıldıktan 1000 yıl sonra kült alanlarının bulunduğu inanç merkezlerinin üzerleri burayı yapanlar ve kullanan insanlarca toprak ve çakmak taşlarıyla kapatılmıştır. Tapınağın hangi maksatla kapatıldığı kesin olarak açıklanamayan konulardandır. Göbekli Tepe'nin tarihi MÖ 10 bin yılına kadar uzanmaktadır. İbadet amaçlı törensel dairesel alanlara ait mimari kalıntılar hayret vericidir. T şekilli dikili taşların üzerlerindeki yabani hayvan kabartmaları, bitkisel figürler ve bazı soyut kabartmalar ilgi çekmektedir. Ayrıca, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, günümüze kadar çıkarılmış kült alanları içinde, en büyük kült alanı olma özelliğine sahiptir. 1995'ten beri devam eden kazılarda elde edilen bulgular, dairesel ve kısmen kare planlı kült yapılarının yerleşim amaçlı olmadığını göstermektedir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde, dairesel planlı birçok yapıdan çıkarılacak kabartmalar veyahut diğer eserler arkeoloji dünyasını ve insanları meraklandırmaktadır. Dairesel yapılar yeryüzünde yapıldığı şekliyle günümüze ulaşabilen ilk inanç merkezidir. Prof. Dr. Klaus Schmidt ve ekibi, T şeklindeki stilize edilmiş yekpare dikili taşların insanları temsil ettiğini düşündüklerini söylemişlerdir. Bu duruma gerekçe olarak da T şeklindeki stilize yekpare dikili taşların kenarlarında, el ve kol betimlemelerinin olmasıdır (Torpil, 2012, s. 68).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan T şekilli dikili taşları Klaus Schmidt, menhir olarak tanımlamıştır. T şekilli dikili taşların yatay bölümü başı, dikey bölümü ise insan gövdesini temsil etmektedir. T şekilli dikili taşların bazılarında kol ve parmakların işlenmiş olmasının yanı sıra giysi varmış gibi kabartmaların da yer alması dikili taşların stilize insan tasvirleri olduklarını kanıtlamaktadır.

Dikili taşların bazılarında güneşi ve ayı temsil ettiği tahmin edilen H sembolü bulunmaktadır. T şekilli dikili taşların Sümer ve Yunan dinlerinde olan, tanrı ailesine ait heykellerin ilk örnekleri olduğu da düşünülmektedir. Kült alanlarında bulunan merkezi iki dikili taşın, iki tanrının yani gök tanrısı ile güneş tanrıçasının tasvirlerinin olabileceği tahmin edilmektedir. Göbekli Tepe'nin her safhasını düşünecek olursak, bunların hepsinin yapımında büyük bir işgücü potansiyelinin olduğu bilinmektedir.

Bu yüzden Göbekli Tepe'yi seçkin ve usta sanatçılar yapmış olmalıdır. Göbekli Tepe'de henüz ruhban sınıfın ve halkın yaşadığı sivil mimariye ulaşılamamıştır (Harmankaya, Köroğlu ve Sivas, 2013, s. 7-8).

T şeklindeki dikili taşların üzerlerindeki kabartmaların ve soyut sembollerin Neolitik Dönem insanının yaşamı, inanışı ve korkuları hakkında bazı veriler sunmakta ise de bu konuda şimdiye kadar kesin olarak bilimsel bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Göbekli Tepe hakkında söylenenler, en azından şimdilik, farklı yorumlardan ibarettir. T şeklindeki dikili taşın yan tarafından aşağıya doğru iner gibi yapılan bir aslan kabartması tasvir edilmiştir. T şeklindeki dikili taşların tahmini ağırlıkları 40-60 ton arasındadır. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezini inşa edenlerin kim oldukları kesin olarak bilinmemektedir. İnsanoğlunun henüz avcı-toplayıcı iken, yerleşim ve tarımdan önce günümüzden 12 bin yıl önce, bu kült alanlarını nasıl tasarlayıp inşa ettikleri henüz bilimsel bir netlik kazanamamıştır. Bir kısım arkeologlar, avcı-toplayıcı diye bilinen bu insanların 'Şamani' düzende, şaman bir dini lider tarafından organize edildiklerini tahmin etmektedirler. Bu duruma farklı bir görüş de şaman liderlerin Antik Mısır'da özel bir rahip sınıfına dönüştüğü şeklindedir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi arkeoloji dünyasında, şimdiye kadar, en büyük keşiflerden biri olarak görülmektedir.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, yerleşik düzene geçmemiş olan avcı toplayıcı toplulukların dini ritüelleri (ayin) için inşa ettikleri ilk kült alanlardır. Prof. Dr. Klaus Schmidt, bu durum için; 'Önce tapınak geldi, şehir (yerleşme) sonradan geldi.' demiştir. Belki de insanlığın medeniyet tarihi sil baştan yazılacak (Torpil, 2012, s. 69).

Göbekli Tepe'deki dağın incelenmesinden sonra, buranın Neolitik Dönem insanları tarafından şekillendirildikleri anlaşılmıştır. Göbekli Tepe'de mimaride kullanılan yekpare taşların (monolitik) yakınlardaki taş ocaklarından çıkarıldıkları tahmin edilmektedir. Mimaride kullanılan bu yekpare taşlar, öncelikle ocağın dışından iç tarafa küçük bir çukur açıldıktan sonra ellerindeki taş aletlerle ana kayadan oyulmakta sonra ise istenilen ebattaki taş parçası ana kayadan ayrıştırılmaktadır.

Bu olaylar sürecinde yapılan eylemlerin kolay olmadığını, planlı bir güç ve istikrarlı bir organizenin olduğu açıkça görülmektedir. Taş levhalardaki deliklerin ruh delikleri olabileceği de tahmin ediliyor (Schmidt, 2007, s. 109-110).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezini inşa eden Neolitik Dönem insanları, kişisel totem dünyasından toplumsal (sosyal) düzene, oradan da oldukça büyük evrenle ve evrenin genel düzeni ile ilgili tanrısal düzene geçebilmek için, T biçiminde dikili taşlar yapıp bunların üzerlerine de kabartma şeklinde soyut simgeler yapmışlardır. Totemler, insanoğlunun atalarının kendilerini bazı hayvanlara göre ikinci mertebede gördüğü ya da söz konusu hayvanlara korkuyla saygı duydukları bir dönem içinde egemen olan ilahlardır (Luckert, 2016, s. 76).

Totemlerin bazıları, günümüzde de yüzmeyi, uçmayı ya da koşmayı sürdüren hayvanların simgeleriydi. Çağdaş zamanda bu kadim (eski) totemlerin birçoğu, değerini yitirmiştir. Günümüzden yaklaşık 11 bin ile 12 bin yıl önce de sanatsal düşüncenin erken evresinde, hayvan totemleri, alçak kabartmalar şeklinde kireç taşından yontulmuş dikili taşlara sığdırılarak yapılmaktaydı. Buradan hareketle Göbekli Tepe'de de totem sembolleri dediğimiz betimlemelerin varlığı bize Neolitik Dönem'de burada totem olabileceğini düşündürmektedir (Luckert, 2016, s. 77).

Neolitik Dönem insanlarının, dairesel ya da kare şekilli kült yapılarını törensel amaçlar için kullanmış olabilecekleri düşünülmektedir. Buradan çıkan stilize yekpare dikili taşların, insan elinden çıkan en eski tarihli anıtsal yapılar olduğu söylenmektedir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, MÖ 9 bin 600-8 bin 700'de Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) ve MÖ 8 bin 700-8 bin 200'de İlk Çanak Çömleksiz Neolitik B (EPPNB) evrelerinde inşa edilmiştir.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin en belirgin özelliği, dairesel veya bazen dörtgen yapılarda bulunan T şekilli stilize yekpare taşların, çakmak taşı ya da kemik aletler aracılığıyla alana yakın yerdeki kireç taşı platosunda bulunan taş ocaklardan temin edilmesidir. Taş ocaklarından çıkarılan bu kireç taşları dikilecekleri alana taşınıp önceden kireç taşından yaptıkları taş duvarların içine yerleştirmişlerdir. Göbekli Tepe kazı merkezinde görülenler, 1400 yıllık bir sürecin sonucunda oluşturulmuş yapay bir tepedir.

Bu süreçte inşa faaliyetleri, yapıların üzerlerinin örtülmesi ve yeni yapıların inşası gerçekleşmiştir. Ayrıca yapılardaki duvarların ve dikili taşların aynı veya farklı bir yapıda tekrar kullanılması için ilk yerlerinden kaldırıldıkları da görülmektedir. Günümüzde bu duruma benzer bir süreci geri dönüşüm diye düşünebiliriz (Clare, 2017, s. 29).

Taş levhalar, aşağı yukarı 7 metre boyunda ve 50 ton ağırlığındadır. Göbekli Tepe'yi inşa eden çok sayıdaki insanın, devamlı olarak Göbekli Tepe'de mi yaşadıkları yoksa belirli bir amaç için Göbekli Tepe'de mi toplandıkları kesin olarak açıklanamamıştır. Ancak büyük olasılıkla belli bir amaç için Göbekli Tepe'ye geldikleri düşünülmektedir. Bilinen bir konu da, bu anıtsal yapıların dikilmesinde çalışanların büyük bir enerji harcadıklarına dayanılarak, Göbekli Tepe kült alanının ve Göbekli Tepe'de yaşanmış olayların, buradaki Neolitik insanları için oldukça önemli olduğudur. Göbekli Tepe'de ulaşılan çok miktarda buluntu ve yapılar, incelenip yorumlandıktan sonra, buranın büyük ihtimalle Neolitik Dönem'e ait gösterişli, anıtsal, mukaddes (kutsal) bir dağ alanı olabileceği sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla bölgede yaşayan bütün insanların, uzun bir süreçte Göbekli Tepe'de çalıştıklarını ve daha uzun bir zaman da buradaki kült (ibadet) törenlerini izleyip burayı ziyaret ettiklerini kanıtlamaktadır (Schmidt, 2007, s. 112-113).

Göbekli Tepe, tarih kitaplarındaki 'göçebe toplumların tarımı öğrendikten sonra yerleşik yaşama geçti' tezini geçersiz kılmıştır. Yerleşik yaşamın çiftçilikle ve hayvancılıkla meydana geldiği düşünülmekteydi. Avcı-toplayıcı topluluklarının Göbekli Tepe gibi dini mekânlarda devamlı bir araya gelmelerinin sonucu olarak yerleşik yaşama geçildiği anlaşılmıştır. Ziraat, yerleşik yaşamı getirmemiş olup dini mabetlerin çevresinde kalma arzusu yerleşik yaşamı getirmiştir. Yerleşik yaşam da tarımı (çiftçiliği) getirmiştir (Uludağ, 2019, s. 7).

2.2. GÖBEKLİ TEPE'NİN ORTAYA ÇIKARILMASI

Göbekli Tepe'nin varlığı ilk defa 1963 yılında İstanbul Üniversitesi'nde görevli Prof. Dr. Halet Çambel ve Chicago Üniversitesi'nde görevli Prof. Dr. Robert John Braidwood'un birlikte yaptıkları yüzey araştırmalarıyla belirlenmiştir. Ne var ki, bu ortaklaşa çalışmayla ilgili ilk bilgilere, 1980 yılında Peter Benedit tarafından yayımlanmış olan bir makalede yer verilmiştir (Ildız, 2006, s. 21).

Kişisel görüşmesine başvurduğumuz Şavak Yıldız'ın oğlu Veysi Yıldız bize bazı bilgiler verdi. 1986 yılında Şavak Yıldız Göbekli Tepe'nin yer aldığı arazilerinde kara sabanla çift sürerken iki heykel bulmuştur. Bulduğu iki eseri de aynı yıl Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü'ne götürüp teslim etmiştir. Ancak o dönem Şanlıurfa Müze Müdürü A. Mısır, ilk olarak Şavak Yıldız'ın getirdiği iki heykelin köylüler tarafından yapılmış sıradan birer kireç taşı olduklarını belirtmiştir. Şavak Yıldız da getirdiği iki heykelin önemsiz olduklarını duyunca at arabasıyla köye geri dönerken yol kenarında bir çöplüğe bırakacağını beyan etmesi üzerine Müze Müdürü, getirilen iki eseri müzenin deposuna koymaya karar verir. 1986-1992 yılları arasında o iki eser müzenin deposunda bir kenarda durmaktaydı. 1992'den önce Nevali Çori'de kazı çalışmaları yapılıyordu. Nevali Çori'den çıkarılan eserleri teslim etmek için gelen Klaus Schmidt'in 1986'da Şavak Yıldız'ın getirmiş olduğu iki eseri görür. Müze yetkililerine bu eserleri sorar.

Yetkililerin de eserleri Örencik (Kara Harabe) Köyü'nden Şavak Yıldız'ın kendi arazisini sürerken bulup getirdiğini söylemeleri üzerine Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden görevli Prof. Dr. Harald Hauptmann ve Klaus Schmidt eserleri inceledikten sonra eserlerin bulunduğu araziyi görmek isterler. Ancak bilim heyetinin Göbekli Tepe'ye gelmeleri de o kadar kolay olmamıştır. Nevali Çori kazılarının personellerini taşıyan şoförün Yıldız ailesinin yeğenleri olması durumu biraz daha kolaylaştırmıştır. Bilim heyeti, arazi tespit çalışmalarında bu arazinin toprağının doğal olmadığını yığma bir toprak olduğunu tespit etmişlerdir. Arazide çakmak taşlarının yoğun bir şekilde görülmesi de bilim heyetinin dikkatini çekmiştir. Klaus Schmidt, arazi sahiplerinden arazilerinde araştırma yapılması için şifahi olarak izin ister. Arazi sahipleri olan Yıldız ailesi önceleri biraz çekinmişseler de bir avukata danıştıktan sonra 55 dönüm tapulu arazilerinde araştırma yapılması için izin verirler. 1993'teki ilk araştırma kazılarının bütün masraflarını Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden görevli Klaus Schmidt ödemekteydi. Kazılar toprağın kuruluk oranına, iklime ve tabiki kazılardan çıkarılan bulguların incelenmesi gibi nedenlerden ötürü 30-40 gün sürmekteydi. 1994'te yaptıkları kazıda ise üzerinde bir boğa ve tilki kabartmalı T şekilli dikili taş bulmuşlardır. Göbekli Tepe'nin 1963'te yüzey araştırmalarında tespit edilen bir yer olması ve Şavak Yıldız'ın müzeye götürdüğü eserleri de görmüş olması Klaus Schmidt'in bu kazılara önem vermesini sağlamıştır. Örencik (Karaharebe) Köyü'nde yaşamış Şavak Yıldız'ın 1986'da kendi arazilerini karasabanla sürerken bulduğu iki heykeli Şanlıurfa Müze Müdürlüğü'ne götürmesi ve Klaus Schmidt'in 1992 yılında müzede söz konusu iki eseri görüp bu konuyu derinlemesine araştırıp kazı çalışmalarını başlatması, insanlık tarihinin aydınlatılmasında önemli bir kırılma noktasıdır (Yıldız, Kişisel Görüşme, 12 Mart 2019).

1995 yılında, Göbekli Tepe'deki kazılar, Şanlıurfa Müzesi başkanlığında Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde görevli Arkeolog Klaus Schmidt tarafından yürütülmekteydi. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi; genişlikleri 30 metre civarında bazıları dairesel bazıları da kare planlı yaklaşık 20 adet kült yapısından oluşmaktadır. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin 12 bin yıl önce büyük ve önemli bir buluşma merkezi olabileceği düşünülmekle birlikte önemli törenler maksadıyla yapılan anıtsal kült merkezi olduğu da tahmin edilmektedir.

Dairesel inşa edilmiş kült yapıların ortalarında, uzunlukları 5 metre civarında kireç taşından T şekilli iki adet stilize yekpare dikili taş bulunmaktadır. Bu stilize dikili taşların etrafında ise sayıları 10-12 arasında değişebilen ortadaki dikili taşlardan biraz daha küçük formda (şekilde) olanlar bulunmaktadır (Ildız, 2006, s. 22).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin ortaya çıkarılmasıyla birlikte arkeolojik buluntulara göre tarihin akışı değişmiş olup insanoğlunun avcı-toplayıcı olarak yaşadığı dönemde 12 bin yıl önce gelişim ve tarım olmadan, bu anıtsal yapıların, neden ve nasıl yaptıkları ancak tapınma (ibadet) ihtiyacıyla açıklanabilmektedir. Bir yerleşim mekânı olmayan Göbekli Tepe'nin gerek coğrafi konumu gerekse mimari plan yönünden Neolitik Dönem yerleşimlerinden oldukça farklılık gösterir. Genel olarak mimarisi, T şekilli anıtsal sütunlarının yanı sıra birçok niteliği, Göbekli Tepe'nin ayin (ritüel) uygulamaları için kullanılan özel bir mekan olduğunu kanıtlamaktadır. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, tarım keşfedilmeden inşa edilmiş Neolitik Çağ mabetleri olarak değerlendirilebilir (Sepici, 2013, s. 35).

Göbekli Tepe'deki stilize dikili taşların üzerlerinde, kabartma yöntemiyle yapılmış bazı hayvan motifleri ve net olarak anlamlandırılamayan çeşitli semboller yer almaktadır. Göbekli Tepe kazı başkanı Klaus Schmidt, Göbekli Tepe için; MÖ 10 bine günümüzden ise neredeyse 12 bin yıl öncesine dayanan son avcı-toplayıcı insanların oluşturduğu bir kült (ibadet) merkezi olduğunu söylemiştir.

Ayrıca Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'de, üretime geçiş safhasına yakın bir zamanda son avcı-toplayıcı insan gruplarının yaptıkları anıtsal mimarilerini ve gelişmiş sembolik dünyalarını aktaran bir kültürün izlerini de görebildiğini vurgulamıştır. Klaus Schmidt, Göbekli Tepe anıtsal kült yapılarının içleri, kült yapıları inşa eden Neolitik Dönem insanlarınca bilinçli bir şekilde doldurulmuştur.

Neolitik Dönem'de, Göbekli Tepe'yi inşa eden son avcı-toplayıcıların hayat tarzları değişince, avcı-toplayıcı iken kendileri için önemli olan kült yapılarını ve sembolik dünyalarını tahrip etmeden üzerlerini kapatıp buralardan gitmişlerdir. Göbekli Tepe'de bulunan T şekilli dikili taşların ve kült alanlarının zarar görmeden günümüze kadar gelebilmeleri, kült yapılarının üzerlerinin toprakla kapatılmalarındandır (Ildız, 2006, s. 23).

Klaus Schmidt, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin dünyadaki inşa edilmiş en eski kült alanları olduğunu belirtmesinin yanı sıra daha eski devirlerde törensel maksatlı kullanılmış mekânların var olduğunu da belirtmiştir. Örneğin mağaralar, ritüel (ibadet) maksatlı yerler olarak kullanılmışlardır. Mağaralarda doğal bir mekanın ibadet ya da ayin diyebileceğimiz ritüel maksadıyla kullanılabilmesi söz konusuyken ancak Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde ise inşa edilmiş dairesel veya dörtgen planlı kült alanları bulunmaktadır. İşte, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin en büyük özelliği ise, dünyada inşa edilmiş en eski kült alanlarına ev sahipliği yapmasıdır.

Göbekli Tepe'nin tarihsel geçmişini belirlemek için Karbon 14 (C 14) yöntemi kullanılmıştır. Karbon 14 yöntemiyle, Göbekli Tepe'nin günümüzden yaklaşık 12 bin yıl öncesine tarihlendirilmesi söz konusudur. Ancak bu tarih, Göbekli Tepe'de şimdiye dek ulaşılabilen en eski tarihtir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi kazı alanında çıkarılan objeler ve bilhassa taşların işlenmesindeki orijinallik, günümüze kadar bilinen taş işçiliğindeki teknolojiden önemli derecede farklı bir değişim göstermektedir. Bu taş işçiliğinde, Göbekli Tepe kazı alanında beklenilemeyen yeni buluntulara rastlanılabilmektedir. Neolitik Dönem için beklenilemeyen buluntular ve bu çağdan sonra da oldukça uzun bir süreçte görünmeyecek bir yöntem için örnek verilecekse oldukça küçük ebatlarda kireç taşından işlenmiş stilize taşlar, düzgün yüzeyler ve Göbekli Tepe'ye ait birçok eser kalıntılar gösterilebilir.

Çünkü Göbekli Tepe'nin inşa edildiği Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresinden sonraki evrelerde bile Göbekli Tepe'deki gibi anıtsal taş işçiliği gözükmemektedir. Neolitik Dönem'de kullandıkları teknikle bu taş eserlerin yapılabilmesi mümkün gözükmekle beraber bu muazzam (çok büyük, önemli) taş eserleri yapmaya uygun sosyal sistemi oluşturmuş olmaları yani birçok insanın çalışması ve lojistik olarak desteklenmeleri gerekmekteydi (Ildız, 2006, s. 25).

Neolitik Dönem insanlarınca yapılmış Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde yer alan kült alanları, insanoğlunun avcılık-toplayıcılık evrimindeki zirvenin habercisi niteliğindedir. Bu özel kült alanları, Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine aittir. Bir kült alanı olarak Göbekli Tepe, avcılık ve toplayıcılık yaşamdan ehlileştirme ve hiper-ehlileştirme yaşamının başlangıcını teşkil etmektedir (Luckert, 2016, s. 27).

Göbekli Tepe teknolojisiyle yapılan büyük taşların işlenmesi Neolitik Dönem'den birkaç bin yıldan sonrasında bile görülen bir durum değildir. Daha çok küçük objelerin işlenmesi görülebilmektedir. Göbekli Tepe'nin öncelikle çeşitli şekillerde kült alanlarının bulunduğu bir inanç merkezi olduğu düşünülmelidir. Göbekli Tepe kült alanlarının bulunduğu inanç merkezinde yerleşim, ikinci planda düşünülebilir.

Kült alanlarının inşasında çalışan avcı-toplayıcı insanların barındıkları bir yerleşimin olduğu düşünülebilir. Ancak Göbekli Tepe'de yerleşim ön planda tutulmamalıdır. Çünkü burası kült alanlarının yer aldığı kutsal bir alandır. Neolitik Dönem'de, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezine en yakın yerleşim alanı, yaklaşık 50 kilometre uzaklıkta bulunan Şanlıurfa'nın Hilvan ilçesindeki Nevali Çori yerleşimidir. Ancak 150-200 kilometre mesafeden Neolitik Dönem insanlarının buluşmak maksadıyla Göbekli Tepe'ye geldikleri düşünülmektedir. Göbekli Tepe'den 200 kilometre uzaklıktaki bazı merkezlerde Göbekli Tepe kültürünün benzerleri diyebileceğimiz buluntuların söz konusu oldukları göz önünde bulundurulmalıdır. Göbekli Tepe kült alanlarında yer alan T şeklinde stilize edilmiş yekpare dikili taşların ise stilize edilmiş insanların biçimleri olarak yorumlanmaktadır. Bu yorumun yapılmasında T şeklindeki stilize taşların bazılarının üzerlerinde insan koluna benzetilen motiflerin bulunması örnek gösterilebilir.

Neolitik Dönem'de avcı-toplayıcı taş ustaları istediklerinde natüralist (gerçekçi) bir üslupta da yapabilmekteydiler. Hayvan kabartmalarının insan tasvirlerinden çok daha doğal bir üslupta yapıldıkları gözlemlenmektedir. Bu taş ustaları istemiş olsalardı insanları da doğal bir üslupta sembolize edecek durumda yapabilirlerdi. Nitekim 2010 yılında çalınmış insan başı heykelinin o dönemde insan başı yapabildiklerini kanıtlamaktadır (Ildız, 2006, s. 25-26).

Kazıların başından itibaren kazı ekibinde görevli, aynı zamanda Göbekli Tepe'nin keşfedilmesinde büyük rol oynayan Şavak Yıldız'ın oğlu ile yaptığımız görüşmede kazı süresince kazılarda herhangi bir sorun yaşanmamış olup kazı ekibindeki işçilerin ücretleri de Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden görevli Klaus Schmidt tarafından ödenmiştir. Ayrıca yılan ve akrep ısırmaları veya başka herhangi bir sağlık sorunu da yaşanmamıştır.

1995-2014 arası kazı başkanı Klaus Schmidt'in Göbekli Tepe'de hiçbir olumsuz durumun yaşanmasına müsaade etmediğini de öğrenmekteyiz. Mayıs 2014'teki kazılardan sonra çatı çalışmaları başlamıştır. 2015-2018 yılına kadar çatı olayı gündemdeydi. Bu çatı vb. çalışmalardan dolayı da uzunca bir süre ziyaretçi girişine kapalıydı. Kazı çalışmaları genellikle sonbahar mevsiminde Eylül, Ekim ve ilkbahar mevsiminde Nisan, Mayıs aylarında yapılmaktaydı. Arkeolojide önemli bir bilgiyi de vurgulamakta yarar vardır. Önemli olan çok yer kazmak değil, çok bilgiye ulaşmaktır. Bu yüzden kazı çalışmalarından sonra kazı ekibinin de rahatça çalışabilmesi için Klaus Schmidt'in Şanlıurfa'da Nabi Sokak'ta satın aldığı evi kazı evine çevirerek araştırma ve incelemeleri sürdürmekteydiler. Ancak Klaus Schmidt'in 2014 'te vefat etmesi kazı ekibini, bilim dünyasını ve sevenlerini üzmüştür. 2014'te sonra kazı çalışmaları, Şanlıurfa Müze Müdürlüğü Başkanlığı'nda ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nce görevlendirilen Lee Clare tarafından yürütülmektedir. 1995-2019 yılları arası Göbekli Tepe'nin girişlerinin bir dönem ücretsiz olması, öğrenci ve resmi ziyaretler gibi çeşitli nedenlerden dolayı kesin olarak Göbekli Tepe'yi ziyaret edenlerin ve Göbekli Tepe'den çıkan eserlerin sayısına ulaşmak çok zordur. Kazı ödenekleri Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden görevli Klaus Schmidt tarafından karşılanmaktaydı. Ancak Göbekli Tepe'nin Şanlıurfa turizmine katkı sunduğu açıkça görülmekte olup halkın bakış açısı da olumlu yöndedir.

Ayrıca 2019 yılı ülkemizde Göbekli Tepe yılı ilan edilmiş olması kültür ve turizm alanında özelde Şanlıurfa'ya genelde ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne katkılar sağlamaktadır. Göbekli Tepe'nin resmi sponsorluğunu Doğuş Grubu yapmaktadır. Nitekim transferde kullanılan taşıtlar da Doğuş Grubu'na aittir (Yıldız, Kişisel Görüşme, 12 Mart 2019).

Göbekli Tepe, Klaus Schmidt'in yaşamının kendisi olarak görülmekteydi. Kazı alanının bedelini kazı bütçesinden arazi sahipleri olan Yıldız ailesine ödemiştir. İlk seneler Nisan-Mayıs ayları ile sınırlı olarak sürdürülen kazıları Klaus Schmidt, imkânları zorlayarak Eylül-Ekim ayları ile kazı sezonunu dört aya çıkarmıştır. 2014 yılında kazı alanına çatı için Almanya'daki mimarlık fakülteleri içinde proje yarışması düzenlenmiş olup çatının inşasında her türlü fedakârlığı da üstlenmiştir (Kürkçüoğlu, 2014, s. 6).

Dünyanın ilk anıtsal inanç merkezi Göbekli Tepe'nin keşfedilmesinde ve dünyaya tanıtılmasında önemli rolü olan Klaus Schmidt, 20 Ocak-17 Haziran 2007 tarihleri arasında Almanya'nın Baden/Würtenber eyaletinde T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın da desteklemiş olduğu "12 bin yıl önce Anadolu insanlığın en eski anıtları sergisi"nin Bilimsel Danışma kurulunda yer alarak sergideki 387 adet eserin 102'sinin Urfa'dan seçilmesinde büyük katkılar sunmuştur. Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'yi Avrupa'ya tanıtarak dünyanın en tanınmış televizyon kanallarında Göbekli Tepe belgesellerinin yayınlanmasını sağlamıştır. Ayrıca dünyanın en popüler dergileri de Göbekli Tepe'yi dergi kapaklarında kullanmışlardır (Kürkçüoğlu, 2014, s. 7).

2.3. GÖBEKLİ TEPE'NİN ÖNEMİ

Göbekli Tepe'nin yerinin seçimi tesadüfî bir durum değildir. Alman Arkeoloji Enstitüsü'nce görevlendirilen Prof. Dr. Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'nin buralara yakın yerlerde yaşayan Neolitik Çağ'ın ilk insan toplulukları için oldukça önemli bir tören (merasim) yeri olduğunu belirtmiştir (Clare, 2017, s. 29).

Göbekli Tepe'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli Neolitik Dönem yerleri arasında bulunan ilk üretimciliğe geçiş evresinin ilk safhalarını barındıran bir merkez olduğu Klaus Schmidt'in bilimsel arkeolojik kazıları ile kanıtlanmıştır. Kazılar günümüzde de devam etmekte olup şu ana kadar en az beş yapı katının olduğu belirlenmiştir.

Kazı çalışmaları, 1995'ten 2014 yılına kadar Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Klaus Schmidt tarafından yürütülmekteydi. 2014 yılında kazı başkanı Prof. Dr. Klaus Schmidt'in vefatı üzerine kazılar Şanlıurfa Müze Müdürlüğü Başkanlığı'nda ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Arkeolog Lee Clare'nin de yer aldığı kazı ekibince yürütülmektedir. Göbekli Tepe, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 29.05.2013 tarih ve 105359 sayılı kararı ile ören yeri olarak ziyarete açılmıştır (Uludağ, 2019, s. 4).

Göbekli Tepe kazılarında ele geçirilen obsidyenlerin X-RAY analizleri için Fransa Louvre Müzesi'ne gönderilmesi sonucu obsidyen kaynaklarının çoğunlukla Kapadokya Bölgesi'nde olduğu belirlenmiştir. Kazılarda bulunan hayvan kemikleri üzerinde yapılan bilimsel araştırmalar neticesinde günümüzden yaklaşık olarak 12 bin yıl öncesine ait çok fazla yabani hayvan çeşidinin varlığı tespit edilmiştir. Ancak evcilleştirilmiş hayvan türlerine henüz rastlanılmamıştır. Sıklıkla tespit edilmiş hayvanlara bakıldığında ceylan, sığır, toy kuşu, onaga gibi Fırat ve Dicle bölgesinin yani; Kuzey Mezopotamya'nın faunasını oluşturan hayvanlar olduğu belirtilmektedir (Uludağ, 2019, s. 6).

Göbekli Tepe kazılarında bulunanlar avcı toplayıcı halde yaşayan insanların dinsel törenler maksadıyla yaptıkları tahmin edilen kült alanları gün ışığına çıkınca, Urfa'nın ilkel dinlerin dünyadaki en eski merkezi olabileceği tahmin edilmektedir. İnanç turizmi açısından önemli değerleri barındıran Urfa'nın, Göbekli Tepe kült merkezi ile daha da önemli duruma geldiği anlaşılmaktadır. Günümüzden 12 bin yıl önce bu bölgede yaşayan insanların mimari yeteneklerinin var olduğunu, belirli zamanlarda toplanarak dinsel törenler yaptıklarını, bu törenlerin de yerleşik hayata geçişe sebep teşkil ettiği düşünülmektedir (Kürkçüoğlu, 2005, s. 25).

Günümüzden neredeyse 11 bin 500 yıl öncesinde ilk mimari tarzın ve ilk tapınağın Nevali Çori'de meydana çıktığı düşünülürken 1995'te Gürcü Tepe ve Göbekli Tepe kazılarıyla Nevali Çori ile aynı döneme tarihlenebilen bulgular ve buluntular çıkarılmıştır. Göbekli Tepe'de bulunan ve ritüel anlamlı olduğu tahmin edilen insan ve hayvan heykelleriyle T şekilli dikili taşlar üzerindeki çeşitli hayvan kabartmaları İlk Çağ'ın resim dünyasındaki en eski örnekleri olarak büyük önem taşımaktadır (Kürkçüoğlu, 2005, s. 22).

Göbekli Tepe'nin, üretime ve yerleşik yaşama geçişin yaşandığı, büyük dönüşüm çağının yani Neolitik Dönem'in kilit noktasını oluşturduğu tahmin edilmektedir. Günümüze kadar gelişmiş en temel toplumsal değişimin bu coğrafyada filizlendiği görülmektedir. Örnek olarak; avcı-toplayıcıların eşitlikçi olması tahmin edilirken Göbekli Tepe ile Cilalı Taş Devri'nde bile sosyal katmanlaşmanın var olabileceği tartışılmaktadır.

Bazı avcıların ise inşaatlar boyunca taş ustalarına dönüştüğünün yanı sıra belirli kişilerin de muazzam bir emek ve iş gücü gerektiren bu inşa faaliyetlerini kontrol edip denetledikleri tahmin edilmektedir (Eldener, 2018, s. 34).

Bilinen en eski tapınakları aşağıda bir tablo şeklinde tarih sıralarına göre sıralayıp göstermek gerekirse Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin önemi çok daha iyi anlaşılacaktır (Sepici, 2013, s. 36-37).

Tablo 1: Bilinen En Eski Tapınaklar

Mabedin Adı	Mabedin Bulunduğu Yer	Tarih
Chichen Itza Mabedi	Meksika	MÖ 800
I. Seti Mabedi	Mısır	MÖ 1280
Luksor Mabedi	Mısır	MÖ 1400
Haşepsut Mabedi	Mısır	MÖ 1480
Amada Mabedi	Mısır	MÖ 1500
Knossos Saray Mabedi	Girit	MÖ 1700
Stonehenge	İngiltere	MÖ 2500
Keops Piramidi	Mısır	MÖ 2550
Hagar Qim Mabedi	Malta	MÖ 3200
Ggantija Mabedi	Malta	MÖ 3600
Hypogeum Mabedi	Malta	MÖ 3600
Göbekli Tepe Anıtsal İnanç Merkezi	Şanlıurfa	MÖ 10000

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezine farklı nedenlerden ötürü tapınak kavramı uygun düşmemektedir. Çünkü tapınak kavramı, MÖ 10 bin veya MÖ 9 bin öncesinde neredeyse haklarında hiçbir delil olmayan tanrılar, din adamları ve tapınak ekonomisine sahip olan teşkilatlı bir dinin varlığını üstü kapalı olarak düşündürmektedir.

Göbekli Tepe'deki dairesel ya da dörtgen yapıların içinde yer alan antropomorfik (insansı) T şekilli stilize yekpare dikili taşların, tanrıların tasvirleri olma ihtimali yoktur. Neolitik Çağ insanlarının kimlik yaratma gereksinmeleri düşünülürse, kireç taşından yapılmış bu stilize yekpare anıtsal dikili taşların Göbekli Tepe'yi inşa edenlerin kuruluş söylencelerindeki önemli fertlerin ve şahsiyetlerin görünüşlerinin olması daha muhtemeldir. Göbekli Tepe inanç merkezinde, ata kültü uygulaması bu varsayıma uyar. Göbekli Tepe inanç merkezinde büyük ölçüde şölenler (ziyafetler, ağırlama) ile birlikte Şamanik ritüeller gerçekleştirilmiş olmasının yanı sıra bu ritüellerin Neolitik Dönem insan topluluklarının ileri gelen üyeleri tarafından denetlenmiş olabileceği de tahmin edilmektedir.

Bu ileri gelen bireyler muhtemelen yerel düzeyde, politik ve manevi güce yani nüfuza sahiptiler. Ancak bu etkili insanlar bugünkü manada, din görevlileri değillerdi. Toplumda gittikçe gelişen bu etkili, sözü geçer insanların Göbekli Tepe inanç merkezindeki anıtsal yapıların inşa edilmesi gibi faaliyetlerin başarılı bir şekilde yapılmasında, seçkin insanlardan olabilecekleri düşünülmektedir. Tapınak ekonomisi kavramı; din adamlarının ve tapınakların ekonomik-dağıtıcı işlevlerini anlatmaktadır. Tapınak ekonomileri, bölgede Göbekli Tepe inanç merkezi terk edildikten yaklaşık 5 bin yıl sonra bile MÖ 4 bine kadar meydana çıkmamıştır (Clare, 2017, s. 32).

Bu noktadan sonra Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi ile alakası olduğunu düşündüğümüz Atalar kültü hakkında açıklayıcı bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Atalar Kültü: İnsanların bilhassa ilkel dinlerde, atalarının ve ecdatlarının (dedeler, atalar) ruhlarına tapınmayı (ibadet etme) ifade eder. Bu kültte, ruhların yaşadığına inanılmaktadır. Önceleri, ölen insanların ruhlarından korkulmuşsa da sonraları, bu ruhlara tapınılmıştır. Atalar kültü, ailede ölmüş insanlara korku ve saygıyı esas almaktadır. Saygı; büyüklere, atalara henüz hayattayken duyulan ilgi ve yakınlıktandır. Korku ise, atalarının ruhlarının zaman ve mekândan bağımsız geriye gelip yaşayan insanlara zarar verebileceği inancından kaynaklanmaktadır. Saygıda ve korkuda, ataların ruhlarının yaşayan insanlarla münasebetinin sürdüğü inancı hâkimdir.

Bu kültün, Paleolitik (Yontma Taş) Çağ'dan kalmış izleri de bulunmaktadır. Bu izlere daha çok Afrika, Güney ve Doğu Asya, Okyanus Adaları gibi yerlerde ilkel kabilelerde rastlanılmaktadır. Kabileler, ölen büyüğün yaşayan insanları iyi ya da kötü anlamda etkileyebileceklerini, tarımın, hayvancılığın, üretimin bereketli ve sorunsuz geçmesini sağlayabileceklerini düşünmektedirler. Bu inanıştan dolayı ruhlara yemek, meyve ve hediyeler sunup kurbanlar keserlerdi. Ayrıca ruhların adlarına ve anılarına büyük taşlar dikilir, heykeller ise sembolik olarak canlandırılır. Bu kültün en belirgin biçimi Çin'de yüzyıllarca bir gelenek olarak devam ettirilmiş, sonra ise Çin'den Japonya'ya geçmiştir (Tümer, 1991, s. 42).

Atalar kültü, Eski Türkler'de, Çin ve Japon gelenekleri kadar detaylı olmayıp atalarının ruhlarına kurban kesilirdi. İslamiyet'ten önce Araplar'da da bir çeşit Atalar kültü söz konusuydu. İslam dini, şirki ve putperestliği yasaklamıştır. Ana-babaya ve ecdada (dedeler, atalar) saygılı olmayı emretmiş ise de duyulan sevgi ve saygının onları putlaştıracak kadar onlara tapınılmasını yasaklamıştır. Ayrıca İslamiyet ataların ruhlarının yaşayanları olumlu veya olumsuz etkileyebilecek bir düşünceye de yer vermemiştir (Tümer, 1991, s. 43).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan olağanüstü eserler, buranın dinsel/kutsal bir merkez olabileceği kanısını uyandırmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın ilk ve orta evresine tarihlenebilecek Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, şimdilik MÖ 10 bin 500-8 bin 600 yılları arasına konulabilecek niteliklere sahiptir. Kazılar ilerledikçe ele geçen buluntularla Göbekli Tepe ile ilgili daha teferruatlı bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır (Ekinci, 2006, s. 19).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin, yerleşim alanlarının dışında hâkim ve yüksek bir tepede yer alması sonraki dönemlerde Mezopotamya, Anadolu ve diğer eski, köklü kültürlerin de tapınaklarında görülmektedir. İnsanoğlu, varoluşundan beri gökyüzüne saygı duymaktadır. Dağlar, tepeler, gökyüzüne yakın yerler olduğundan bazen tanrıların evleri bazen de direkt olarak kutsal kabul edilebilmiştir.

Kutsal sayılan dağ zirveleri aynı zamanda dünyanın merkezi olarak görülür ve dağ zirvelerine yoğun anlamlar yüklenirdi. Bu yüzden kutsal kabul edilen inanç yerleri dağların, tepelerin zirvelerine yapılıyordu. Mezopotamya'da inanç alanları için; ülkenin dağ evi ve yeri göğü birleştiren bağ, gibi çeşitli adlandırmalar kullanılmıştır. Ayrıca; Mezopotamya'da insanın, yerle göğün birleştiği ve yerin göbeği diye adlandırılan dağ zirvelerinde yaratıldığına da inanılmaktaydı (Göler, 2016, s. 38).

Anadolu ve Mezopotamya inanç merkezlerinin, zengin ve yoğun bir dünya görüşü ve inançla yapılmış olmaları dünyanın ilk anıtsal inanç merkezi olan Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin de yerleşim yerinden yüksek ve gösterişli bir şekilde yapılmış olması bu durumun rastlantı olmadığını kanıtlar niteliktedir (Göler, 2016, s. 39).

Göbekli Tepe inanç merkezindeki kült yapıları inşa edilirken Neolitik Dönem insanlarının örgütlü bir şekilde çalıştıklarını tahmin etmek zor değildir. Harran Ovası'nı kuzeyden çevreleyen dağ dizilerinin en yüksek noktasında yer alan 300x300 metre genişliğindeki bir mekâna yayılmış olan Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarının üst kısımlarında bulunan Neolitik Dönem'e ait kireç taşı ocaklarının olduğu kaya platosu, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlılarını Koruma Bölge Kurulu'nca 27 Eylül 2005'te 422 numaralı kararla 1. derece Arkeolojik SİT alanı olarak tescillenmiştir. Avcı-konargöçer insan topluluğunun günümüzden yaklaşık 12 bin yıl öncesindeki teknolojiyle Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezini yapabildiklerini söyleyen Klaus Schmidt, asıl ilginç olan durumun ise, Neolitik Dönem'de kullandıkları teknikten ziyade bu kült alanlarını yapmak için elverişli sosyal sistemin ve makam sırası denilen hiyerarşinin bulunmasıdır (Ildız, 2006, s. 24).

Şanlıurfa, inanç turizmi ve dinler tarihi bakımından önemlidir. Şanlıurfa'nın sahip olduğu değerler oldukça fazla ve var olan değerlere Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi de eklenmiştir. Göbekli Tepe'nin konumuna bakıldığında, Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine ait olan bu yer, 800 metre yüksekliğe sahip Kuzeydoğu'da Germuş Sıradağlarının en yüksek tepesinde Harran Ovası'na hâkim bir konumda yer almaktadır. Göbekli Tepe'de 1995'ten beri kazı çalışmaları devam etmektedir. Oval bir şekilde inşa edilen Göbekli Tepe kült alanlarında T biçiminde dikili taşlar bulunmaktadır. Şimdiye kadar, Göbekli Tepe'de çeşitli planlarda 9 tane yapı çıkarılmıştır. Henüz, çıkarılmayı bekleyen yaklaşık 11 adet benzer veya farklı yapıların da olduğu bilinmektedir. Bu dairesel yapıların çapları, 10 ile 30 metre arasında farklılıklar göstermektedir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında toplam 200'den fazla büyük taş sütun mevcuttur. Şimdiye kadar yaklaşık olarak 50 tane çıkarılmıştır (Çakmak, 2014, s. 56-57).

Göbekli Tepe, 15. 04. 2011'de UNESCO geçici dünya mirası listesine alındı. UNESCO tarafından bazı kriterler uyarınca listeye alınmıştır. Bu ölçütler; I., II., III., IV. ve VI. ölçütlere göre listeye dâhil edilmiştir.

Kriter I. Göbekli Tepe'de ele geçirilen anıtsal mimarileri kutsal alan yapısı ve sembolik motifler insanoğlu tarafından 12 bin yıl önce oluşturulmuş olup ayrıca burada gelişmiş bir sosyal sistemin de olduğunun kanıtıdır.

Kriter II. MÖ 10 bin ve 9 binde, Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'da avcılık ve toplayıcılıkla uğraşıp yaşayan insanların, dünya tarihinde ilk defa tarımsal sisteme geçişlerini gösterir. Göbekli Tepe, Neolitik Çağ'da kültürel etkileşimin ve sosyal değerlerin değişimi bakımından merkezde bulunan bir konum teşkil eder.

Kriter III. Anıtsal mimari yapıların ve büyük heykellerin kabartma tekniğiyle yapılmış figürlerin zengin içerikli sembolik dili ve Neolitik Dönem kültü (ibadet, ayin) MÖ 8 binlerde sonlanmıştır. Göbekli Tepe, Göbekli Tepe'yi inşa eden insanlarca terk edilmiş ve terk edildikten sonra hiçbir amaç için kullanılmamıştır. Göbekli Tepe, avcı-toplayıcı olarak yaşayanlar tarafından oluşturulan, benzeri olmayan bir kült (ibadet) yeri özelliği taşımaktadır.

Kriter IV. Göbekli Tepe, Neolitik Dönem insanları tarafından yapılmış en eski tarihli kutsal yapıların bulunduğu yerdir. Göbekli Tepe'deki kutsal kült alanlar, insan gücüyle yapılmıştır. Göbekli Tepe'deki yapıların tamamı kendine özgüdür. Göbekli Tepe'deki T şeklindeki dikili taşların (sütun), stilize antropomorfik (insan şeklinde) varlıkları temsil ettiği düşünülmektedir.

Kriter VI. Göbekli Tepe, dünya inançları içinde en eski olanıdır. İnsanların, antik çağlarda ve kutsallık amacıyla anıtsal mimari ve yapıları inşa ettiğinin göstergesidir. İnsan, seramiği, tahıl ekmeyi, hayvan evcilleştirmeyi ve yerleşik hayatı bile bilmezken kült yapılarını ve kabartma motiflerini yapmışlardır.

Göbekli Tepe'nin uluslararası alanda ilgi görmesinin nedeni, sadece tarihsel geçmişinden, kült alanlarının gizemli yapısından ve sanattaki tarzlarından kaynaklanmamaktadır. Göbekli Tepe'nin bulunmasıyla kronolojik tarih değişti. Yerleşik hayata geçiş ve inanç sıralaması değişikliğini kanıtlamıştır.

Göbekli Tepe'deki küçük gruplar şeklinde göçebe yaşayanlar, ortak bir gaye için yüzlerce insanı Göbekli Tepe'ye toplayıp burada güçlü bir din merkezi oluşturmuşlardır. Göbekli Tepe bulunmadan önce, insanların, ilk olarak yerleşik döneme geçtiği sonra tarım yaptığı; ancak sonraki süreçte, dinsel inançları için kült alanlarını yaptıkları düşüncesi hâkimdi. Bu düşüncenin geçerliliği, Göbekli Tepe'nin keşfi ile kalmamıştır. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarını inşa edenlerin ilk olarak, kült alanları inşa ettikleri sonraki süreçte ise tarımı keşfedip kült yapıları inşalarıyla beraber yerleşik hayata geçtiklerini göstermektedir (Çakmak, 2014, s. 58-60).

2.4. GÖBEKLİ TEPE'DEKİ DAİRESEL YAPILAR

Neolitik Çağ'da avcı-toplayıcı insanların dini inançları maksadıyla yaptıkları Göbekli Tepe kült mekânı MÖ 10 bine tarihlenmektedir. Bu kült merkezinin en önemli özelliği ise T şeklindeki stilize edilmiş anıtsal dikili taşlardır. Göbekli Tepe kült merkezinde, bu anıtsal dikili taşlar dairesel ya da dörtgen şekilli mekânların ortalarında genellikle çift dikili taş ve bu iki dikili taşın da çevrelerinde sayıları 10-12 arasında değişebilen ancak boyut olarak ortada duran dikili taşlardan biraz daha küçük T şeklinde stilize yekpare dikili taşlar bulunmaktadır. T şekilli taşlardan dairesel planlı yapılar grubunda yer alan Göbekli Tepe, İngiltere'deki Stonehenge ile kıyaslanmaktadır. Stonehenge'deki yapılardan birkaç bin yıl daha eski olmasının yanı sıra Göbekli Tepe'deki anıtsal yapıların toprak altında bırakılarak korunmaları Göbekli Tepe inanç merkezinin daha önemli olduğunu göstermektedir.

Göbekli Tepe, Neolitik Dönem'de avcı-toplayıcı insan gruplarının kült alanı olabileceğini düşündürdüğünden inanç turizmi bakımından da Göbekli Tepe'nin farklı bir yerinin olduğu bilinmektedir (Doğaner, 2013, s. 34).

1995 yılından günümüze kadar 9 adet kült alanında kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu anıtsal kült yapılarının bazısı dairesel, bazısı dörtgen veya dikdörtgen yapılardadır. Kazı çalışmaları yapılmış bu kült yapılardan bazıları ziyarete açılmış olup bazılarında halen kazı çalışması devam etmektedir. Bu yapılar, A harfinden I harfine kadar alfabetik sırayla (A, B, C, D, E, F, G, H, I) adlandırılmışlardır. Dairesel kült yapılar (A, B, C, D) ise, çoğunlukla Göbekli Tepe kazı alanındaki çöküntü alanlarında bulunmuştur. Bu yüzden bu çöküntü kazı alanındaki kült yapıların, inşa edilmiş en eski yapılar olduğu yüksek bir ihtimaldir.

Bu dairesel yapıların bazıları, yüzyıllarca kullanılmıştır. Göbekli Tepe inanç merkezinde, anıtsal mimarilere ilave olarak dairesel yapılardan biraz küçük boyutlu kare ve dikdörtgen biçimli pek çok yapı keşfedilmiştir. Kare ve dikdörtgen şekilli yapılar, Göbekli Tepe'nin yüksek alanlarında ve tepe yamaçlarda bulunmaktadır. Göbekli Tepe inanç alanının en son kullanıldığı tarihsel dönem, İlk Çanak Çömleksiz Neolitik B evresi olan MÖ 8 bin 700-8 bin 200 yıllarına tarihlendirilmektedir (Clare, 2017, s. 29).

1995-2019 kazı çalışmalarında günümüze kadar A, B, C, D kült alanlarından oluşan dört büyük yuvarlak planlı yapılar, Göbekli Tepe'nin girişinde sağ tarafta bulunan kaya kült alanı denilen E yapısı ve Göbekli Tepe'nin girişindeki sol yamaçta bulunan F kült alanları tamamen ortaya çıkarılmış olup diğer kült alanlarında kazılar devam etmektedir (Uludağ, 2019, s. 5).

Göbekli Tepe'deki en eski tarihli kült alanlarının yuvarlak ya da oval planlı diyebileceğimiz şekilde; yeni tarihli yapıların da kare ya da dikdörtgen şekilli oldukları gözlemlenmektedir (Kürkçüoğlu, 2005, s. 25).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kazılardan elde edilen eserler, Şanlıurfa'nın tarihi geçmişinin sadece din ve kültür bakımından değil plastik sanatlar bakımından da çok eski tarihlere dayandığını kanıtlamaktadır. Bu yüzden Şanlıurfa'nın din, kültür ve sanat yönünden de oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır. Plastik sanatların Şanlıurfa'da meydana çıkışına bakıldığında resim, heykel, mimari ve süslemede daha çok din ön plandadır.

Bilhassa, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan T şekilli stilize yekpare dikili taşlar ve bu dikili taşların üzerlerindeki çeşitli hayvan kabartmaları ile bazı semboller, bu durumu kanıtlamaktadır (Kurtoğlu, 2006, s. 281).

Göbekli Tepe'nin dairesel kült yapılarında bulunan anıtsal ebatlardaki T şekilli stilize yekpare dikili taşlar, kare planlı kült yapılarındaki T şekilli stilize yekpare dikili taşlarla kıyaslandığında kare planlı kült yapılarında bulunan T şekilli stilize yekpare dikili taşlar, ebat olarak daha küçüktür. Kare planlı yapılardaki T şekilli stilize dikili taşlar, alçak sekilerin içlerine veya duvarların içlerine konulmuşlardır. Göbekli Tepe inanç merkezinde, anıtsal dairesel yapıların hemen hemen tamamının ortalarında iki adet diğerlerinden oldukça uzun kireç taşından yekpare stilize merkezi dikili taş vardır.

Bu merkezi dikili taşların boyları, 5,5 metre civarındadır. Merkezi dikili taşlar, bir veya çeşitli evrelere tarihlenebilen birden fazla taş duvarlarla çevrilmiştir. Taş duvarların içerisinde belirli aralıklarla sıralanan sayıları değişen ancak birden fazla T şekilli stilize dikili taş yerleştirilmiş olup taş duvarların aralarındaki dikili taşlar her zaman merkezde yer alan iki dikili taştan daha kısa boyludur.

C, D ve E megalit (taş anıt) yapılar, oldukça özenli bir şekilde düzeltilerek doğal kireç taşı platosuna inşa edilmişlerdir. Ancak; kaya kült alanı olan E yapısının üst yapısı, günümüze kadar gelememiştir (Clare, 2017, s. 29-30).

Antik Mezopotamya'da bina vb. yerler inşa edilirken bazı faaliyetler ve ayinler yapılırdı. Genellikle yeni yapıların, bilhassa da tapınakların inşasında binaların kutsanması, bir şeylerden arındırılması, ifriti güçlerden korunmak amacıyla bazı dinsel faaliyetler, törenler ve büyüler uygulanırdı.

Bu ayinlerde, genellikle bina vb. yerler inşa edilirken, inşa ettikleri yerlerin temellerine türlü emanetler kullanıldığı göz önünde bulundurulursa Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin inşasında da benzer ayinlerin yapıldığı düşünülmektedir. (Black ve Green, 2003, s. 48).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde, şimdiye kadar çıkarılan ve araştırmaları sonlandırılan yapılardan anlaşılacağı üzere bu yapıları yapan insan gruplarının birden fazla olduğu anlaşılmış olup A, B, C, D kült yapılarında bulunan betimlemelerin tesadüfi olmadığını ve her yapının farklı bir odak noktasının olduğunu göstermektedir.

A yapısında yılan kabartması, B yapısında tilki kabartması, C yapısında yaban domuzu kabartması, D yapısında ise çok çeşitlilik bulunmakla birlikte kuş ve yılan kabartmalarının hâkim olduğu görülebilmektedir. Kabartmalardaki bu çeşitliliğin, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde çalışan çeşitli klanlara ait, ayırt edici semboller olduğu tahmin edilmektedir (Notroff vd., 2015, s. 64).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarının inşasında, dairesel ya da oval şeklinin baskın olduğu görülmektedir. Dairesel şeklin, şekillerin en mükemmeli diye bilindiğine ve bütün şekillerin de daire şeklinden çıktığına inanılmaktadır. Dairesel şeklin, pek çok kültürde evrensel sembolik bir anlamı vardır. Dairesel şekil; sınırsızlığı, sürekliliği, yenilenmeyi, dinamizmi ve yüksek bir bilinci açıklar.

Dairesel şekil aynı zamanda kutsal, sonsuz, bir ve bütün olan ilahın sembolü diye de kullanılmaktadır. Başı, sonu, altı ve üstü olmayan daire şekli; güneşi, ayı ve mekânı sembolize etmekle beraber İslam inancında, gök kubbeyi ve kâmil insanı simgeler (Göler, 2016, s. 41-42).

Hallac-ı Mansur'a göre, daire şekli sembol olarak; kutsal ve fizik ötesi anlamlar içererek İslam tasavvufunda her zaman ilahı gösterir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde dairesel şekilli kült alanlarının bulunması sonsuzluğu, bütünlüğü vurgulamak için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir (Göler, 2016, s. 42).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki büyük dairesel kült alanları ile aynı dönemde inşa edilmiş yerleşimlerdeki insanlar da obsidyen ve deniz kabukları gibi ticari değişim yapmışlardır. Neolitik Çağ'da neredeyse tüm yerleşim yerlerinde evlerin arasında ya da evlerin zemininin alt kısmında ölülere ait kalıntılara rastlanılmıştır. Ayrıca; pek çok örnekte, ölülerin kafataslarını geri almak maksadıyla gömülerin tekrar açıldıkları da yapılan incelemelerle anlaşılmıştır. Bu yüzden iskeletlerin birçoğunun kafası bulunmamaktadır.

Öte yandan geri alınan kafataslarının bazısı ise, evlerin zeminine, sığ (derin olmayan) bir çukura, küçük gruplar şeklinde gömüldükleri de görülmüştür. Ölülerin gömülme şekilleri her yerleşmede farklı olabilmektedir. Gömülerin yerleşim yeri içinde bulunması ve ölünün kafatasının geri alınması uygulamaları Neolitik Dönem'in başlarında toplulukların birçoğunda görülen bir durumdur (Watkins, 2015, s. 77).

A Mabedi

A kült alanında baskın olan hayvan kabartmasının yılan olduğu bilinmekle beraber yılan motifinin farklı bilimlerde farklı anlamları da bulunabilmektedir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında hayvan kabartmaları arasında yılanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür tasvirlerdeki yılanlar bazen tek, bazen dörderli, bazen de beşerli grup şeklinde gözükmektedir. Yukarı Fırat Havzası'nda, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de yılan figürleri oldukça yaygın bir durumdur (Mutluay, 2011, s. 61).

Tarih öncesi çağlardan sonra, ikonografide (dini içerikli resimler) yılanların tasvirleri kuşkusuz çok sık görülmektedir. Ne var ki yılan tasvirlerinin herhangi bir dini içerikle yapılıp yapılmadıklarını anlamak her zaman kolay olamamaktadır. Tanrıların nitelikleri olarak resmedildikleri zaman yılanlar hem tanrı hem de tanrıçalarla ilişkilendirilebilmişlerdir (Black ve Green, 2003, s. 235).

Yılan, Türk Şamanizm'inde yer altı tanrısı Erlik'le alakalı bir semboldür. Çoğunlukla yılanın kara yılan olarak anılmasının nedenlerinden biri de Erlik'le alakalıdır. Türk Mitolojisi'nde beyaz veya gök renk, Gök Tanrı'yı siyah renk ise yeri ve yer altı tanrısı Erlik'i temsil etmektedir. Bazı Şaman dualarında, Erlik'in kara yılandan bir kamçıya sahip olduğu da belirtilmektedir. Ayrıca bazı Şamanların yılan biçimine girdikleri, tören sırasında yılanın hareketlerini taklit ettikleri ve Şaman elbiselerinde yılana benzer nesnelerin de bulunduğu bilinmektedir. Yılanın anlamı, Türklerde olumsuz bir özellik taşısa da Eski Mısır ve Hint Mitolojisi'nde yılanın kutsal ve ilahi niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Bu durum Yunan, Roma ve Hıristiyan toplumlarca geçerli olsa bile yılan, yer altı dünyasıyla bağdaştırıldığından kötülüğü düşündürmüştür.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki T şekilli stilize yekpare dikili taşların bazısında yılan kabartmalarının bulunması, yılanların ritüel amaçlı kullanıldıklarını düşündürmektedir (Çoruhlu, 2002, s. 157-159).

Alışılmışın dışında görünüşü ve kendine özgü hareket şekliyle yılan her zaman hem çok beğenilen hem de nefret edilen bir sürüngen olmuştur. Kendine yeten, esrarengiz, yer altında yaşayan, deri değiştiren doğaüstü varlıklarla yani öte dünya ile bağlantılı bir canlıdır. Dalgalı hareketi ise dünyanın birçok yerinde kadim kültürleri, dolambaçlı şekilde akan nehirleri, inişli çıkışlı tepeleri birbirine dolanarak bağlanmış kökleri çağrıştırmaktadır. Yılanın pek çok sembolik manası, ikilik, doğurganlık, ilksel yaşam gücü ile yaradılış düşüncelerini içermektedir. Ayrıca yılan, bir bereket ve fallus simgesi olarak da görülür. Başka yerlerde ise yağmurun getiricisi ve yaşam gücünün simgesi olarak kabul edilir (Wilkinson, 2011, s. 67).

Bu mabette birinci dikili taşın ön yüzünde aşağı doğru kıvrılan 4, yukarı doğru kıvrılan 1 tane yılan olmak üzere toplamda 5 adet yılan tasviri vardır. Aynı dikili taşın sol tarafına yılan ağı ya da örgüsü denilebilen farklı bir kabartma yer alır. Bu kabartmanın alt tarafında ise koça ya da keçiye benzeyen bir hayvan bulunur. Boyu yaklaşık 3,5 metre olan ikinci dikili taşın gövdesinde; boğa, tilki ve turna (ya da başka bir kuş) kabartması sıralandığı görülmektedir. Üçüncü ve dördüncü dikili taşlarda herhangi bir kabartma yoktur. Beşinci dikili taşta ise aşağıya doğru kıvrılan bir yılan kabartması vardır.

Ayrıca fazla sayıda çakmak taşı ve kaya taşından yapılmış aletler, havan taşı, taştan yapılan kaplar ve başka yerde bulunmayan hangi amaçla kullanıldığı belirlenemeyen başka taş ve nesnelere de ulaşılmıştır. A kült alanı, Nevali Çori'deki terrazzo tabanlı kült yapısına plan olarak benzer biçimde inşa edilmiş bir yapıdır. Kült alanının batısından kült yapısının girişine doğru merdivenler bulunmaktadır. Bu kült alanında hâkim hayvan kabartması yılandır (Çalğan, 2015, s. 75).

B Mabedi

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanları İngiltere'deki, Stonehenge'de bulunanlar gibi dairesel planlı taştan yapılar grubunda yer alır. Göbekli Tepe'deki B kült alanı da dairesel planla yapılmıştır. B kült alanında iki tane dikili taş kuzey-güney yönünde bulunur. Bu iki tane dikili taşın birbirine bakan iç kısımlarının yüzey bölümünde, normal büyüklükte tilki kabartması bulunmaktadır.

Tilki kabartmasının altında yaban domuzu ve üç köpek motifi vardır. Diğer dikili taşlarda henüz tanımlanamamış farklı kabartmalar da yer alır. Ele geçen bulgular arasında akbaba, leş yiyen karga türlerinin de yer alması, ölü gömme ritüellerinde (ayin) kullanılan bir yöntemi düşündürmektedir. Ateş, su, toprak ve hava'nın kutsal sayıldığı Zerdüştlükte ölüler kayalara, yüksek alanlara, leş yiyen kuşlara yem olması için bırakılırdı. Tarih öncesi çağlardan kalan yerlerde de bu durumu hatırlatan örneklere rastlanılmıştır. Göbekli Tepe mezarlık alanı değildir. Çünkü kazılardan insan kemiği çıkmamıştır.

Sadece çeşitli av hayvanlarına ait kemiklere rastlanılmıştır. Çıkan kemiklerin sayıları sınırlıdır. Bulunan bir lahitin (kapaklı taş mezar) içi boş çıkmıştır. Sözü edilen lahitin yönetici konumundaki önemli bir kişiye ait olduğu düşünülüyorsa da öldüğünde lahitin içine konulma fırsatının olmadığı tahmin edilmektedir (Sepici, 2013, s. 77).

Tilki kabartmasının baskın olduğu B kült alanında Tilki'nin anlamları da önemlidir. Tilki sembolünün eski çağlarda ata simgesi olduğu düşünülmekte ise de tilki; Çin Mitolojisi'nde iyi şansın, uzun ömrün ve kurnazlığın simgesi olarak kabul edilmektedir. Tilki'nin, kahramanların koruyucu ruhlarından da olabileceği ve bu koruyucu ruhun ölmesiyle kahramanının da öleceği düşünülmektedir. Şamanların başlığında boncukların, iplerin, kuş tüylerinin yanı sıra tilki postunun da bulunması Şamanist törenlerinde tilkinin de yer aldığını kanıtlamaktadır. Hikâye ve efsanelerde anlatıldığı üzere avcıları, ölüme (yer altına) götürmek isteyen kötü ruhlar içinde kara tilkinin de adı geçmektedir. Kara tilkiyi takip eden avcı, kayadaki kapının içine girmek istese de çoğu zaman tecrübeli bir avcı, onu uyarır ve kurtarır. Göbekli Tepe'de bulunan T şekilli dikili taşlarda tilki motiflerinin ve küçük bir kapıyı andıran oyukların yer alması, bu efsanelerde anlatılanlar gibi bir inanışın olabileceğini düşündürmektedir (Çoruhlu, 2002, s. 157).

C Mabedi

Göbekli Tepe kazılarında ilk bulunan mabettir. Yani, kazısı yapılan mabetlerin (tapınak, ibadet yeri, ibadethane) en eskisidir. C mabedinin zemini, kaya ve su geçirmez özelliktedir. Bu zeminde olduğu gibi, açılmış bütün mabetlerde zemin batıdan doğuya doğru eğimlidir. Zeminde bırakılmış deliklerden, suyun tahliyesi sağlanmıştır. İstenildiğinde zemindeki delikler kapatılarak mabedin zemini su veya farklı bir sıvıyla doldurulabilmekteydi. Zeminin altı kazılamadığından zemindeki deliklerden tahliye edilen sıvının kireç taşı arazide nereye gittiği bilinememektedir. Zemindeki delikler açıkken hangi şiddette yağmur yağarsa yağsın zeminde su birikintisi oluşmamaktadır (Sepici, 2013, s. 70).

C kült alanının zemini ana kayadan oluşmaktadır. Bu kült alanında, T şekilli merkezi iki dikili taşın yerleştirilmesi için iki kaide ana kayaya oyulmuş şekildedir. Bu kült alanında hâkim hayvan kabartması ise yaban domuzudur. Fazla sayıda erkek yaban domuzu kabartmalarının bulunduğu bu kült alanına 'Erkek Yaban Domuzu Yapısı' adı verilmiştir.

Bu kült alanında yılan kabartması hiç yoktur. Bugüne kadar Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarından çıkarılan yaban domuzu heykellerin birçoğu C kült alanından çıkarılmıştır (Çalğan, 2015, s. 77).

Mabedin çevresi yığma moloz taşlarla örülüdür. Mabedin giriş kapısı güneydedir. İki adet T şekilli stilize dikili taş vardır. Mabedin çevresinde de T şekilli sütunlar vardır. Sütunların yönleri, merkezde duran dikili taşlara bakmaktadır. Ortada da diğer sütunlardan oldukça büyük iki tane simetrik T dikili taş vardır. Açılmış bütün mabetlerde ortada bulunan dikili taşlar doğu-batı istikametinde olacak şekilde yerleştirilmiştir. Mabedin tam ortasında dikdörtgen kaide içinde ortasında delik bulunan dairesel bir taş bulunmuştur. Bu taşın ise sunak ya da altar olabileceği tahmin edilmektedir. Klaus Schmidt, 120 santimetre çapındaki içi boş dairesel taşa 'ruh deliği' ismini vermiştir (Sepici, 2013, s. 72-73).

D Mabedi

Giriş kapısı güneyde yer alır. Zemin yine diğer mabetlerde olduğu gibi sıvı geçirmez şekilde olup kaya zemine oyularak inşa edilmiştir. Bu kült alanının çevresinde 12 adet T şeklinde stilize dikili taş merkezde ise diğerlerinden oldukça büyük birbirine bakan ve yönleri doğu batı yönünde olan 2 adet T şekilli dikili taş bulunur. Kült alanının çevresi yığma taş duvardan dairesel şekilde örülmüştür. D mabedi ile C mabedi arasında yapım tarihi açısından 500 yıl gibi bir süre vardır (Sepici, 2013, s. 75).

C ve D dairesel kült yapılarında yer alan merkezi iki dikili taş, ana kaya üzerine işlenmiş ve platform (yüksek yer) içine yerleştirilmiş bir şekilde bulunmuştur. Dairesel şekilli anıtsal mimari yapıların çatılarının olup olmadığı veya gökyüzünün görünüp görünmediği konusu devam eden bir tartışma konusudur. Göbekli Tepe inanç merkezinde, şimdiye kadar kazısı yapılmış anıtsal boyuttaki büyük yapılardan en korunmuş halde olan yapı, D kült yapısıdır.

Bilhassa, D kült yapısında T şekilli stilize yekpare dikili taşların antropomorfik (insansı) nitelikleri belirgin bir şekildedir. T şeklindeki anıtsal stilize yekpare dikili taşların en üst kısmı insan vücudunun baş kısmını tasvir ederken gövde ve bacaklar T şeklindeki dikili taşın gövde bölümünde tasvir edilmişlerdir. D yapısında bulunan merkezi iki stilize dikili taşa alçak kabartma tekniğiyle yapılmış el ve kol betimlemeleri dikkat çekmektedir. Gerdanlık, kemer ve kemer tokasının alt kısmında, örtünmek için hayvan postundan peştamal diyebileceğimiz giysi ve aksesuar tasvirleri alçak kabartma şeklinde görülebilmektedir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki dairesel yapılarda bulunan iki merkezi stilize yekpare dikili taşın, çevresinde bulunan diğer, daha küçük dikili taşların orta kısmında yer alması Göbekli Tepe'nin bir buluşma yeri olabileceğini düşündürmektedir (Clare, 2017, s. 30).

D kült alanında bir akbaba, insan ruhunun öbür dünyaya gidişine eşlik ediyorsa, bu betimlemelerdeki kabartmaların gökyüzü ile de ilişkisi vardır. Bazı Arkeo-astronomi araştırmacıları, bu kült alanında bulunan 43 nolu T şekilli dikili taşın alt tarafında bulunan akrep sembolünün, Scorpius takımyıldızını simgelediğini tahmin etmektedirler. Akrep, Samanyolu'nda, Büyük Yarık'ın hemen alt tarafında yer alan Scorpius takımyıldızı ile özdeşleşmiştir. Scorpius, takımyıldızının akrep sembolü ile gösterilmesi evrensel olarak Yontma Taş Çağı'na dayanır. MÖ 9 bin 500 ile 9 binlerde yontulan bir dikili taşta da akrep sembolünün aynı şekilde tasvir edildiği tahmin edilmektedir (Collins, 2017, s. 144).

Akbabanın başı Deneb yıldızını temsil ederken akbabanın açık kanatları ise gökyüzünün durumunu temsil etmektedir. 43 nolu dikili taşta akbaba ve akrep iki takımyıldızı arasındaki ilişkiyi betimlemekte olup akbabanın başı, Kuğu takımyıldızının konumunda; akrep ise Scorpius takımyıldızının konumundadır. Dolayısıyla, Göbekli Tepe'de astronomik faaliyetlerle de ilgilenildiği tahmin edilmektedir (Collins, 2017, s. 145).

Göbekli Tepe'deki T şekilli dikili taşların neyi sembolize ettiği sorusuna ipucu cevap olarak D kült alanında merkezdeki iki dikili taş vermektedir. Merkezdeki iki dikili taşın yan yüzlerinde ince kollar, ön yüzlerinde ise uzun parmaklı eller bulunmaktadır.

Buradan hareketle T şekilli dikili taşların stilize edilmiş insan tasvirleri oldukları anlaşılmaktadır. Ancak her dikili taşta kolları ve elleri görememekteyiz. Dikili taşların üzerindeki soyut denilebilecek sembollerin ise hiyerogliflerin atası olan bir çeşit yazı formu olabileceği tahmin edilmektedir (Eldener, 2018, s. 32).

D kült alanı, en iyi korunmuş kült alanıdır. Merkezde bulunan iki dikili taş eğik halde olup ahşap destekler kullanılmıştır. Merkezdeki T şekilli dikili taşların uzunlukları yaklaşık 5,5 metredir. Merkezdeki her iki dikili taşta, kemer tokaları ve genital bölgelerini kapatmak için muhtemelen bir tilki postu diyebileceğimiz bir nesne kullanılmıştır. D kült alanında çeşitli hayvan kabartmaları bulunmaktadır.

D kült alanındaki 43 numaralı dikili taşta başsız betimlenen insan figürünün gelişigüzel yapılmadığı ancak belli bir sistem ve anlam dâhilinde yapıldığı tahmin edilmektedir. Başsız insan kabartmalı tasvirde ereksiyon haldeki penisinin de ritüel amacıyla bir şeyi ya da bir şeyleri temsil ettiği düşünülmektedir (Çalğan, 2015, s. 77-78).

Anadolu tarih öncesi kaya sanatı uzmanı, Muvaffak Uyanık'a göre Mezolitik Dönem'de yani Göbekli Tepe'nin inşa edildiği dönemde insanların, vücutlarının yanı sıra ruhlarının da olduğu anlaşılmıştır. İnsan ruhunun da insanların başlarının içinde olduğunu düşündüklerinden o dönemin insanları, ölenlerin sadece kafataslarını gömerlerdi. Bununla beraber insanların ruhlarının daire şekliyle, sembolik olarak temsil edildiği ve sonraki süreçte yazısız mezar taşlarında da daire sembolünün kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki D kült alanında bulunan 43 numaralı dikili taşta akbabanın, insan ruhunun öbür dünyaya gitmesine eşlik etmesi betimlenmiştir (Collins, 2017, s. 141).

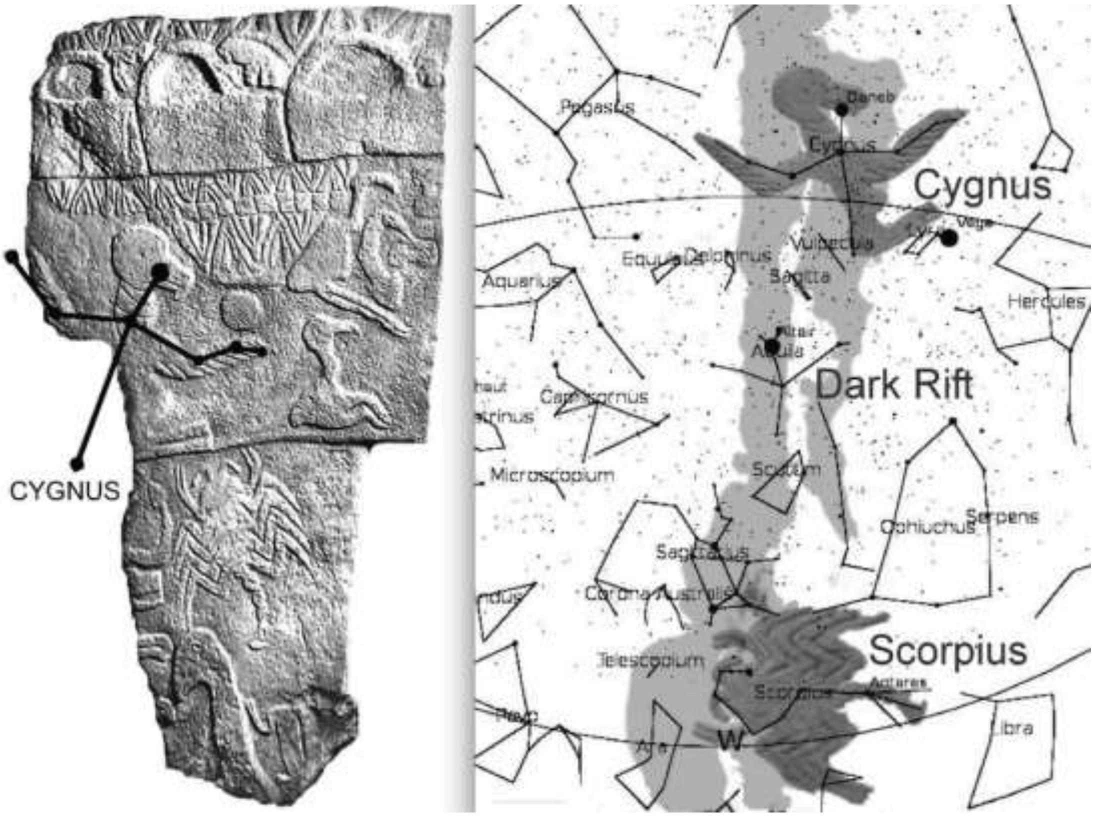
Akbaba leşçil olmasından ötürü akbabanın simgeselliği karışıktır. Bir yandan ölüm ve fırsatçılığı simgelerken, öte yandan da arınma anlamına gelmektedir. Tibetliler ve Parsiler akbabaların ölülerini yok etmesine izin verir ve bu kuşların cansız bir bedenin ruhunu özgür bırakabildiği veya taşıdığına inanmaktaydılar. Yiyecek az olduğunda yavrularını kendi etiyle beslediği gözlenen akbaba ana ilgisinin de sembolüdür (Wilkinson, 2011, s. 59).

Turna kuşunun ise dikkatli hareketleri Asya'da inceliği temsil ederken Çin'de ise ölümsüzlükle eş anlamlıdır. Uyanıklık sembolü olarak da görülmüştür. Mısır Mitolojisi'ndeki çift başlı turna bolluk ifade etmektedir. Göbekli Tepe'de turna kuşu da tasvir edilmiş olup bu anlamları düşündürmek için yapıldığı tahmin edilmektedir (Wilkinson, 2011, s. 59).

Göbekli Tepe'de 43 nolu dikili taşta bulunan kuşlardan hareketle kuşların uçma yetenekleri onları sembolik olarak cennetle yeryüzü arasındaki haberleri getirdiklerine inandırmaktadır. Uçmanın, fiziksel sınırları aşmak anlamının yanı sıra kuşların ruhları da temsil ettiği düşünülmektedir. Mısır sanatındaki kuş başlı tanrılar insan doğasının ruhani, dini, tanrısal gibi yanlarını simgeler.

Geleneklerde ise kuşların bilgelik, zekâ ve çevik düşünceyle bağlantılı oldukları kabul edilmiştir. "Küçük bir kuştan aldım haberi." sözü ise kuşların sır söylediğine dair eski bir inançtan gelmektedir (Wilkinson, 2011, s. 58).

Şekil 10: D kült alanında 43 numaralı dikili taş

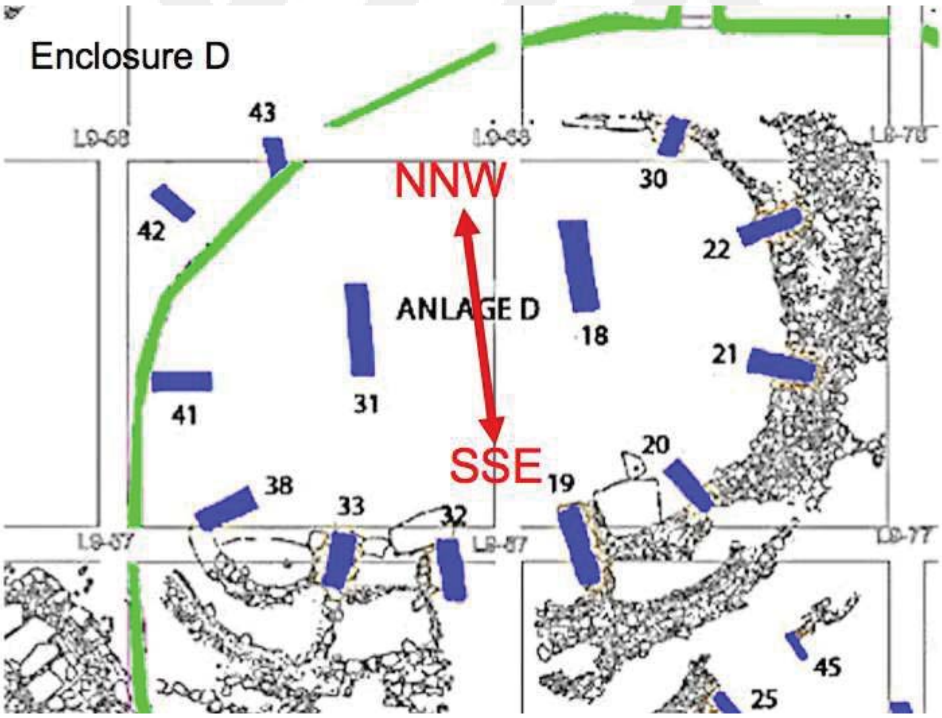
Kaynak:
https://www.google.com/search?q=g%C3%B6bekli+tepe+43+numaral%C4%B1&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjL6Mb8o7jfAhUP3qQKHQRjCrUQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgrc=1uDourZ52BRRNM: [24.12.2018].

Şüphesiz Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde en dikkat çeken arkeolojik buluntular, Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresine tarihlendirilen dairesel kült alanlarıdır. Bu kült alanlarının dört tanesi, tepenin güney yamacı denilen ana kazı alanında bulunmakta olup A, B, C, D gibi alfabetik isimlendirilmektedirler. Dikkat çekici bir şekilde bu kült yapıların hepsinin belirli bir süreden sonra bilinçli olarak taş ve toprak gibi karışık malzemelerle doldurulup adeta bir mezarı düşündürecek biçimde kapatıldıkları tahmin edilmektedir.

Ne var ki; kült yapılarının net olarak ne kadar zaman sonra taş ve toprak benzeri malzemelerle dolduruldukları henüz saptanamamıştır (Notroff vd., 2015, s. 54).

Neolitik Dönem'de gerçekleşmiş olduğu bilinen cesetlerin etlerinin ayrıştırılması kültünün, Klaus Schmidt'e göre Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde de görüldüğü düşünülmektedir. Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'deki büyük kült yapılarını, Zerdüştlük diye bilinen ve yakın bir geçmişe kadar İran, Ermenistan ve Hindistan'da gelişmiş olarak görülen dinin cenaze adetlerinin bir parçası olan 'Sessizlik Kulelerine' benzetmektedir. Ölüler, toplumda uzağa dairesel taş kulelerin tepesine konulurdu. Akbabaların gelip kulelerin üstüne konan cesetlerin etlerini ayrıştırırdı. Cesetlerden geriye kalan kemiklerin de son olarak defin için toplanmadan önce güneşte kireçlenmesine müsaade edilirdi (Collins, 2017, s. 137).

Şekil 11: D Kült Alanı

Kaynak: https://www.google.com/search?q=canew+upper+mesopotamia+chart&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiq8Y3j8pHdAhWJliwKHUk6AN0Q_AUICigB&biw=1366&bih=662#imgrc=LKnxS0mHrD45WM: [29.08.2018].

Görgü tanıklarına göre, önce akbabalar, daha sonra hiyerarşik bir sırayla kuzgunlar, şahinler ve kargalar cesetten paylarını alırlardı. İnsanın başı ruhunun merkezi olarak kabul edilirdi. Ruh (baş) vücuttan ayrıldığı için ceset de ruhsuz olarak tasvir edilmektedir.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde de T şekilli dikili taşların bazılarında, başsız insan bedeni tasvirinde, baş motifinin bilinçli olarak yapılmadığı ve akbaba kültünü vurgulamaya çalıştıkları düşünülmektedir (Collins, 2017, s. 138).

2.5. GÖBEKLİ TEPE'DE DİNSEL OTORİTE VE YERLEŞİK HAYAT DÜŞÜNCESİ

Göbekli Tepe'nin keşfinden önce, uygarlaşma sürecinin insanların yerleşik düzene geçmesiyle tarımı bulup tarımla ilişkilendirdikleri din sistemiyle ilişkili olduğu biliniyordu. Yani insanların ilk önce yerleşik sisteme geçip tarımı keşfettikten sonra yerleşik düzene geçip kült alanları inşa ettikleri bilinmekteydi. Günümüzden hemen hemen 12 bin yıl öncesinde yaşayan avcı-toplayıcı insanlarca inşa edilmiş olan Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde, şimdiye kadar yerleşmeye ait herhangi bir yapıya ulaşılamamıştır (Çakmak, 2014, s. 60).

Sıra dışı buluntularla Göbekli Tepe'nin dinsel/kutsal bir merkez olduğu düşünülmektedir. Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz ilk ve orta evresi olan MÖ 10 bin 500-8 bin 600 yıllarına tarihlendirilebileceği önerilmektedir. Göbekli Tepe bir yerleşim alanı değildir. Göbekli Tepe'de kutsal mekânın boyutları da buranın yöredeki dinsel faaliyet merkezlerinin en büyüğü olduğunu düşündürmektedir. Göbekli Tepe, sadece törensel amaçlar maksadıyla tasarlanmış bir mekândır. Ana özelliklerini ise antropomorfik (insansı) T şekilli dikili taşlar oluşturmaktadır (Uludağ, 2019, s. 7).

Son avcı insan topluluğu, üretici duruma ve yerleşik yaşama geçişi barındıran büyük dönüşümü, Göbekli Tepe'de bir araya gelerek kültür ateşini yakarak günümüz medeniyetinin hikâyesini MÖ 10 bin, günümüzden ise 12 bin yıl önce yazarak gerçekleştirdiler.

Göbekli Tepe'de ortak bir inanç çevresinde bir araya gelerek, inşa etmek maksadıyla örgütlenmiş avcılar, soyut ve teknik düşünce kapasiteleri ile çağına göre mükemmel ve hayranlık verici bir mimari meydana getirmişlerdir. Pek çok kişi ise kült alanlarını uzaylıların ya da Atlantisvari oldukça gelişmiş bir medeniyetin yaptıklarını düşünmektedir (Eldener, 2018, s. 29-30).

Göbekli Tepe'yi inşa edenlerin avcıların sanatsal faaliyetleri, organizasyon yetenekleri ve soyut düşünme kapasiteleri hayret verici ve olağan dışı durumdadır (Eldener, 2018, s. 35).

Göbekli Tepe'de sürdürülen kazı çalışmalarından sorumlu Alman Arkeolog Klaus Schmidt, Neolitik devrimin, bazı arkeologlarca 'altın üçgen' diye bahsettiği bölgenin bir kısmında bulunan Türkiye'nin Güneydoğusunda yer alan Göbekli Tepe'deki anıtsal yapıların sonucunda meydana geldiğine inanmaktadır. Klaus Schmidt, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült yapılarının yapımında ve bakımında bulunan yüzlerce insanın, mahalli (yerel) olarak var olan besin kaynaklarını kısa zaman içerisinde tükettiklerini savunmaktadır. Söz konusu yüzlerce insan kitlesine boy (klan) toplantıları ve çeşitli tören etkinliklerinden dolayı kült alanlarının bulunduğu Göbekli Tepe'ye gelen binlerce 'hacı' da ilave olunca farklı ve daha çok besin kaynaklarına olan ihtiyacın gerekliliği anlaşılmıştır. Bu yüzden geçim için tarım, buğday ve çavdarın yabani çeşitlerinin ehlileştirilmesi hızlanmıştır. Bu bölgenin avcı-toplayıcı insanları, sonraki süreçte Neolitik Dönem'in ilk köy ve kasabalarını oluşturdukları, kalıcı mekânlarda yerleşik ziraatçılara ve konargöçer çobanlara dönüştükleri tahmin edilmektedir (Collins, 2017, s. 16).

Göbekli Tepe kült alanlarının çatılarının olup olmadıkları henüz tespit edilememiştir. Neolitik Çağ'da bu bölgede yaşayan insan topluluklarına ya da kabilelere ait totemleri temsil eden dikili taşlar o dönem insanının Tanrı inancına sahip olduğu düşüncesini kesinleştirmiştir. Kazılarda ele geçen bazalt kaplardan, işlenmiş çakmak taşlarından Neolitik Dönem insanlarının kalıcı olarak olmasa da geçici bir zaman Göbekli Tepe'de yaşadıklarını göstermektedir (Kürkçüoğlu, 2005, s. 25).

Bu noktada ‘hacı’ kavramının tarihçesine ve önemine detaylı değinmek son derece önem arz etmektedir. Hac, sözcüğü İbranice’de ‘hag’ biçimindedir. Bayram manasına gelen bu sözcük, bir şeyin çevresinde dönmek, dolanmak anlamındaki ‘hvk’ kökünden türemiştir.

İbranice’den başka Aramice’de ve Sabii dilinde de bulunmaktadır. Sözcüğün asıl manasının bir şeyin çevresinde dönme, dolaşma ve halka oyunu olduğu ancak daha sonra bayram anlamını kazandığı ifade edilmektedir.

İslam’dan önceki dinlerde haccın temelinde ulûhiyetin (Tanrılık vasfı) herhangi bir mekânda tecellisi (görünmesi) inancı yatmakta olup böyle bir mekânın gizemli ve korkutucu oluşu ise kutsallık unsurudur. Kutsal yerler insanlar tarafından seçilmemiş bilakis keşfedilmiştir. Kutsal bölümler genelde çit, duvar veya taşlarla diğer yerlerden ayrılır. Bu ayırma işi ise o bölgede sadece kutsallık belirtisinin olduğunu göstermediği gibi kutsal olanı kutsal olmayandan ayırdığı için de insanları herhangi bir önlem almadan içeriye girmenin tehlikesinden de korur. Mabedin ya da evlerin eşiğinin önemi buradan kaynaklanmaktadır. Kutsal yer kavramı ve ziyareti tarih süresince inançların hepsinde bulunmaktadır. Kabileci, ulusal ve evrensel dinlerin tamamında kutsal kabul edilmiş yerlerin ziyareti söz konusu olmuştur. Yakındoğu’da MÖ 2000 yıldan beri hac yerleri bilhassa vahalarda ve şehir kültürünün bulunduğu yerlerde bir biçim kazanmıştır. MÖ ikinci bin yılın üçüncü çeyreğinde Babilonya’da Nippur, Asur’da Ninova kutsal ziyaret mekânlarıydı. Mari tabletlerine göre MÖ XVIII. yüzyılda ise Harran’daki Sin ve Qatna’daki Belit-Ekalli Tapınakları kutsal kabul edilen tanınmış ziyaret yerleriydi. Sümerler’den beri hac için kutsal kabul edilen güzergâhlar bulunmaktaydı. Hititler’de kral, başrahip olarak her sene kışın krallığın büyük ibadet merkezlerini ziyaret etmişlerdir. Eski Çin’de bilinen ilk hac merkezleri; T’ai-shan, Hua-shan, Hêng-shan, Non-yu-shan ve Sung-shan isimlerini taşıyan beş dağ idi. Taoistler ve Budistler bu dağların üzerlerinde tapınaklar yapıp bu mekânlar zamanla çok önemli hac merkezleri olmuştur. Hinduizm’de de hac ibadeti bulunmaktadır. Budizm’de hac ziyareti ise Buda’ya özgü yerlerle ondan kalanların yer aldığı mekânlara yapılır. Budizm’de hac ile ilgili en eski belgeler Kral Aşoka’nın fermanlarında yer almaktadır (Harman, 1996, s. 382).

Japon inançlarına göre de dağlar Tanrıların yurdu kabul edilir. Bu yüzden dağ tepeleri yüzyıllardan beri hac yeri olarak ziyaret edilirdi. MS VIII. yüzyıldan beri de Budist ibadet yerleri olarak dağ tepelerinin ziyaret edildiği belirtilmektedir. Japon geleneğinde ayrıca hem Şinto'ya hem de Budizm'e özgü çeşitli hac mekânları bulunmaktadır. Japonlar'ın 'junrei' diye ifade ettikleri hac, çeşitli mekânlardaki ziyaret yerlerinin belirli bir sıra dâhilinde gezilmesidir. Bir başka hac şekli de sadece tek bir yere yapılan hacdır.

Helenist-Roma dönemine kadar Mısır dininin her aşamasında hac ibadeti bulunmaktaydı. Yukarı Mısır'da, Abdu (Abdias) önceleri bir ziyaret yeri iken sonraları Amon vahası (Siva) önemli bir hac mekânı olmuştur. Suriye'de Byblos, Aphaka, Tyr, Heliopolis (Ba'lebek) ve bilhassa Hierapolis önemli hac yerleriydi.

Romalılar döneminde pek çok yabancı uzak yerlerden bu mekânları ziyarete gelmekteydiler. Hierapolis'e gelen her erkeğin saçlarını ve kaşlarını kestikten sonra şehre girme kuralı vardı. Bir tapınağın ya da kutsal taşın çevresinde dönmek, İslam öncesi Araplar'da da görülmekteydi. Yahudiler ise hac, ulus olmalarıyla kurumsallaşmış olup erkeklerin üç bayramda Kudüs'e gitmeleri istenmiştir. Yahudilikte hac yerleri üç grupta toplanmaktadır. Hz. Musa şeriatından önce yaşamış önemli insanların başlarından geçmiş olaylarla alakalı olarak Eski Ahid'de (Tevrat) belirtilen yerler sonraki süreçte İsrail dini için özel mekânlar olarak kabul edilmiştir (Harman, 1996, s. 383).

Yeni Ahid'de (İncil) haccın önemi ve manası pek açık değildir (Harman, 1996, s. 384).

İslami kaynaklarda haccın, Hz. Âdem dönemine kadar uzanan tarihi bir geçmişinin olduğu belirtilmektedir (Özaydın, 1996, s. 386).

Hac, İslam inancına göre Zilhicce ayında Mekke'ye giderek Allah'ın evi sayılan Beytullah'ı (Kâbe) görmektir. Kâbe, Müslümanlığın kutsal yeri olarak kabul edilmektedir. İslamiyet'ten önce de Kâbe'nin bulunduğu yerde çeşitli dinsel törenler yapılmıştır. Hıristiyanlar'da Kudüs, Eski Mısır'da Amon Tapınağı, Antikçağ Yunanlılarda Delphoi Tapınağı, Hint Budacılarda Benares kenti vb. yerler birer hac mekânlarıydı. Hac sadece İslam'da dinsel bir zorunluluk olmuştur (Hançerlioğlu, 1975, s. 221).

Kutsal yer ifadesi ve kutsal mekânların ziyareti tarih süresince bütün inançlarda görülmüştür. Kutsal yerleri ziyaretin nedeni, o mekânın kutsallığının sunacağı maddi, manevi ve ahlaki faydaları almaktır. Kabileci, ulusal ve evrensel dinlerin tamamında kutsal kabul görmüş yerler ve bu yerlerin ziyareti söz konusu olmuştur. Yakın Doğu coğrafyasında MÖ 2000'den beri hac yerleri bilhassa vahalarda ve şehir kültürünün yer aldığı mekânlarda ortaya çıkmıştır (Erbaş, 2015, s. 39).

Yukarıdaki bilgiler ışığında haccın inançla ilgili olduğu ve hemen hemen tarihin her döneminde var olduğu görülmektedir. Göbekli Tepe'ye de Neolitik Dönem'de yaşayan insanların yılın belirli zamanlarında Tanrı'ya minnettarlık ya da Tanrı'dan yardım istemek maksadıyla yapılan hac ibadeti (ziyaret) için gelmiş oldukları tahmin edilmektedir. Göbekli Tepe'de devamlı olarak yaşayan insanların, ibadet alanlarını koruduklarına inanılan kutsal günler dışında da kült alanlarının yapılma faaliyetlerini yürüten ve liderlik yapan dinsel bir sınıfın varlığından bahsedilebilmektedir. Ayrıca bu dinsel sınıfın, önemli dinsel günlerde, büyük toplantılarda, şölenlerdeki törenleri de yönettiği tahmin edilmektedir. Yakındoğu'daki bazı avcı-toplayıcı insanların yerleşik düzene geçerken bazılarının ise göçebe hayatlarını devam ettirmeleri toplum içindeki belirli bir grup insanın sabit kutsal alanlar oluşturmasıyla da açıklanabilir. Henüz insanların toplu halde yaşamadığı ve şehirlerin inşa edilmediği bir devirde bulunan Göbekli Tepe, insanları şaşırtmıştır. Çünkü Göbekli Tepe'de yaşanılanlar, oldukça hayret verici şekilde grup içi bir organizasyonun varlığını kanıtlamıştır (Özdöl, 2011, s. 192).

Göbekli Tepe'deki kült alanlarında yer alan hemen hemen 10 tona varan T şeklindeki stilize dikili taşları taşımak için yaklaşık 525 erkek gücüne ihtiyaç duyulduğu tahmin edilmektedir. Nadir rastlanan bazı taşların ağırlıkları ise 50 tona varabilmektedir. Bu durum da Antik tapınaklarda büyük grupların çalıştığını göstermektedir. Kazılardan anlaşıldığına göre ise, Göbekli Tepe'yi inşa edenlerin bir zaman sonra kült alanlarının üzerlerini toprakla kapatarak başka kült alanları inşa ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise, henüz bilinmiyor.

Kült alanları yaparken organize olmaları, toplu hareket etmeleri, bu mabetleri gömmeleri, Neolitik Dönem insanlarının iş birliği yaptıklarının göstergesidir. Yapıların inşa edilme süreçlerinden inşa edildikten sonraki sürece kadar Göbekli Tepe'de çalışan veya bulunan insanların yönetimini ve ölü gömme eylemlerini bazı bilim insanları; ancak ayrıcalıklı, güçlü ve katı bir dinsel tabakanın varlığıyla mümkün olabileceğini savunmaktadırlar (Özdöl, 2011, s. 193).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde ortaya çıkarılan kült yapılarındaki T şekilli dikili taşlar, gösterişli ve işçilik yönünden Neolitik Dönem için fevkalade buluntular olarak değerlendirilmektedir. Neolitik Çağ'da son avcı-toplayıcı toplulukların sosyal tertipleri konusunda da mükemmel eserler sunan Göbekli Tepe, Neolitik Çağ'da yaşayan insanların ortaklaşa kült alanıdır. Göbekli Tepe kült alanlarında bulunan kireç taşından yapılmış stilize yekpare T şekilli dikili taşlar, Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresinde, Neolitik Dönem insanlarının inanç dünyası, sosyal yapısı ve yaşam şekli hakkında eski düşüncelere yeni bir boyut kazandırmıştır (Özbaşaran vd., 2011, s. 7).

Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresindeki şölenlerin varlığına dair en ilginç buluntular Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde görülmektedir. Zira Göbekli Tepe'deki kült alanlarında, ana kayaya oyulmuş yüzlerce havan tespit edilmiştir. Klaus Schmidt ve ekibi, ana kayaya oyulmuş bu havanların bira mayalamak maksadıyla kullanılmış olabileceklerini düşünmektedirler. Ayrıca kült yapılarının birçoğunda yoğun olarak hayvan kemiklerini barındıran toprak dolgulara da rastlanılmış olup bu dolguların bilinçli bir şekilde doldurulduklarıanlaşılmıştır. Klaus Schmidt, bu dolguların içeriği için de şölen kalıntıları olabileceğini savunmaktadır. Ancak Brian Hayden, Göbekli Tepe kült alanlarında bulunan anıtsal dikili taşların, bazı gizli topluluklarca yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Bu toplulukların ellerinde oldukça büyük bir nüfuzun ve zenginliğin olduğu ve Göbekli Tepe'deki gibi ihtişamlı yapıları yapacak tek topluluğun olduğu tahmin edilmektedir. Göbekli Tepe'nin uzak ve kült alanlarının yarı gömük bir biçimde bulunması ise bu topluluğun sergilediği ritüellerin sırlı oluşuyla açıklanabilir. Güçlü ve zengin olan bu tür toplulukların, bazen sadece kendi üyeleri bazen de toplumun büyük bir kesimi veya anıtsal yapıları yapan ustalar için dönemsel şölenler tertiplemiş olabilecekleri de düşünülmektedir (Hayden, 2015, s. 87-88).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin yaklaşık 80 kilometre kuzeydoğusunda yer alan ve sönmüş bir volkanik dağ olan Karacadağ'ın yamaçlarında günümüzde dahi yetişebilen 'einkorn' diye bilinen yabani tahıldan 68 modern tahıl çeşidinin türediğine dair keşif, Türkiye'nin Güneydoğu'sunda, avcılık ve toplayıcılıktan yerleşik ziraatçılığa geçişi kanıtlar niteliktedir. Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden görevli Klaus Schmidt, Göbekli Tepe kült alanının, Neolitik devrimin doğduğu ilk önemli merkezlerden biri olduğuna ve günümüzdeki uygarlığın tarihinin de bu noktadan başladığına inanmaktadır (Collins, 2017, s. 17).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, Neolitik Dönem insanlarının küçük gruplar şeklinde avcı toplayıcı ya da yarı göçebe diyebileceğimiz durumda yaşadıkları çağda ortak bir amaç uğruna yüzlerce insanı bu merkeze toplayıp güçlü bir dinin merkezi olarak değerlendirilmiştir. Göbekli Tepe, bulunmadan önce; insanların ilk önce yerleşik hayata geçip sonraki süreçte tarım ve dinsel inanç merkezler yaptığı şeklinde bir düşünce mevcuttu. Ancak; Göbekli Tepe bulunduktan sonra, insanların ilk önce inanç merkezleri inşa ettikleri daha sonra tarımı keşfedip yaptıkları kült merkezleriyle beraber yerleşik yaşama geçtikleri bilimsel olarak anlaşılmıştır (Çakmak, 2014, s. 61).

2.6. GÖBEKLİ TEPE'DEKİ DİNSEL MOTİFLER, SİMGELER VE ANA TANRIÇA KÜLTÜ

Göbekli Tepe 300 metre yüksekte ancak suyun olmadığı bir merkezdir. Bu tepede geçici de olsa niçin yaşadıkları henüz bilimsel netlik kazanamamıştır. Ancak Göbekli Tepe'nin bölgede yaşayan insanlar tarafından dinsel tören ve tapınmalar maksatlı düzenli ziyaret edilen bir buluşma yeri olduğu tahmin edilmektedir. Kazının ilerleyen safhalarında elde edilecek bilgilerle insanların Göbekli Tepe'de ne kadar kaldıkları, neler yaptıkları, ne kadar insanla bu kült alanlarını yaptıkları gibi birçok sorunun cevaplanabileceği düşünülmektedir (Kürkçüoğlu, 2005, s. 25-26).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan T şekilli dikili taşların yatay bölümleri, insan başını; dikey bölümünün ise insan bedenini temsil ettiği yapılan yorumlar arasındadır. Bu T şekilli dikili taşların stilize insan betimlemeleri olabileceği ve belirli bir grubu temsil ettiklerinin yanı sıra T şekilli dikili taşların üzerlerinde bulunan giysi motiflerinin de rahiplere özgü bir harmaniye (pelerin) benzetildiği düşünülmektedir.

Ayrıca T şekilli dikili taşların, kötü ruhları, ataları veya tanrıları betimledikleri düşünülmekte ise de bu konu, şu ana kadar kesinlik kazanamamıştır. Dikili taşlarda bulunan hayvan tasvirlerinin de dikili taşları muhafaza etmek maksatlı bir çeşit bekçi tasavvuru olduğu tahmin edilmektedir.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresinde, hayvanların da insanların manevi dünyalarında önemli bir yerinin olduğunu kanıtlamıştır (Mutluay, 2011, s. 60).

Göbekli Tepe'de T şekilli dikili taşların uzunlukları 3-5 metre arasında değişmekte olup ağırlıkları ise yaklaşık 10 tondur. Ayrıca dikili taşların simetrik bir düzen dâhilinde yerleştirildikleri de görülmektedir. Dikili taşlarda antropomorfik (insansı) anlamlar açıkça gözükmektedir. T şekilli dikili taşların yatay kısımları insan kafasını, dikey kısımları ise insan gövdesini tasvir etmektedir (Uludağ, 2019, s. 5).

Günümüzden neredeyse 12 bin yıl önce yaşamış Neolitik Çağ insanları, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan T şekilli stilize yekpare dikili taşların üzerlerinde yaptıkları semboller, hayvan kabartmaları ve dönemine göre mükemmel denilebilecek mimarisiyle bildiğimizden çok farklı bir Taş Devri topumu olduklarını kanıtlamışlardır (Luckert, 2016, s. 11).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan bazı T şekilli dikili taşlarda soyut semboller denilebilecek kabartmalar da mevcuttur. Oldukça yüksek bir bilinçle bu, soyut sembollerin yapılmış olması Neolitik Dönem insanının sahip olduğu yüksek bilinç seviyesini ve düşünce derinliğini açıkça göstermektedir.

Soyut semboller ve hayvan kabartmaları, tanrıların sembolü, tanrılar için kutsal sayılan hayvanın kabartması, öbür dünyanın betimlemesi ya da Neolitik Çağ insanının sonraki nesillere anlatmaya çalıştığı mitolojik hikâyelerinin de olabileceğini düşündürmektedir. Bu sembollerin ve hayvan kabartmalarının Neolitik Dönem'de yaşamış son avcı-toplayıcı insan topluluklarının yüksek bilincini ve derin dünya görüşünü kanıtlamaktadır (Göler, 2016, s. 63).

Göbekli Tepe'deki T şeklindeki dikili taşlarda, oldukça zengin bir sembolizmden bahsedilebilir. Bu sembolizm, geç dönemdeki mitolojilerde rastlanılan mitolojik yaratıkların aksine direkt olarak, o dönemde bu bölgedeki hayvanlarla ilgili tasvirler gösterilmiştir. Bu hayvanlar sayıca çoktur ve hayvan tasvirlerine baktığımız zaman aslan, tilki, boğa, yaban domuzu, yılan, örümcek, kurbağa ve çeşitli kuşlar bulunurken memeli hayvanların motifleri arasında ise cinsiyetleri ayırt edilenlerin tamamının erkek olduğu görülmektedir. Göbekli Tepe'de görülen zengin hayvan motiflerine bakılınca daha çok yılan motifi ile karşılaşılmaktadır. İlk anıtsal inanç merkezi olarak belirlenen Göbekli Tepe'de, baskın biçimde yılan motifinin olması semavi dinlerin kutsal kitaplarındaki belirtilen insanın cennetten kovulması ile yılan münasebetini akıllara getirebilmektedir (Çakmak, 2014, s. 61).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan T şekilli dikili taşlarda yer alan hayvan kabartmalarının ve sembollerin ne anlam ifade ettiğini ve bu kült alanlarında ne tür ritüellerin gerçekleştiğini keşfedebilmek çok zordur. Dikili taşlardaki sembollerin, klan (boy) totemleri ya da Neolitik Dönem tanrılarının tasvirleri olabileceği de düşünülmektedir. Ne var ki Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde, bir 'ana tanrıça' yoktur. Kabartmalardaki hayvanların hepsinin erkek cinsiyette oldukları ve bulunan bir insan figürünün de penisinin ereksiyon durumunda olduğu gözlemlenmiştir. Kuzey Suriye'de bulunan Jerf el Ahmar ve Göbekli Tepe'de meydana çıkan dini düşünceler; sağlık sembolü, doğurganlık ve üremeden çok, yabani tabiattan kaynaklı korku ve tehlikelerdir (Luckert, 2016, s. 78).

Yılan motifi, T şeklindeki dikili taşlardan birisinde, sarmal biçimde ilerleyen yılanların, karşısında keçi olduğu tahmin edilen başka bir hayvan motifine doğru ilerledikleri görülmektedir. Bu olaydaki örgüye, Anadolu ve Doğu mitolojisinde oldukça fazla rastlanmıştır. Hatta Hititler'de bir büyü ritüelini meydana getiren kötü güç ve büyülerin koyun veya bir keçiye aktarılması ve bu hayvanın yaşadıkları köyün dışına çıkartılması suretiyle var olan uğursuzluğu kovma büyüsüne de benzetilmektedir.

Göbekli Tepe'deki sembollerin Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinden binlerce yıl sonra görülen değişik coğrafyalardaki insanlarla çeşitli şekillerde bağlantılı olması kullanılan sembollerin, motiflerin aynı kompozisyonlarda görülebilmesi birbirlerinden uzak olan bu dinler ve kültürler arasında bağlantı olabilir yorumunu düşündürmektedir. Konya'da bulunan Çatalhöyük'teki kadın vurgusunun aksine Göbekli Tepe'de baskın olarak erkek motif fazlalığı ilgi çekicidir. Kazılarda ele geçirilen insan şekilli heykellerden bazısının erkek olduğu ve cinsiyetleri tespit edilebilen hayvan kabartmalarının da tamamının erkek olduğu kesindir.

Kadın heykellerin varlığı kanıtlanmamakla birlikte T şeklindeki dikili taşların sadece bir tanesinde bir kadının doğum sahnesi bulunmuştur. Sözü edilen T şeklindeki dikili taş Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir (Çakmak, 2014, s. 62).

Yukarıda sözü edilen kadın doğum sahnesi kabartmasında görülen ancak bazılarının çocuk ayağı diye nitelendirdiği bilgi için 36 yıllık kadın doğum uzmanı Dr. Feryal Yıldız Özyol ile yaptığımız saha incelemesinde, doğum sahnesinde görülen çocuğun iki ayağı diye nitelendirilenin aslında doğuma yardımcı olan iki el olduğunu belirtmiştir. Kadın doğum sahnesinin yer aldığı kabartmanın da dilek ağacının çok yakınında çıkması ve yine yöre insanları ile yaptığımız saha araştırmalarında bir zamanlar çocuk sahibi olmak için dua ve kurban kesmek için gelinen ziyaretle yan yana olması anlamlıdır. Buradan hareketle birtakım ritüellerin jenerasyonlar (kuşak, nesil) veya kültürel kodlar aracılığıyla günümüze kadar devam ettiğini göstermektedir.

Ritüellerin 12 bin yıl önce arkeolojide Bereketli Hilal'in tam orta noktası diye kabul edilen Göbekli Tepe'de var olduğunu ve bir gizem gibi devam ettiğini de düşündürmektedir (Yıldız Özyol, Kişisel görüşme, 03 Mart 2019).

Avcı insanların çoğunun totemi, avcıların örnek aldığı ve tanrı diye gördüğü insandan daha güçlü olan yırtıcı hayvanlardı. Totem tanrıları, hayvanların efendileri olarak da kabul edilirdi. Şamanlar avcı-toplayıcı yaşayan toplumlarda seçkin sınıfı oluştururdu. Pek çok tanrı ya da totemle temas halindeydiler. Sağlık sorunlarında ve avcıların yiyecek arayışında Şamanlardan yardım istenirdi (Luckert, 2016, s. 41).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan T şekilli dikili taşların üzerlerinde bulunan, alçak kabartma tekniğiyle yaptıkları hayvan kabartmalardan ve çeşitli sembollerden bir şeyler anlayabilmemiz için Neolitik Çağ'da, T şekilli dikili taşları yapan heykeltıraşların totemlerini ve dini algılama şekillerini bilmemiz gerekir. Taşa oyulan şekiller, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Göbekli Tepe'den, çok daha önce var olan bir faaliyetti. Taşa oyulan şekil faaliyetinin Göbekli Tepe'de kültürel ve dini gelenekten kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir (Luckert, 2016, s. 42).

Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresinde, Jerf el Ahmar (Kuzey Suriye) yerleşiminde de insan kurban etme ve yamyamlık amaçlı kullanıldığı tahmin edilen yapılara ulaşılmıştır. Jerf el Ahmar'da, Göbekli Tepe'de bulunan kült alanlarındaki gibi zemin planları ve yapılar mevcuttur. Bu yapılarda yer alan bazı anıtsal dikili taşların altında bulunan ateş çukurlarının birisinde pişmiş insan kafalarına ulaşılmıştır. Neolitik Dönem'in Çanak Çömleksiz evresinde ilerleyen süreçlerde evcilleştirmeye ve şölenlere ait sağlam deliller bulunmuştur. Ülkemizde evcilleştirme ve şölenlerle ilgili en kesin bilgi Çatalhöyük'tedir. Çünkü burada çok miktarda hayvan kemikleri ve yabani boğaların da bulunduğu şölenlerle ilgili buluntulara ulaşılmıştır. Ayrıca Çatalhöyük'te bazı evlerin duvarlarına, yabani sığırlara ait kafatasları, sıvanarak geometrik motiflerle süslenmiş şekilde yerleştirilmiştir.

Günümüzde Güneydoğu kabile bölgelerinin birçoğunda da benzer bir durum görülebilmektedir. Bundaki maksadın ise, hayvanların öldürülerek tüketildiği şölenlerin hatırlanmak olduğu düşünülmektedir. Rom Adams ise hayvanları simgeleyen bu öğelerin, kültürlerinde en önemli ve değerli maddi öğeler olduğunu düşünmektedir. Bu türden öğelerin teşhir edilmesi, şöleni tertipleyen aile reisi ve soyunun güçlülüğünü toplumda herkese göstermek ve bu durumu hatırlatmaktır (Hayden, 2015, s. 88).

Şekil 12: Ruh Deliği

Kaynak: https://www.google.com/search?q=g%C3%B6bekli+tepe+43+numaral%C4%B1&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjL6Mb8o7jfAhUP3qQKHQRjCrUQ_AUIDigB&biw=1366&bih=657#imgrc=z5OClbnvyvQ_HM: [24.12.2018].

C ve D kült alanlarında bulunan T şekilli dikili taşlar gökyüzünde en parlak yıldız olan Deneb'in Göbekli Tepe'yi inşa eden Neolitik Dönem insanlarının zihinlerinde bıraktığı etkinin yanı sıra bu insanların burayı doğum, ölüm ve yeniden doğuş ritüellerinin gerçekleştiği yer olarak kullandıklarını kanıtlamaktadır.

T şekilli dikili taşlardaki delikleri Neolitik Dönem'de burayı inşa eden insanların hem evren ve evrenin genel düzeniyle ilgili olan kozmik doğumla hem de doğumdan önce, oradan gelip öldükten sonra tekrar oraya dönen insan ruhunun yaratılışıyla bağlantı kurarak öbür dünyaya girmek için kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bununla ilgili olarak Göbekli Tepe'deki Şamanların kendilerinden geçerek vecit anında belki de cenine dönüşerek gökyüzünde en parlak yıldız olan Deneb'le ve Samanyolu'ndaki Büyük Yarık ile ilk yaradılışın kaynağı olan kozmik rahime gireceklerine de inanmış olabilecekleri tahmin edilmektedir (Collins, 2017, s. 155).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan T şekilli dikili taşların bazılarının delikli oldukları görülmektedir. Bu delikli dikili taşlar, farklı maksatlar için kullanılmıştır. Taş halka kültü, eski dönemlerde pek çok inançta ve toplumda görülmüştür. Hindistan'da delikli taştan geçen insanın yeniden doğduğuna ve güneş motifiyle gösterilen bu delikli taştan ruhların farklı boyuta girdiği dünyanın kapısı olduğuna inanılmaktadır. Bu taşların kapısına, kurtuluş kapısı denilmektedir. İngiltere'nin bazı yerlerinde ve Kıbrıs'ın güneybatısında bulunan Paphos'ta çocuğu olmayan çocuk sahibi olmak isteyen bazı kadınların kutsal bilinen delikli taştan geçerek çocuk sahibi olacağına inanılmaktaymış. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde bulunan taş halkanın ve delikli taşların da farklı dünyalara ve boyutlara açılan bir kapı ya da kötülüklerden, hastalıklardan koruyan taşlar olabileceği tahmin edilmektedir (Göler, 2016, s. 65).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde bulunan kült alanlarındaki T şekilli dikili taşların bazılarının üzerlerindeki ellerin ve etollerin (omuz askısı), törende kullanılan teçhizatlardan oldukları ve bu kült alanlarının gizemini temsil ettikleri düşünülmektedir (Luckert, 2016, s. 101).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kazı çalışmaları, Şanlıurfa'daki plastik sanatların bulunduğu yeri belirtmesi bakımından son derece önemlidir. Plastik sanatların Şanlıurfa'daki tarihi geçmişi, Neolitik Dönem'e dayanmaktadır. Bu çağdaki plastik sanatlarla ilgili bilgiler, yapılan arkeolojik kazılara dayanır. Arkeolojik kazılar neticesinde bulunan eserler ve bulgular ışığında, tarihi geçmiş, sosyal yaşantı ve sanatsal durum hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Göbekli Tepe kazılarında bulunan resim ve heykeller için Harald Hauptmann; Erken Neolitik Dönem'e ait Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi, şimdiye kadar bilinen Neolitik Çağ buluntu yerlerinin aksine, Germuş Dağları'nın yakınlarında 800 metre yüksek noktadaki konumu ve kült yapılarının göz alıcı kuruluş yeri ve buluntularıyla Göbekli Tepe'nin özel bir anlam taşıdığını ve organize, yeni bir yerleşim tipi oluşturduğunu söylemiştir. Göbekli Tepe'nin çapı; 300 metre, tabaka kalınlığı ise 15 metredir. Oval, yuvarlak bazıları da dörtgen olan kült alanlarında T şekilli dikili taşlara dayanan bir yapılanmanın varlığı söz konusudur (Kurtoğlu, 2016, s. 283).

Göbekli Tepe'deki kült alanlarında bulunan T şekilli dikili taşların üzerlerinde çeşitli hayvan kabartmaları bulunmakta olup bu hayvan kabartmalarının, tehlikeleri kovmak maksadıyla kullanılmış bir koruma çeşidi olduğu tahmin edilmektedir. Bununla beraber, bu hayvan kabartmalarının totem sembolü ya da avlarının bereketli geçmesi için tanrılara sunmuş oldukları hayvanların tasvirleri olabileceği de yapılan tahminler arasındadır. Yapılan bu tahminler doğruysa İlk Çağ'da Göbekli Tepe insanlarının iyi av yapabilmeleri için Göbekli Tepe'de yaptıkları bir tür büyü ya da tılsım idi. T şekilli dikili taşların Şamanizm ile de ilişkili olduğu tahmin edilmektedir. Şamanizm, tanrı bilimciler tarafından tüm dinlerin çıkış noktası olarak kabul edilir (Karakaş, 2009, s. 33).

2.7. GÖBEKLİ TEPE HAKKINDAKİ TEORİLER

- Aden Bahçe Görüşü: Almanya'nın ünlü dergilerinden olan Der Spiegel'in 03 Haziran 2006 tarihli yirmi üçüncü sayısında, ilk anıtsal inanç merkezi Göbekli Tepe'nin Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen kayıp Aden Bahçesi'nin olabileceği belirtilmiştir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin Aden Bahçesi olabileceği düşüncesi, Der Spiegel dergisinde yayımlanan yazıdan sonra yayılmaya başladı (Göler, 2016, s. 75).

Aden, yeryüzü cenneti demektir. Tevrat'a göre, Hz. Adem ile Hz. Havva dünya üzerinde Aden veya Eden isimli bir yere indirilmiştir. Allah'ın onlar için seçtiği bu yerin, Fırat ve Dicle Nehirleri'nin kaynaklarından olan bir ırmak tarafından sulandığı söylenmektedir. Ancak Aden'in neresi olduğu kesinlikle bilinmemektedir. Aden, İbranice kır; adn kelimesi ise Arapça oturulacak yer anlamındadır. Aden Bahçesi, cennet anlamında kullanılan bir deyim olup bu cennet göksel değil yersel anlamda bir cennettir (Hançerlioğlu, 1975, s. 14).

Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen Aden Bahçesi ile ilgili çok farklı yorumlar bulunmaktadır. Aden Bahçesi'nin yeri hakkında değişik görüşlerin devam ettiğini belirtmekle beraber Aden Bahçesi'nin yeri çözülememiş bir sır olarak kalmıştır. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült yapılarında bulunan T şekilli dikili taşlar, Aden Bahçesi'yle şekil ve yapı olarak uyuşmamaktadır.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin günümüzden yaklaşık 12 bin yıl gibi eski bir zamana ait olmasının yanı sıra Kitab-ı Mukaddes'te Aden Bahçesi'nin Fırat ve Dicle Nehirleri'nin yakınında olduğunun belirtilmesi bazı araştırmacılarca Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olabileceği düşüncesini benimsetmişse de somut verilerin olmaması ve ilk insan topluluklarının da Göbekli Tepe inşa edilmeden çok önce var olduklarının bilinmesi sözü edilen görüşün geçerliliğini yitirmiştir. Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olabilme fikri ilk zamanlar taraftar bulmuşsa da Göbekli Tepe ile ilgili sağlam bilgilerin elde edilmesiyle de bu fikrin yanlış olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Klaus Schmidt de Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olabilme düşüncesine katılmamıştır (Göler, 2016, s. 77).

- Gözlem Evi Görüşü: İtalyan Arkeoastronom Giulio Magli ve Hindistanlı astronom B. G. Sidhatlı gibi bazı bilim insanları, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin, gözlem evi şeklinde kullanıldığını belirtmişlerdir. Ayrıca yazılı ve görsel medyanın da bu fikri destekler nitelikte çeşitli açıklamalar yapması, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin, bir gözlem evi olabileceğini düşündürmüştür. Göbekli Tepe'deki kült yapıların, gezegen ve yıldızlarla ilişkili olduğu gök cisimlerinin bütün hareketlerini izleyebilmek ve konumlarını belirleyebilmek maksadıyla kullanılmış olduğu fikri hemen hemen tüm antik ritüel alanlar için söylenmiştir.

Eski toplumların astronomisiyle ilişkilerini ve astronominin toplumda nasıl bir etkinin olduğunu tespit etmek için arkeolojik kazılar yapılmıştır. Arkeoastronomi bilimince, eski kült yapıların Ay, Güneş, gezegenler, yıldızlar ve takımyıldızları gibi gök cisimleriyle önemli ölçüde bağlantısı bulunmaktadır (Göler, 2016, s. 78).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki D kült alanında, Akbaba (43 numaralı) kabartmalı dikili taşta, palyaço ayaklı akbaba ve akrep, yaklaşık MÖ 9 bin 500'deki gökyüzünün konumuna benzemektedir. Bu dikili taşta betimlenenin, iki takımyıldızı arasındaki ilişki olduğu tahmin edilmektedir. 43 numaralı dikili taşın, kült alanının ortasındaki ikiz dikili taşlar gibi kuzey-kuzeybatı yönünde olması bilhassa kuğu takımyıldızıyla scorpius yıldızlarının Samanyolu (yıldız kümesi) galaksisinde, Büyük Yarık'ın bağlantısı açısından astronomik işlevine dair bir ipucu oluşturmuş olmalıdır.

Ruhun öbür dünyaya geçebilmesi için dikili taşlara ruh deliği işlevi gören delikler yapmışlar. Bu ruh delikleri, akbaba kültü için ipucu oluşturmaktadır (Collins, 2017, s. 146-147).

Arkeoastronom bilim insanlarına göre, antik megalitik yapıların konumları ve gök cisimlerine göre belirlenip yerlerine yerleştirilmişlerdir. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezini gözlem evi olarak yorumlayan araştırmacılar, T şeklindeki dikili taşların sıralanmalarının ve yönlerinin gök cisimleriyle ilişkili olabileceklerini düşünmektedirler. Giulio ve Magli'ye göre, Göbekli Tepe'deki anıtsal dikili taşlar, Büyük köpek (Kelbülekber) sıralı takımyıldızının en parlak yıldızı olan Sirius (Akyıldız) yıldızını, Robert Schoch'a göre ise Boğa veya Orion (Avcı Burcu) sıralı takımyıldızları, Andrew Collins'e göre ise, sıralı Kuğu takımyıldızının en parlak yıldızı olan Deneb'i gözlemleyecek şekilde konumlandırıldığı belirtilmiştir. Göbekli Tepe veya buna benzer kült alanlarında yer alan anıtsal dikili taşların bazılarının yukarıdaki hesaplarla uyum içinde bulunması, bu anıtsal dikili taşlı kült yapılarının bir gözlem evi olduğunun kanıtı sayılamaz. Kadim toplumların, kült alanları yaparken gökyüzündeki cisimlerin konumlarından yararlanmalarının sonucu olarak değerlendirilebilir (Göler, 2016, s. 79).

Yukarı Mezopotamya'da bulunan Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki T şekilli dikili taşlardan oluşan kült yapılarının inşasında gökteki bazı cisimlerin konumlarından ve hareketlerinden yararlanıldığı söylenilebilir. Ancak Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin tamamının bir gözlem evi olduğunu kanıtlayacak bir kuram bulunmamaktadır. Göbekli Tepe'deki çeşitli kült alanlarının karmaşık yapısı buranın gözlem evinden ziyade çeşitli amaçlar maksadıyla inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir (Göler, 2016, s. 80).

- Babil Asma Bahçelerinin Kalıntısı Görüşü: Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde bulunan ilk kült yapıların radyokarbon ölçümleri yapmak için uygun olmadığından ilk zamanlarda Göbekli Tepe'nin tarihlendirilmesi hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştı. Radyokarbon ölçümler ilk defa 2010'da D kült yapısında karbon tortular ve hayvan dişlerinin üzerlerinde bulunan besinlerin kalıntıları üzerinde yapılabilmiştir.

2011'de ise bitki kalıntılarının üzerlerinde yapılan radyokarbon ölçümler, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinin genel olarak Neolitik Çağ'a ait olduğunu kanıtlamıştır. Kazı başlama tarihi olan 1995'ten çok sonraki bir zamanda yani 2011'de Göbekli Tepe'nin ne zaman yapıldığı kesinleşti.

Göbekli Tepe'nin hangi zaman dilimine ait olduğu kesinleşmeden önce avcı-toplayıcı insanların, etkileyici anıtsal yapıları yapmaları çok uzak ihtimal olarak görülmesi, Göbekli Tepe için farklı görüşlerin çıkmasına neden olmuştur. Bu görüşlerden biri de MÖ 600'e ait Babil Asma Bahçeleri kalıntısı görüşüdür. Bu görüşü destekleyen araştırmacılar Göbekli Tepe'nin tarihlendirilmesinin yanlış olduğunu savunmaktadırlar. Bu görüşü savunan araştırmacılar, bir söylenceye istinaden Babil Kralı II. Nebukadnezar tarafından eşi Kraliçe Amytis'e yaptırdığı, antik metinlerde ismi geçen Babil Asma Bahçeleri ile Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi arasında benzerlik bağı kurarak Göbekli Tepe'nin, Babil Asma Bahçelerinin kalıntısı olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır (Göler, 2016, s. 80).

Göbekli Tepe'nin hangi tarihte yapıldığı netleşince anıtsal dikili taşlardan meydana gelen bu kült yapılarının Babil Asma Bahçeleri'nin kalıntısı görüşü geçerliliğini yitirmiştir. Çünkü yapım tarihleri dikkate alınırsa aralarında neredeyse 10 bin yıl vardır (Göler, 2016, s. 81).

Babil Asma Bahçeleri'nden MÖ 450'lerde Antik Yunan Tarihçi Heredot, 'Babil kenti yeryüzünde bilinen diğer bütün kentlerin gösterişliliğini aşar.' diye ifade etmiştir. Heredot, Babil kentinin dış duvarlarının 80 kilometre uzunluğunda, 25 metre kalınlığında, 97 metre yüksekliğinde ve 4 adet atlı arabayla gezmenin mümkün olabileceğini belirtmektedir. Babil kentinin iç duvarları, dış duvarları gibi kalın olmamakla birlikte kentte kaleler ve tapınaklar bulunmaktadır. Ünlü Babil Kulesi kentin içinde yer almaktadır. Babil Kulesi, Tanrı Marduk'a yapılmış bir tapınak olup cennete ulaşmak için göğe doğru yükselmekteydi. Babil kenti, MÖ 605 itibariyle hâkimiyet sağlamış Kral Nebukadnezar tarafından yaptırılmıştır (Bilgiç, 2012, s. 58).

- Şaman Ritüel Merkezi Görüşü: Şamanizm'in bir din olup olmadığı tartışmalı olup Paleolitik (Yontma Taş) Dönem'den günümüze dek uzayan bir geçmişi vardır. Arkaik (eski) bir sihri-mistik olay diye yorumlanabilir. Merkezinde, Şamanın bulunduğu kendine has inanç ve ayinleri, çeşitli şekillere sahip ve vecde dayalı bir yöntem olarak Şamanizm, karakteristik Orta Asya ve Sibirya coğrafyasına özgü dinsel bir olgudur.

Şamanizm'i din olarak tanımlamak yerine fizik ötesi bazı varlıkları (Cin, Peri, Ruh vb.) yönetip yönlendirmeyle sihre dayanan ve gelecekle ilgili haberleri vermeyle ilgili olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Şamanizm'in merkezinde yer alan Şaman; ateşe egemen olmak, yer altına inmek, sihirli uçuş yapmak, tedavi etmek, göğe çıkmak gibi niteliklere sahip özel bir vecd (aşk, coşku) uzmanı olarak görülebilir. Şamanizm'in ögelerine ve Şamanlığa benzeyen olgulara birçok dinde ve arkaik (eski) dinlerde de rastlanılmaktadır. Bu ögeler bu dinlerin Şamanizm olduğunu kanıtlamamaktadır. Orta ve Kuzey Asya'nın dinsel hayatına Şamanizm'in egemen olmasına karşın Şamanizm, bu coğrafyaların dini değildir. Türk-Tatar halklarında görülebilen bazı Şamanizm ögelerinden hareketle, Orta ve Kuzey Asya halklarının dinlerinin Şamanizm olduğu görüşünün gerçek olmadığı belirtilmektedir.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde, Şaman ayinlerinin gerçekleştirilmiş olabileceği yorumu Göbekli Tepe kazı başkanı Klaus Schmidt tarafından söylenmişti. Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'deki kült yapılarında Şaman ögelerine benzeyen özelliklerden yola çıkarak bu görüşü ifade etmesine karşın bu görüşe ölçülü yaklaşmıştır.

Klaus Schmidt, Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde bulunan kült yapılarında, kesin olmamakla birlikte dinsel ayinlerin gerçekleştirildiğini ve bu ayinlerin de Şaman ayini olma ihtimalinin bulunduğunu belirtmektedir (Göler, 2016, s. 81).

Şamanizm, Moğolca 'dilenci rahip' manasında kullanılan 'Şaman' kelimesinden türetilmiştir. Tanrılarla, ruhlarla, cinlerle münasebet kurduğuna kanaat getirilen Şamanların yaratmış oldukları bir inanç sistemidir. Bu inanışın tapınağı, Şamanizm'e inanan insanların katıldığı ayinleri, okudukları dua vb. temel unsurları bulunmamaktadır. Dini faaliyetler, inanan insanlar adına Şamanlar tarafından yürütülmektedir. Büyü, tılsım, fal, cin ve ruhlarla ilgili bir inanıştır. İslam öncesi Türk topluluklarının birçoğu Şamanizm'i kabullenmişti. Günümüzde ise Moğolistan ve Yakutistan'da yaşayan pek çok topluluk Şamanizm inancını devam ettirmektedir. Şaman ise doğa üstü güçler ile direkt iletişim sağlama yetisini ve yeteneğini elinde bulundurduğuna inanılan, büyüler yapabilen ve gelecek zamandan bilgi ve haber alabilen ilkel dinlerdeki din adamı olarak tanımlanabilmektedir (Bilgiç, 2012, s. 368-369).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült yapılarının tamamındaki niteliklere baktığımızda, bir Şaman tapınağı için çok karmaşık bir yapıda olduğunu görebilmekteyiz. Klaus Schmidt, zaten Göbekli Tepe'de basit bir Şaman uygulamalarının oldukça farklı kurumsal kimliğe bürünmüş dinsel bir düzenlemenin varlığından bahsetmiştir. Ayrıca Göbekli Tepe kült alanları şeklinde bu coğrafyada Şaman ritüel merkezinin görülmemesi Göbekli Tepe'nin Şaman Ritüel Merkezi olmadığının güçlü kanıtlarındandır. Şaman Ritüel Merkezi görüşü, Göbekli Tepe'de bulunan T şekilli anıtsal dikili taşlarda görülen çeşitli hayvan kabartmalarının Şaman öğeleriyle olan benzerliğine dayanmakta olup bu anıtsal inanç merkezindeki T şekilli dikili taşların bulunduğu kült yapılarının Şaman Ritüel Merkezi görüşünü kanıtlayamamaktadır (Göler, 2016, s. 82).

Şamanizm; Paleolitik (Yontma Taş) Dönem'den günümüzde Sibirya'da ve Orta Asya topluluklarında varlığını devam ettiren inanış ve merasimlerdir. Şamancılık ya da kamcılık olarak da bilinir. Bir dinden ziyade, kendine özgü inançları ve ritüelleri olan vecde (coşku, heyecan) dayalı bir sistemdir. Bu sistemin merkezinde de Batılı etnolog ve antropologlarca rahip, büyücü, hekim ya da ruh avcısı diye adlandırılan Şaman bulunmaktadır. Şaman sözcüğünün kökeni hakkında farklı görüşler öne sürülmüştür. Şamanizm, evrimci teoriler ışığında özellikle Rus ve İskandinav araştırmacılarınca animizmin sonraki aşaması, doğanın kişileştirilip düalist (ikici) ruh ile dünya görüşüne dayalı olan bir inanç sistemi olarak tanımlanmıştır. Şamanizm'in temelinde ruhlar bulunmakta ve Şamanların fonksiyonları ise bölgeden bölgeye değişmektedir. Şamanların genel olarak görevleri ruhlar/tanrılar dünyasıyla bağlantı kurarak, insanları kötü ruhların tesirinden koruyabilmek veya kurtarabilmektir (Güngör, 2010, s. 325).

Şamanların iyileştirebildikleri hastalıklar içerisinde mide hastalıkları, sinir hastalıkları, romatizma, verem vb. hastalıklar yer almaktadır. Şaman, bu hastalıkların hangi ruhtan veya Cin'den kaynaklandığını bularak hasta sahibine gösterir. Hasta da böylelikle iyileştirilmiş olur. Şamanlar, farklı hayvanların kılığında seyahat edebilirdi. Eski Rus bilim insanlarının çoğu ise Şamanları, biraz deli insanlar şeklinde niteleyip bazen de bunları insanların dini duygularını kötüye kullanan şarlatanlar (dolandırıcılar) olarak tanımlamışlardır (Güngör, 2010, s. 326).

Şamanizm'de, yağmur, kar, güneş, fırtına, rüzgâr gibi doğaya ve doğa olaylarına tapınılmaktadır. Şamanizm'de insanın üzerinde direkt etkisi olabilen şeyler tanrı olarak görülmüştür. Bu dine inananların da Orta Asya, Kuzey Asya, Kuzey ve Güney ABD'nin yanı sıra Avustralya, Uzakdoğu gibi çok geniş coğrafyaya yayıldıkları bilinmektedir. Bu inanca sahip olanlar aynı zamanda aya, yıldızlara, güneşe, heykellere ve cinlere tapmaktaydılar, İlk Çağ'da bile bazı insanların cinlere tapmaları, görünmeyen bir varlık olan cinlere de inandıklarını kanıtlamaktadır. Şamanizm dini, sihre ve büyüye dayanır. Şamanizm dininin kurucusu ve kutsal bir kitabı bulunmamaktadır. Bu dinde olanlar dünyayı yerüstü, gök ve yeraltı olarak 3 bölüme ayırır. Bu inanç daha çok avcı toplumlarda görülmektedir.

Şamanizm'de bitkilerin ve hayvanların bazı ruhlar barındırdığına ve bu ruhların, hayvanların üremesi, bitkilerin çoğalması, uzaması, yağmurun yağması gibi doğaya can verebileceğinin yanı sıra doğayı öldürebileceğine de inanılmaktadır. Şamanlar belirli vakitlerde ruhlarla bağlantı kurardı. Bu yüzden Şamanizm'de kutsal avlanma, hastaları iyileştirme ve sihirler yapma gibi faaliyetler de mevcuttu. Şamanizm inancında insanlar, kolayca etki altına alınabilmektedir. Şamanizm, ilk olarak insanları kötü ruhlardan korumak için ruhlarla bağlantı kurmanın yollarını aramakla çıkmıştır (Karakaş, 2009, s. 34).

Şamanlar, akbaba kanatlarını, ölüler kültünün en önemli sembolü olan akbaba kılığına girmek için ritüel malzemesi olarak kullanmıştır (Collins, 2017, s. 143).

Taş devrinde avcı-toplayıcı toplumlarda etkili Şamanlar, aynı zamanda seçkin liderlerdi. Şamanların diğer insanlardan daha fazla boyutta dini bağlantıları vardı (Luckert, 2016, s. 43).

Şamanizm dininde olanlar törenlerde çalgılar çalıp müzikle ruhların sesini taklit ederlerdi. Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarının, Şamanizm'in ilk zamanlarında Şamanların kullanmış oldukları mekânlar olabileceği tahmin edilmektedir (Karakaş, 2009, s. 35).

Şamanist inançlı imtiyazlı sınıfların da yardımıyla Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin avcı-toplayıcı insanlarının daha önce konargöçer haldeki yaşam tarzlarından hemen vazgeçerek anıtsal kült alanlarının inşasına başlamaları Göbekli Tepe'ye gelen imtiyazlı sınıfın toplum üzerinde etkileri ve nüfuzlarının olduğunu göstermektedir (Collins, 2017, s. 173).

Genel olarak, avcı-toplayıcı toplumlarda, avcı Şamanlardan iki durumda faaliyette bulunması beklenilirdi. Birinci durumda; hasta olana ve ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalan insanlar Şamanlardan biraz yardım beklerlerdi. İkinci durumda ise insanlar Şamanlardan av hayvanlarının yerlerini tahmin etmelerini isterler. Şamanizm, avcıların yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır (Luckert, 2016, s. 44-45).

- Tapınak Görüşü: Tapınak kelimesi köken olarak, Yunanca 'temno' ve Latince 'templum' kelimesine dayanır. İnsanların Tanrının varlığını duyumsayabildiği, tanrı ile buluşabildikleri yerler olan, pek çok kültürde 'Tanrının Evi' olarak bilinmektedir.

Aynı dine bağlı insanların toplu bir şekilde ibadet ettiği mekânlar olarak bilinen tapınaklar, insanlık tarihinde en sık rastlanılan yapılardandır. Göbekli Tepe'yi tanımlamak için en uygun kelimenin tapınak olduğunu Klaus Schmidt, ifade etmekle birlikte Göbekli Tepe ile ilgili farklı görüşlere tedbirli yaklaşmaktadır. Klaus Schmidt, bu farklı görüşleri kanıtlanamamış birer tahmin olarak değerlendirmektedir. Hemen hemen bütün araştırmacılar Göbekli Tepe'yi, bir ritüel (ayin) merkezi olarak kabul etmişlerdir. Bazı araştırmacılar ise Göbekli Tepe için tapınak tanımının yapılmasının yanı sıra Göbekli Tepe'nin çeşitli fonksiyonlar için kullanılmış olabileceğini de savunmaktadırlar (Göler, 2016, s. 82).

Tapınak; ilkel devirlerden günümüze kadar Tanrı evi diye bilinen dini törenlerin ve tapınmaların (ibadet) gerçekleştirildiği yerler olarak tanımlanabilmektedir. Neolitik (Cilalı Taş) Çağ'da yapılmış Menhir ve Dolmen'lerin bilinen ilk tapınaklar oldukları tahmin edilmektedir (Bilgiç, 2012, s. 379).

Tapınak kelimesi Göbekli Tepe'nin bütün biçim ve yapı öğeleriyle uyuşmaktadır. Stilize anıtsal, yekpare dikili taşlardan oluşan dairesel ve dörtgen kült yapılarının avcı-toplayıcı insan topluluklarının ibadet ettikleri, tanrılar için kurbanlar sundukları, yılın belirli zamanlarında dini festivaller ve şölenler gerçekleştirdikleri, inanmış oldukları tanrı ve tanrıçaların yaşadıkları kutsal alanlar olarak kabul ettikleri bir tapınak olarak tanımlayanlar da bulunmaktadır (Göler, 2016, s. 82-83).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde bulunan ve çıkarılan arkeolojik bulgulara göre tarihin akışındaki bilinen bilgiler değişmiş, insanlar 12 bin yıl önce avcı-toplayıcı iken yerleşmeye ve tarım gibi kavramlardan önce Göbekli Tepe'deki dairesel ve dörtgen planlı bu yapıları, neden ve nasıl yaptığı ancak ibadet (tapınma) amacıyla açıklanabilmektedir. Göbekli Tepe bir yerleşim yeri değildir. Ancak Göbekli Tepe, hem coğrafi konumu hem de mimari planı bakımından Neolitik Dönem'deki yerleşim yerlerine göre oldukça farklılık gösterir. Genel mimari yapısına bakıldığında, T şeklindeki stilize edilmiş sütunları ve birçok niteliği, Göbekli Tepe'nin ritüel (ayin) amacıyla kullanıldığını göstermektedir. Yani Neolitik Dönem insanı, tarımı daha bilmeden Cilalı Taş mabetleri (tapınak, ibadet yeri, ibadethane) inşa etmiştir (Sepici, 2013, s. 35).

Klasik tarih ve arkeolojiye göre, genel ve sistemli bir şekilde olan sıralama şöyleydi. İnsanoğlu önce aile kurup sonra tarım yapardı. Daha sonra ise yerleşik düzene geçerdi. İnsanların çoğalmasıyla da toplumsal yapı oluşurdu. Toplumsal faaliyetler bozulmalar neticesinde ahlak bilinci oluşuyordu. Yani önce yerleşik düzen sonra toplumsal düzen ve bu toplumsal düzenin bozulmasıyla da dinin ortaya çıkması hiyerarşisinin olduğu bilinmekteydi. Bu sistemli hiyerarşi, Göbekli Tepe ilk anıtsal inanç merkezinde uygulanmamış görünüyor. Neolitik Dönem insanları, Göbekli Tepe'de her şeyden önce iman (din inancı, kutsal inanç, inanç, itikat) demişlerdir. Bilinen en eski mabetler yeniden en eskiye doğru sıralandığı zaman şöyle bir tablo çizilebilir (Sepici, 2013, s. 35-37).

Tablo 2: Dünyada Bilinen En Eski Mabetler

Bulunduğu Yer	Tapınak Adı	Tarih
Meksika	Chichen Itza Mabedi	MÖ 800
Mısır	I.Seti Mabedi	MÖ 1280
Mısır	Luksor Mabedi	MÖ 1400
Mısır	Haşepsut Mabedi	MÖ 1480
Mısır	Amada Mabedi	MÖ 500
Girit	Knossos Saray Mabedi	MÖ 1700
İngiltere	Stonehenge	MÖ 2500
Mısır	Keops Piramidi	MÖ 2550
Malta	Hagar Qim Mabedi	MÖ 3200
Malta	Ggantija Mabedi	MÖ 3600
Malta	Hypogeum Mabedi	MÖ 3600
Şanlıurfa	Göbekli Tepe	MÖ 10000

SONUÇ

Göbekli Tepe Tapınağı Şanlıurfa il merkezine yaklaşık 22 kilometre uzaklıkta bulunan bir kült (ibadet, ayin) merkezidir. İnsan eliyle dini amaçlı olarak yapılmış dünyanın bilinen en eski, aynı zamanda ilk arkeolojik kült (ibadet) merkezidir. Göbekli Tepe ilk anıtsal inanç merkezi Neolitik Dönem diye bildiğimiz Cilalı Taş Çağı'nın Çanak Çömleksiz (Akeramik) evresine tarihlenmektedir. Neolitik Dönem, insanlarının henüz avcı ve toplayıcılıktan tam olarak yerleşik düzene geçmedikleri, ekip biçmeyi yani tarımı tam olarak uygulayamadıkları bir zamana denk gelmektedir. Dolayısıyla her şeyden önce dini inançlarından dolayı yaptıkları dairesel planlı kült yapılarını bu dönemin özellikleri açısından değerlendirmek gerekir. Bu noktadan bakıldığında Göbekli Tepe inanç merkezinin, İlk Çağ ile ilgili insanlığın sahip olduğu genel bilgilerin yeniden sorgulanmasını gerektirecek özellikler taşımaktadır.

Göbekli Tepe örneği göstermektedir ki, Şanlıurfa'nın merkezinde ve çevresinde ilk yerleşme, tarım ve dinsel yapılar ile ilgili olarak derinlemesine ve bilimsel yüzey araştırmalarının yanı sıra arkeolojik kazıların da sayıları arttıkça Mezopotamya'nın kuzeyinde bulunan Şanlıurfa'nın ve bölgenin tarihine dinsel, sosyal, tarihsel ve siyasal birçok yeni ve sağlam bilgiler katacaktır.

Bu nedenle, şimdiye kadar Şanlıurfa ve çevresinde yapılmış arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları oldukça önem arz etmektedir. Şanlıurfa'nın farklı mekânlarında yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılardan anlaşıldığı üzere Yontma Taş Çağı'ndan Orta Çağ'a (İslam dönemine) kadar Şanlıurfa ve çevresinde aralıksız yerleşmenin görüldüğü anlaşılmaktadır. Şanlıurfa, tarih öncesi ve İlk Çağ dönemleriyle yeterince ön plana çıkmamıştır.

Gelecek dönemlerde sistemli ve sürekli arkeolojik kazılar, işin akademisyenleri tarafından yapılırsa birçok tarihi bilginin de gün yüzüne çıkması söz konusudur. Bilindiği üzere yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar oldukça uzun zaman ve büyük harcamalarla gerçekleşmektedir.

Öncelikli olarak yapılması gereken ilk iş, arkeolojik kazıların başlamasının aksine ören yerlerinin tescillenip koruma altına alınmasıdır. Daha sonra tescillenen ören yerlerinin içinden önem sırasına göre arkeolojik kazılar başlatılmalıdır.

Sistemli ve düzenli yapılan arkeolojik kazılardan çıkan bulgular tarihe ve kültürel mirasımıza ait daha nice yeni bilgiler kazandıracaktır. Şanlıurfa'nın kültürel miras ve arkeolojik yönünden son derece zengin olduğunu kazılardan çıkan eserler bilimsel olarak kanıtlamaktadır.

Günümüzden yaklaşık 12 bin yıl önce Mezopotamya'da Fırat ve Dicle Nehirleri'nin arasında bulunan bereketli (verimli) hilalin ortasında Neolitik Dönem'de avcı-toplayıcı insanların MÖ 10 binde yaptıkları insanlık tarihinin ilk anıtsal inanç merkezi yani Göbekli Tepe bulunmaktadır. Binlerce yıl önce avcı-toplayıcı insanların henüz yerleşik düzene geçmeden böylesine muazzam (çok büyük) yapılar yapması insanlık tarihinde son derece önemlidir.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezi; Sümerler'den ve Malta Tapınakları'ndan yaklaşık 6 bin 500 yıl, İngiltere'deki Stonehenge'den ve Hz. Nuh Tufanı'ndan yaklaşık 7 bin yıl, Hz. İbrahim'den yaklaşık 8 bin, Mısır'da bulunan piramitlerden ise neredeyse 7 bin 500 yıl daha eskiye dayanmaktadır (Uludağ, 2019, s. 7).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde, 1995'ten 2014'e kadar kazı çalışmaları Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Klaus Schmidt tarafından sürdürülmüştür. 2014 yılında Prof. Dr. Klaus Schmidt'in vefatı üzerine kazı çalışmaları, 2014'ten bu yana Şanlıurfa Müze Müdürlüğü Başkanlığı'nda ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden görevli Lee Clare ve kazı ekibi tarafından yürütülmektedir (Uludağ, 2019, s. 4).

Göbekli Tepe kült (ibadet) merkezinde gördüklerimiz sanki insanlara Neolitik Dönem yaşamının basite indirgenemeyeceğini somut olarak gözler önüne sermektedir. Göbekli Tepe'de yapılan hiçbir icraat (çalışma) tesadüfî değildir.

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezinde yapılmış icraatları son kez kısa kısa belirtmek gerekirse şunları sıralamak mümkündür:

- Mükemmel taş işçiliği

- T şeklindeki stilize yekpare taşlar üzerindeki kabartılarak yapılmış çeşitli hayvan figürleri

- Anlamlandıramadığımız bazı soyut semboller

- Karmaşık hikâyeler

- Güçlü ve gelişmiş bir dayanışma (ortak çıkar)

- Müthiş bir organizasyon (düzenleme) ve koordinasyon (uyum) vb. daha birçok buluntuyla ilgi uyandırmaya ve düşündürmeye devam etmektedir.

Bu yüzden MÖ 10 bine tarihlenen günümüzden neredeyse 12 bin yıl önce, insanlar inançları uğruna bu yapıları yaptıktan sonra yaklaşık 1000 yıl süre ile kullandı ve korudular. Göbekli Tepe'den ayrıldıkları zaman da bu yapıların korunmasını istedikleri için titizlikle yapıların içlerini doldurup öyle gittiler (Uludağ, 2019, s. 7).

İnsanlık tarihinde yapılmış ilk anıtsal inanç merkezi olarak Göbekli Tepe Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat Bölümü'ndeki Şanlıurfa ilinde insanlık tarihine ilgi duyan bütün dünya insanlarını beklemektedir. Çünkü Göbekli Tepe, bilim insanlarını ve bütün insanları etkileyen bir insanlık değeridir.

KAYNAKÇA

Akyıldız, E. (1987). *Taş çağından Osmanlı'ya Anadolu*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Aydın, H., Sivas, H., Yılmazel, A. F., Özer, E. U., Tek, A. T., Elam, N., Pınar, H., Altunan, S., Bingöl, S. ve Koylu, Z. (2013). *Uygarlık tarihi*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Bilgiç, A. T. (2012). *Tarih terimleri sözlüğü*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Black, J., ve Green, A. (2003). *Mezopotamya mitolojisi sözlüğü tanrılar ifritler semboller*. İstanbul: Aram Yayıncılık.

Clare, L. (2017). Göbekli Tepe (çanak çömleksiz neolitik A ilk çanak çömleksiz neolitik B: 9600-8200). D. Sönmez (Çev.), *Şanlıurfa müzesi arkeolojik eser kataloğu* (ss. 29-32). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Collins, A. (2017). *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*. Çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayınları.

Çakmak, T. F. (2014). *İnanç turizminin turistik destinasyon pazarlamasındaki yeri ve önemi: Göbekli Tepe örneği* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Çalğan, G. (2015). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan seramiksiz neolitik döneme ait bir buluntu merkezi Karahan Tepe* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir.

Çelik, B. (2008). *Arkeolojide Urfa*. İstanbul: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Çelik, B. (2015). Göbekli Tepe. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 90-97.

Çoksolmaz, E. (2011). *Çanak çömleksiz neolitik dönem yerleşmelerinin Anadolu'daki dağılımı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Konya.

Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Doğaner, S. (2013). *Türkiye kültür turizmi*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Ekinci, A. (2006). *Müze şehir Urfa*. Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Ekinci, A., ve Paydaş, K. (2008). *Taş devrinden Osmanlıya Urfa tarihi*. İstanbul: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Eldener, Y. (2018). Göbekli Tepe: Taş çağının elitleri. *Skylife Business*, (8), 29-35.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*. Çev. Ali Berktay. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Er, Y. (2004). *Klasik arkeoloji sözlüğü*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Erbaş, A. (2015). Yahudilik, Hıristiyanlık ve benzeri kadim geleneklerde hac İslamiyet'in haccıyla karşılaştırmalı. M. Sülün (Ed.), *Bütün Yönleriyle Hac* (ss. 39-54). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Göler, M. E. (2016). *Anadolu'nun ilk tapınağı: Göbekli Tepe* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

Gülnur, S. (2007). *Anadolu'da neolitik dönemde Tanrı ve tanrıça* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir.

Güngör, H. "Şamanizm". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 Cilt. 38: 325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Hançerlioğlu, O. (1975). *İnanç sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Harman. Ö. F. "Hac". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 Cilt. 14: 382-386. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Harmankaya, S., Köroğlu, K. ve Sivas, H. (2013). *Eski Mezopotamya ve Mısır tarihi*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Hauptmann, H. (2017). Nevali Çori. *Şanlıurfa müzesi arkeolojik eser kataloğu* (s. 35). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Hayden, B. (2015). Uygarlığın kökeni şölenler. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 80-89.

Ildız, E. (2006). Göbekli Tepe turizm. *Popüler Tarih*, (75), 20-27.

İplikçioğlu, B. (2013). *Eski çağ tarihinin ana hatları*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Karacan, A., Şele, M. F. ve Söyleyici, V. (2016). *Ortaöğretim Sanat Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Karakaş, M. (2009). *Urfa'nın kültür ve inançlar serüveni*. Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Köroğlu, K., Harmankaya, S. ve Sivas, H. (2013). *Eski Mezopotamya ve Mısır tarihi*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Köroğlu, K. (2008). *Eski Mezopotamya tarihi başlangıcından Perslere kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kurtoğlu, M. (2006). *Kültür şehri Urfa*. Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Kürkçüoğlu, A. C. (2005). Neolitik Çağ'ın ve Gap turizminin önemli iki merkezi: Şanlıurfa ve Göbekli Tepe. *Gap Gezgini*, (1), 22-26.

Kürkçüoğlu, A. C. (2014). Klaus Schmidt'in ardından. *ŞURKAV dergisi*, (20), 3-12.

Luckert, K. W. (2016). *Göbekli Tepe*. Çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: AlfaYayınları.

Mutluay, N. (2011). *Anadolu neolitik çağ uygarlığı*. Ankara: Alter Yayıncılık.

Notroff, J., Dietrich, O., Peters, J., Pollath, N. ve Köksal Schmidt, Ç. (2015). Göbekli Tepe uygarlığın doğuşunda. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 54-68.

Özaydın, A. "İslamda Hac". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 Cilt. 14: 386-389. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Özbaşaran, M., Alparslan, M., Alparslan, M. D., Köroğlu, K., Sivas, T. T., Kaya, M. A. ve Baz, F. (2011). *Eski Anadolu tarihi*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Özçelik, N. (2006). *İlk çağ tarihi ve uygarlığı*. Ankara: Nobel Yayınları.

Özdoğan, M. (2015). Göbekli Tepe'yi anlamak. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 40-50.

Özdöl, S. (2011). Çanak çömleksiz neolitik çağda Güneydoğu Anadolu'da din ve sosyal yapı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (1), 173-199.

Özsel, N. (2016). *Tarih öğretisi-I ilk çağın gizemi*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.

Parlatır, İ., Gözaydın, N., Zülfikar, H., Aksu, B. T., Türkmen, S. ve Yılmaz, Y. (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sagona, A. ve Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri*. Çev. Nezih Başgelen, Sim İris Belik, Margaret Payne ve Harun Taşkıran. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Saltuk, S. (1990). *Arkeoloji sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*. Çev. Rüstem Aslan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sepici, L. (2013). *Anadolu'da ilk keşfedilen dünyanın ilk mabedi Göbekli Tepe*. İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.

Sevin, V. (2003). *Anadolu arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.

Sivas, H., Aydın, H., Yılmazel, A. F., Uğurlu Özer, E., Tek, A. T., Elam, N., Pınar, H., Altunan, S., Bingöl, S. ve Koylu, Z. (2013). *Uygarlık tarihi*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Sivrioğlu, T. (2017). *Uygarlık tarihi*. İstanbul: Kriter Yayınları.

Tekçam, T. (2007). *Arkeoloji sözlüğü*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Tümer, G. "Atalar Kültü". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 Cilt. 4: 42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Türkcan, A. U., Polat, Y., Oransoy, A. ve Tek, T. (2012). *Anadolu arkeolojisi*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Tokarev, S. A. (2006). *Dünya Halklarının Dinler Tarihi*. Çev. Rauf Aksungur. İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Torpil, S. (2012). Medeniyetin anlatılmamış tarihi Göbekli Tepe. *Skylife*, (345), 60-70.

Uçankuş, H. T. (2000). *Bir insan ve uygarlık bilimi arkeoloji tarih öncesi çağlardan Perslere kadar Anadolu*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uludağ, C. (2019). Göbekli Tepe bir dünya mirası. *ŞURKAV Dergisi*, (33), 3-7.

Yalçın, T. (2011). *Çanak çömleksiz neolitik dönemde yukarı Mezopotamya'da küçük taş eserler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Konya.

Yaşarbaş, V. E. (2000). *Uygarlık tarihi*. Erzurum: Bakanlar Matbaacılık.

Watkins, T. (2015). Göbekli Tepe'yi kim inşa etti?. *Aktüel Arkeoloji*, (46), 70-79.

Wilkinson, K. (2011). *Kökenleri ve anlamlarıyla semboller ve işaretler binlerce yıllık görsel bir yolculuk*. İstanbul: Alfa Yayınları.

EKLER

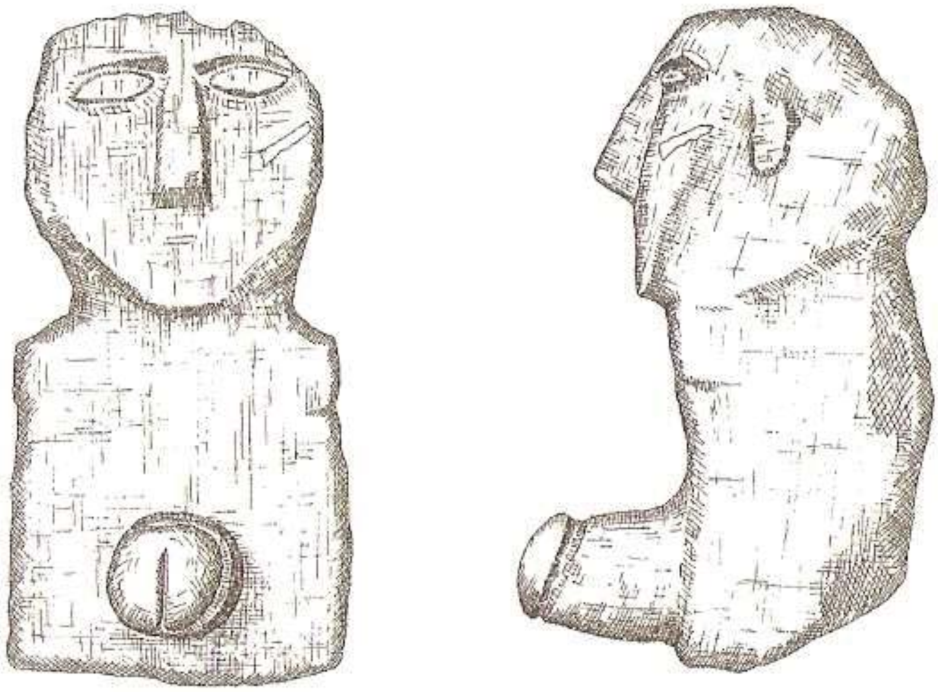
Ek-1: Göbekli Tepe Anıtsal İnanç Merkezi’nin Genel Görünümü

Kaynak:

https://www.google.com.tr/search?q=hamzan+tepe&tbm=isch&tbs=rimg:CSgG3s7tFdbsIjgDmuYmNwcjvpKt8DGP2pbE4UPIN4pcC4ltduWW4_14rBQfiPsXA0jyNAHA2oN6sXTRnWLTciP1wBioSCQOa5iY3ByO-ETWokRTmN3MFKhIJkq3wMY_1alsQRhvjgkzjPjXMqEgnhQ8g3ilwLiRGWkQMouucW5SoSCW125Zbj_1isFEe1_10fDim8n6KhIJB-I-xcDSPI0RXd7tb-YmdkoqEgkAcDag3qxdNBGyPsrKdslpzCoSCWdYtNyI_1XAGEaUnI98tweCJ&tbo=u&sa=X&ved=0ahUKEwjKkuSGmMjYAhWMsxQKHfBMC6sQ9C8IHw&biw=1366&bih=643&dpr=1#imgrc=c7nLewvOmLUquM: [08.01.2018].

Ek-2: Şavak Yıldız'ın Göbekli Tepe'den Şanlıurfa Müzesi'ne Götürdüğü Cinsiyet ya da Üreme Tanrısı.

Kaynak: https://www.google.com/search?hl=tr&authuser=0&biw=1366&bih=657&tbm=isch&sa=1&ei=OZiUXOCvEPGwgwerwbLIBQ&q=g%C3%B6bekli+tepe+erkeklik+organl%C4%B1+heykel#imgrc=kLJt8rtT1P6T7M: [22.03.2019].

Ek-3: Üç Sepet, Kuşlar, Örümcek ve Çeşitli Kabartmalar

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-4: Yüksek Kabartmalı Yırtıcı Hayvan Figürü

Kaynak:

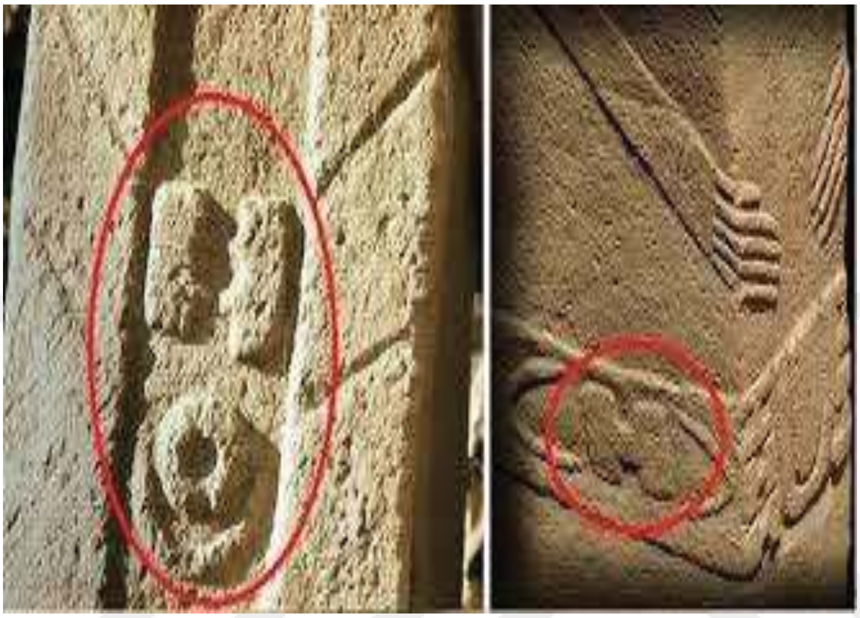
https://www.google.co.uk/search?q=G%C3%B6beklitepe&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjLsoPssc7TAhUGuBQKHZPuAQ4Q_AUICigB&biw=1366&bih=613#imgrc=DG5B-sS-gp8KtM, [01.05.2017].

Ek-5: Tilki Kabartması

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-6: Bazı Soyut Semboller, İnsan Kollu Kabartma ve Kemer Tokası

Kaynak:

https://www.google.co.uk/search?q=g%C3%B6bekli+tepe+ruh+deli%C4%9Fi&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjxie_ytc7TAhULshQKHX8LBVsQ_AUICigB&biw=1366&bih=613#imgrc=C0v9y8SCiTK6MM, [01.05.2017].

Ek-7: Sunak Yeri

Kaynak:
https://www.google.co.uk/search?q=G%C3%B6beklitepe&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjLsoPssc7TAhUGuBQKHZPuAQ4Q_AUICigB&biw=1366&bih=613#imgrc=Ahw9d7SHWxHR_M, [01.05.2017].

Ek-8: T Şekilli Dikili Taşta Stilize Yılan ve Boğa Bezemeleri

Kaynak:
https://www.google.co.uk/search?q=G%C3%B6beklitepe&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjLsoPssc7TAhUGuBQKHZPuAQ4Q_AUICigB&biw=1366&bih=613#imgrc=w1UWIOfBmUyq-M, [01.05.2017].

Ek-9: Halka Taşı (Ruh Deliği)

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-10: Aslan Kabartması

Kaynak:

https://www.google.com.tr/search?q=g%C3%B6bekli+tepe&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwj0r4XwrODTAhWCO5oKHYCzBVQQ_AUIBigB&biw=1366&bih=643#tbm=isch&q=g%C3%B6bekli+tepede+hayvan+kabartmalar%C4%B1&imgrc=OH6XlShS67ltAM, [01.05.2017].

Ek-11: T Biçimindeki Dikili Taşların Üst Kısımları

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-12: Stilize Taştaki Doğum Yapan Kadın Sahnesi

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-13: C Kült Alanındaki Dikili Taşta Yüksek Kabartmalı Yırtıcı Hayvan

Kaynak:
https://www.google.com.tr/search?q=seti+mabedi+m%C4%B1s%C4%B1r&tbm=isch&source=lnms&sa=X&ved=0ahUKEwiU78T8zc7TAhXmBZoKHcrkCVQQ_AUIBigB&biw=1366&bih=643&dpr=1#tbm=isch&q=g%C3%B6bekli+tepe+halka+ta%C5%9F%C4%B1&imgrc=kB39Juz0EvuSNM, [01.05.2017].

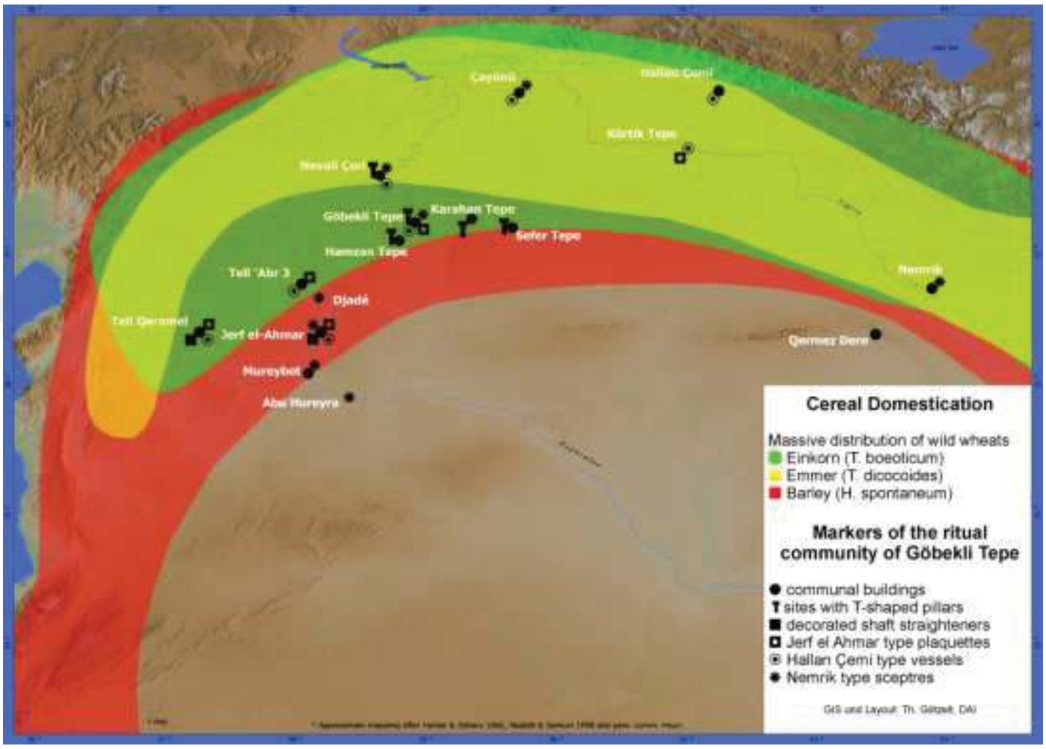
Ek-14: Karahan Tepe’de Anıtsal Dikili Taşlar

Kaynak:

https://www.google.com.tr/search?tbm=isch&q=g%C3%B6bekli+tepe+benzeri+yerler&chips=q:g%C3%B6bekli+tepe+benzeri+yerler,online_chips:arkeoloji&sa=X&ved=0ahUKEwjni-fsmcjYAhXDB5oKHdyhAe0Q4lYILSgG&biw=1366&bih=643&dpr=1#imgrc=WczphwDkFcikZM: [08.01.2018]

Ek-15: Mezopotamya’da Bazı Neolitik Merkezler

Kaynak:

https://www.google.com.tr/search?q=hamzan+tepe&dcr=0&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjv16TlzPDYAhVFBiwKHVbEChQQ_AUICigB&biw=1366&bih=643#imgrc=vQ_qiodjLTz82M: [24.01.2018]

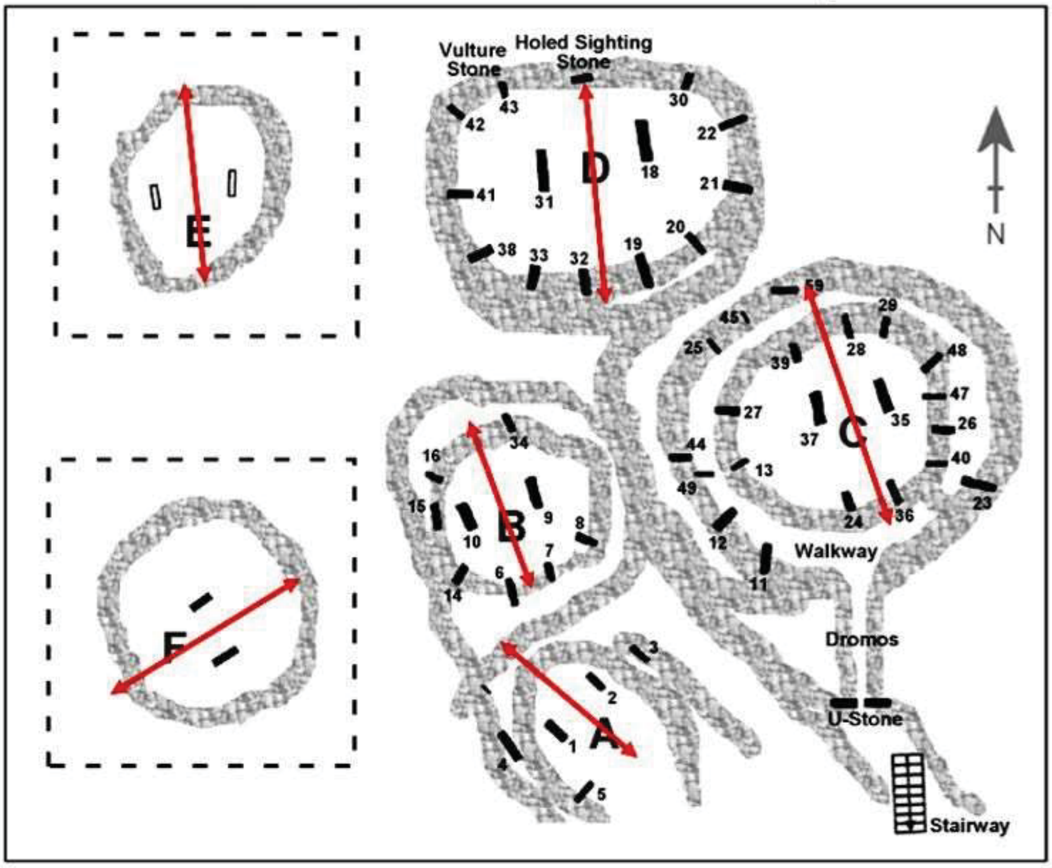
Ek-16: Göbekli Tepe'den 2010 Yılında Çalınmış İnsan Başı Heykeli

Kaynak:

https://www.google.com.tr/search?q=hamzan+tepe&dcr=0&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjv16TlzPDYAhVFBiwKHVbEChQQ_AUICigB&biw=1366&bih=643#imgrc=FbozBG3uTBcGRM: [24.01.2018]

Ek-17: Göbekli Tepe’de Ziyarete Açık Kült Alanları ve Dikili Taşlar

Kaynak:

https://www.google.com/search?q=g%C3%B6bekli+tepe+tap%C4%B1nak&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjkkZHQ5bnbAhWlsqQKHa0PCXIQ_AUICigB&biw=1366&bih=662#imgdii=8pHgpCjQEl8puM:&imgrc=T_NiJ2GjIKZt0M: [04.06.2018]

Ek-18: Göbekli Tepe'de Ziyaret Yeri ve Kadın Doğum Sahnesinin Bulunduğu Mekân

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-19: Göbekli Tepe'nin Ovadan Görünümü ve Çevresindeki Kireç Taşları

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-20: A ve B Kült Alanları

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-21: 1986'da Erkeklik Organı Abartılı Tasvir Edilmiş Heykelin Bulunduğu Alan

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-22: 1986'da Bulunan Sürüngen Heykelinin Bulunduğu Alan

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-23: E Kaya Kült Alanı ve Ritüel İle İlişkisi Olan Havuzlar

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-24: Dilek Ağacına Bez Bağlama Geleneği

Kaynak: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi.

Ek-25: Göbekli Tepe'de Ziyarete Açık F Kült Alanı

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-26: Göbekli Tepe’deki İki Heykele Takılan Şavak Yıldız’ın Kara Sabanı

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-27: Göbekli Tepe Keşfedilmeden Önce Ziyaret Edilen, Kurban Kesilen ve Dualar Edilen Mekân

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-28: Göbekli Tepe'de Kazı Çalışmaları Devam Eden Arkeolojik Sondaj Alanları

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-29: Göbekli Tepe'de İki İnsan Kafatasının Tesadüfen Bulunduğu Yer

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-30: A, B, C, D Kült Alanları

Kaynak: Kendi Arşivimden.

Ek-31: Şavak Yıldız'ın Göbekli Tepe'den Şanlıurfa Müzesi'ne Götürdüğü Sürüngen Heykeli

Kaynak: Kendi Arşivimden.

SÖZLÜK

Akeramik: İnsanların tüketici bir ekonomiden üretime geçişi döneminde pişmiş toprak kap yapımının henüz bilinmediği bir evredir. Kullanılan aletler kemik, çakmak taşı ve doğal camdan, kaplar ise taştan yapılmıştır. Bu evrenin MÖ 7 bin 250-6 bin 750 en önemli merkezlerinden biri de Çayönü (Diyarbakır) yerleşimidir.

Antik: Eski Çağ veya uygarlıklarını, özellikle de Eski Yunan ve Roma uygarlıklarını nitelendirmek için kullanılan sözcük.

Antropomorfik (Anthropomorphos): Antik Çağ'da eserlerin insan veya insan başı şeklinde biçimlendirilmesi.

Arkaik: 'Arkaik' sözcüğü tarih, arkeoloji ve antropoloji gibi bilimlerin literatüründe bir uygarlığın en eski evrelerine göndermede bulunmak için kullanılır. Klasik arkeolojide sanat tarihinde ise bu terim daha çok Eski Yunan'da MÖ 650'den başlayarak Atina'nın Persler tarafından istila edildiği MÖ 480'e kadar geçen dönemi ve bu dönemdeki sanatsal gelişmeleri adlandırmak için kullanılır.

Arkeoloji: Eski Yunanca arkhaios, Eski; logos, Bilim anlamındadır. Arkeoloji kelime manası ile eskinin ilmidir. Eski medeniyetleri maddi kalıntıları yolu ile inceleyen bilimdir.

Ayin: Dini tören, ibadet.

Ekolojik: Hayvan ve bitkilerin çevre ile olan ilişkilerini inceleyen bilim dalı. İnsan ekolojisi insan toplumlarının çevreleriyle olan ilişkilerini inceler. Arkeolojide ekolojik yaklaşım doğal çevre ile başlayarak insan toplumlarının o çevre içindeki yerini incelemeyi içerir. Böyle bir yaklaşım en çok Paleolitik (Yontma Taş) ve Mezolitik (Orta Taş) Çağ'lar için yararlıdır.

Dilgi: Boyu eninin en az iki katı olan, koşut ve keskin kenarlı yonga.

Envanter: Döküm. Belirli bir dönemin başında veya sonunda bir işletmenin varlıkları ile borçlarının sayılması ve hesaplanması sonucunda elde kalan miktar veya değerlerin saptanması.

Fallus: Erkeğin çiftleşme organı, kamış, penis.

Figürin: Taş, ahşap, pişmiş toprak, metal gibi malzemelerden yapılan ve genellikle canlı varlıkları betimleyen taşınabilir küçük heykelcik.

Form: Biçim, şekil. Bir şeyin istenilen ve olması gereken durumu.

Geo (Jeo): Yer

Georadar (Jeoradar): Yer altı radarı

Havaneli: Tokmak

Hocker: Prehistorik Çağ'da görülen bir ölü gömme şeklidir. Ölü anne karnındaki 'fetus' pozisyonundaki gibi bacakları karnına çekili ve yan yatmış durumdadır. Kollar da dirseklerden bükülü olarak göğüs hizasında yer alır.

Hominid (Hominidae): Günümüzden 4 milyon yıl önce Afrika'da ortaya çıkan ve geleneksel olarak, insan ve onun atalarını içine alan aile için kullanılan bir terimdir. Hominidae (hominid), iki ayağı üzerinde (bipedal) dik yürüyebilen insan ve insansıları tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır. Bu ilk insanın yaşantısı ile ilgili bilgiler, taş aletlerin dışındaki buluntuların günümüze çok azının ulaşması nedeniyle kısıtlıdır.

Homo habilis: İlk insan olarak değerlendirilen homo habilis günümüzden 2,4-1,6 milyon yıl önce Afrika'da yaşayıp yok olmuş bir türdür. Bunlar iri dişlere ve iri, fırlak yüze sahipti. Boyları 130 cm civarında ve kolları ise günümüz insanınkine oranla daha uzundu.

İbadet: Tanrı buyruklarını yerine getirme, tanrıya yönelen saygı davranışı, tapınma, ayin, kült.

İdol: Tarih öncesi ve tarihsel çağlarda tanrılara adak olarak sunulan taş, pişmiş toprak, kemik, altın veya mermerden yapılmış stilize tanrı ve tanrıça heykelcikleri. Ana tanrıça ve bereketi temsil eden idoller, iri kalçalı ve iri göğüslü olarak betimlenmişlerdir. Çan ve keman şeklinde olanları da bulunmaktadır.

Kabartma: Bir biçimin veya bir süslemenin düz yüzey üzerinde çıkıntısı. Kil, alçı, taş, ahşap ve metal gibi işlenebilir maddelerin alçak ve yüksek yüzeyler halinde şekillendirilmesi ile oluşturulan yapıt. Alçak ve yüksek kabartma olarak isimlendirilen türleri vardır. Betimlemelerin yüzeyden çok az çıkıntı yaptığı kabartma türüne alçak kabartma, betimlemeler ile yüzey arasındaki mesafenin fazla olduğu kabartma türüne de yüksek kabartma denir. Yunanlılar metop, friz ve sütun kaidelerinde; Romalılar ise anıtlarda sıklıkla kullanmışlardır.

Kuvaterner: Dördüncü jeolojik zaman.

Kült: Din ile ilgili. Dinsel. Kendi kuralları ve törenleri olan belli bir dinsel tapınım biçimi.

Lahit: Antik çağda içine ölünün yatırıldığı, ahşap, pişmiş toprak, taş, kireç taşı veya mermerden yapılmış, genellikle bezemeli özel sanduka.

Lithos: Taş

Mabet: Tanrı ya da tanrılar için inşa edilmiş yapı. Tapınak.

Megalit: Neolitik ve İlk Tunç Çağ'larında, çeşitli anıtlarda genellikle işlenmeden kullanılmış, çok büyük boyutlu taş.

Mesos: Yunanca orta.

Mikrolit (Mikrolith): Küçük taş alet. Mezolitik Çağ'da ortaya çıkan bu küçük yonga ve dilgiler , ağaç saplara takılarak çeşitli işlerde kullanılmaktaydı.

Motif: Bezeme ve süslemede bütünü oluşturan parçaların her biri.

Mukaddes: Kutsal.

Neos: Antik Yunan'da epheboslukten çıkan gençlerin oluşturduğu grup.

Obsidyen: Siyah volkanik cam. Antik Dönem'de mızrak uçları ve ok gibi silahların kesici aletlerin ve ayna, vazo gibi dekoratif eşyaların yapımında kullanılırdı.

Payanda: Duvarın dışa doğru eğimini önlemek amacıyla, karşı yönde geliştirilen destek sistemi. Bu destek kâgir yapılarda, kemer, kubbe ve tonozdan gelen yatay ağırlığı karşılamak üzere düşey taşıyıcılara yapılmaktadır. Mozopotamya, Mısır, Roma ve Bizans mimarlıklarında sık rastlanmaktadır.

Platform: Tabandan yüksekçe yapılmış düzlem.

Pliyosen: Üçüncü Jeolojik Çağ'ın en son evresi

Proto: İlk, erken, anlamına gelen bir ön ek.

Rituel: Bereket, ölüm, diriliş, üreme ile ilgili törenleri, söylenen ezgileri, dansları ve oynanan oyunları içeren dinsel tören.

Set: Seki

Sit: Tarih öncesinden günümüze kadar gelen, çeşitli uygarlıkların ürünü olup, yaşadıkları devirlerin sosyal, ekonomik, mimari gibi özelliklerini yansıtan kent kalıntıları, önemli, tarihi olayların meydana geldiği yerler ve tabiat özellikleri nedeniyle korunması gerekli alanlardır.

Şaman: Şamanizm'in din adamı. Tunguzca ya da Mançuca büyücü ve kahin anlamlarına gelmektedir.

Şamanizm: Türk-Moğol-Sibirya dini. İnsanlığın en eski dinlerinden biridir ve bu yüzden de hemen tümüyle sihir ve büyüye dayanır.

Tapınak: Tanrı ya da tanrılar için inşa edilmiş yapı. Tapınak. Önceleri kutsal alanlar 'temenos' ya da açık hava tapınakları şeklindeydi. Tapınaklar; zamanla tanrı imgesinin oluşmasıyla onun temsil ettiği varlıkları korumak, saklamak ve yüceltmek amacıyla yapılmışlardır. Bilinen en eski tapınaklar Mezopotamya'dadır.

Terrazzo: 1-1,5 santimetrelik küçük mermer parçalarının elle düzgün bir şekilde dizilerek yapılan dökme mozaik.

Totem: İnsanlığın ilk dini. Totemizm'in insanların ilk dini olduğunda birçok bilginler birleşmişlerdir. Bu din 'mana' ve 'tabu' inançlarıyla da sıkıca ilişkilidir. Özellikle bunu savunan Fransız toplumbilimcisi Durkheim'a göre ilkellerin totem'de taptıkları mana gücüdür.

Tutamak: Ateş üstündeki kabı tutup indirmek için bez vb. şeylerden yapılan tutacak.

Yonga: Kesilen, yontulan veya rendelenen bir şeyden çıkan parça, kamga.

Würm: Son Buzul Dönemi.